

KORUNK

A VALÓSÁG VONZÁSÁBAN • ÚJ-
JÁÉPÍTÓ ERDÉLYI KALÁKA •
VÁLTOZÓ VALÓSÁG — VÁLTOZÓ
SZOCIOGRÁFIA • MEGKÖZELÍ-
TÉSEK EGY HÓSTÁT-MONOGRÁ-
FIÁHOZ • NYOLC ESZTENDŐ A
TV ELŐTT • NYELVHASZNÁLAT
ÉS „TÁRSADALMI TÉR” • RÉGI
TEMETŐK MŰVÉSZETE • INTER-
JÚ A FUTBALLPSZICHOLOGIÁ-
RÓL • AZ ÉRTELMETLENSÉG
TRÓNFOSTÁSA • KÉPZŐMŰVÉ-
SZETÜNK ÖNISMERETÉRŐL • •

1979 • 6

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XXXVIII. ÉVFOLYAM, 6. SZÁM • 1979. JÚNIUS

* * * Spanyolországi küldetés 425

SZTRANYICZKI GÁBOR • A materialista társadalomelmélet maiságához 426

PAVEL CÂMPEANU • Nyolc év a tv előtt (Társadalom és televíziós idő. — Keszthelyi András fordítása) 432

GÁLL ERNŐ • A valóság vonzásában 437

IMREH ISTVÁN • Újjáépítő erdélyi kaláka 439

* * * Változó valóság — változó szociográfia (kerekasztal-beszélgetés — Aradi József, Roth Endre, Nagy Olga, Vofkori László, Könczel Ádám, Várhegyi István, Fábíán Ernő, Beke György, Balogh Edgár, Gazda József, Rostás Zoltán, Csáky Zoltán, Dávid Gyula és Imreh István hozzászólásai — A. J. bevezetőjével) 441

BÍRÓ ZOLTÁN • Nyelvhasználat és „társadalmi tér“ 455

PILLICH LÁSZLÓ • Előzetes megközelítések egy Hóstat-monográfiához 461

CSÁKY ZOLTÁN—VÁRHEGYI ISTVÁN • Futball és tudomány (Tv-interjú a futballpszichológia kérdéseiről) 465

FÁBIÁN ERNŐ • A hitvitázó ideológiája 469

ERDÉLYI LAJOS • Régi temetők művészete 477

JEGYZETEK

HERÉDI GUSZTÁV • Véleményem szerint... 481

SZABÓ ILONA • Kell a törődés 484

FÓRUM

KAZINCZY GÁBOR • Két megjegyzés — képzőművészetünk önismeretéhez 486

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

ANTAL IMRE • Kísérletek a székelyföldi közbirtokosságok megreformálására 488

SZEMLE

ROBOTOS IMRE • Az értelmetlenség trónfosztása (Gondolatok a könyvtárban) 493

B. V. • Manualul inginerului metalurg I. (Könyvről könyvre) 497

K. L. • Linksz Arthur: Visszanézek... (Könyvről könyvre) 498

R. J. • A csodálatos fa. Erdélyi szász népmesék (Könyvről könyvre) 499

LÁTÓHATÁR

B. M.: A szociográfia magatartása (Mozgó Világ); Irodalmi Szemle, Filológiai Köz-
löny

SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Erdélyi Lajos, Finta Edit, Haszmann József, Kabán József, Nagy Albert, Tamás Pál

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).

Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző

Felelős titkár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3.

Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

Spanyolországi küldetés

A széles körű nemzetközi visszhangot keltett afrikai körút után, amikor is Nicolae Ceaușescu elvtárs és Elena Ceaușescu elvtársnő egész sor fejlődő államot látogatott meg, pártunk főtájkára, a köztársaság elnöke újabb útra indult, ez alkalommal Spanyolországba.

Az Ibériai-félszigeten elterülő állam az utóbbi években a nemzetközi érdeklődés homlokterébe került. Franco diktátor lassú haldoklása egyúttal rendszerének, a fasiszta falangizmusnak is a kimúlását jelentette. Sportkifejezéssel élve, az egész világ haladó közvéleménye „szurkolt” a nagy kultúrájú, gazdag demokratikus hagyományokkal bíró, derék spanyol népnek, hogy sikeresen eltüntethesse a rémuralom maradványait (negyvenévi uralma alatt Franco 200 000 embert végeztetett ki, s utolsó tette is néhány baszk hazafi halálos ítéletének aláírása volt), eredményesen honosítsa meg a szabad légkört, bontakoztassa ki a pluralista politikai közéletet, legyen úrrá a terrorizmus és a gazdasági nehézségek fölött.

Ismeretes, hogy Spanyolhon ezen a téren figyelemreméltó haladást ért el. Abban az országban, ahol utóljára a harmincas évek derekán tartottak választásokat, az utóbbi években többször is az urnák elé járultak, szavaztak az alkotmány ügyében, választottak új parlamentet és községi tanácsokat; s ami a legbeszédesebb: Európa leghosszabb időn át hatalmon volt fasizmusa sem tudta kiölni a népből a haladás ügye iránti odaadást, a baloldali pártok a szavazatoknak majdnem a felét szerezték meg.

Érdeemes szólni az ország gazdasági sikereiről is. Hosszú időn át a világ közvéleménye csak annyit tudott, hogy ez a föld a nagybirtokok, a spanyol „grandok” hazája, a bikaviadaloké, a keménygalléré meg a középkori váraké; a műveltebbek tudnak még néhány híres spanyol íróról, festőről, filozófusról. A második világháborút követően az amerikai, az angol, majd a nyugatnémet nagytőke kiaknázta Spanyolország olcsó munkaeréjét, nagy befektetéseket eszközölt az országban, és ma már nemcsak hagyományos textilipara vagy szőlészete-borászata fejlett (ez utóbbiban a spanyolok világsők), hanem föllendült a vaskohászat, a vegyipar, a gépgyártás és az idegenforgalom is. Napjainkban programvezérlésű önműködő szövőszékek épnyoln ismertek szakmai körökben, mint a Ford-Granada gépkocsik vagy a világhírű Costa Brava tengerpart.

Ebben a megközelítésben mérhetjük fel igazán, hogy a román államfő és a spanyol király, János Károly, valamint a miniszterelnök, Adolfo Suarez Gonzales tárgyalásai milyen nagy jelentőségűek, hiszen két növekvő tekintélyű állam, két egyre fejlettebb gazdaságú ország vezetői folytattak megbeszéléseket.

Nicolae Ceaușescu elvtárs és Elena Ceaușescu elvtársnő útja igazi küldetés volt. És példamutatás abban a tekintetben, hogyan működhetnek együtt politikai-gazdasági téren különböző társadalmi berendezésű államok, hogyan lehet összehangolni az igazságosabb világ és a békés nemzetközi kapcsolatok kialakításáért vívott küzdelmet, hogyan köthetnek szocialista és kapitalista vállalatok együttműködési szerződést, milyen úton-módon jelentkezhetnek közösen más piacokon — főként a fejlődő országokban —, de a tekintetben is, hogy két rokon nép, a földrajzi és ideológiai távolságot áthidalva, miként ápolhatja barátságát, hagyományos művelődési kapcsolatait.

A látogatásról megjelent közös közlemény, a megkötött államközi szerződések, a különböző vállalatok és művelődési intézmények között létrejött megállapodások, de az a lelkesedés, szeretet és őszinte baráti légkör is, amellyel államunk képviselőit a spanyol vezetők és a néptömegek fogadták, fényesen igazolja pártunknak a különböző orientációjú országok, a sajátosan eltérő berendezkedésű államok együttműködésére vonatkozó irányvonalát. A szívélyes fogadtatás ugyanakkor szocialista államunk, népünk sikereinek elismerését, őszinte méltatását is jelentette.

A megkötött szerződésekben, a gyakorlati eredményeken túlmenően a spanyolországi útnak a messi jövöbe tekintő, reménységnyújtó, bizalomélesztő szerepe is van: minden államközi szerződés, minden vállalatközi kooperáció, minden művelődési csereakció, amelyet Európa keleti és nyugati része között kötnek meg, minden alkalom, amikor itteni államfő „odaáti” államvezetővel ül tárgyalóasztalhoz, közelebb visz bennünket ahhoz az Európához, amelyben megszűnnek majd az egymással szemben álló katonai tömbök, feloldódnak a gazdasági zárlatok, megkülönböztető korlátozások, az elzárkózást jelentő sorompók és megszigorítások.

Az pedig köztudomású, hogy pártunk főtájkára, államunk elnöke ennek a jövőbeli Európának egyik élharcosa, nemzetközileg elismert képviselője.

KORUNK

A materialista társadalomelmélet maiságához

Bár a múlt év végén jelent meg, Kallós Miklós és Roth Endre *A társadalmi rendszer, a történelmi materializmus alapvonalai* című könyve joggal tekinthető méltó megemlékezésnek egy olyan új korszakot avató tudományos eseményre, amelynek ebben az évben jegyezzük 120. esztendő-fordulóját. *A politikai gazdaságtan bírálatához* című marxi műről van szó, amelynek négy oldal terjedelmű híres Előszava az egész emberi gondolkodást forradalmasító materialista társadalom-szemlélet lényegének páratlan tömörségű, gyémánt-csiszoltságú elméleti foglalatára. Mivel is lehetne százhusz esztendő után méltóbb emléket állítani ennek a korszakos jelentőségű tudományos tetteknek, mint egy olyan munkával, amely a történelmi materializmus jelenkori helyzetének áttekintését, mai problémáinak a számbavételét tűzi ki célul?

Valóban, talán sohasem volt annyira időserű, mint éppen napjainkban, a materialista társadalomelmélet — az általános emberi gyakorlatra érvényes, tehát a mához is szóló — mondanivalójának számonkérése. Ráadásul nem is egyszerűen csak a mai kor visszas, értelembevitő jelenségei sürgetik ezt, hanem maga az elméleten belüli helyzet is, az értelmezés problematikussága. Tetszik, nem tetszik, az althusseri garasletétel után mindenképpen szembe kell néznünk a kérdéssel: visszavonja-e *A politikai gazdaságtan bírálat* az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok* emberközpontú szemléletét? Igaz-e, hogy a társadalmi alakulatok, a termelési viszonyok, az alap és felépítmény tudományos elméletében nincs mit keresnie az „ember” fogalmának, amennyiben az nem több ideologikus képzetnél? Mert ha valóban így áll a helyzet, akkor elméletileg kiemelkedhetünk ugyan az „objektív” viszonyok létközegéből, de ez mit sem változtat — és változathat — a tényleges gyakorlaton, amely — Althusser szerint — jóvátehetetlenül az ideologikus képződmények, az évszázados, sőt évezredek beidegződések, a pszichikus érzelmek és szenvedélyek, a hamis látszatok, a tudományosan azonosíthatatlan és objektíve ellenőrizhetetlen szubjektív átélések foglya marad. Az althusseri szándék ironiájaképpen a helyzet fonáksága éppen az, hogy a kérdés korántsem elvont episztemológiai semlegességű, hanem nagyon is elevenbe vág, hiszen napjaink gyakorlatának nem egy mozzanata éppen Althusserrel látszik igazolni, és azokat cáfolni, akik a valóban emberi cselekvés tudományos perspektíváját fedezték fel a marxi társadalomelméletben. Nos, aligha szorul bizonyításra, hogy a kérdőjelek megoldása, annak a kérdésnek a megválaszolása, összeegyeztethető-e a párizsi kéziratok Marxának a gondolatrendszerével a politikai gazdaságtant bíráló Marx elméleti konklúzióival, előfeltételként elengedhetetlenül megköveteli a történelmi materializmusnak átfogó, legáltalánosabb alapjaiban és összefüggéseiben való újragondolását. Kallós és Roth könyve éppen ebből a szempontból minősül releváns próbatételnek, hiszen *A társadalmi rendszer* — még ha nem is teljes, kimerítő igénnyel — egy magyar nyelvű történelmi materialista tankönyv hiányát hivatott pótolni.

Nem vitás, hogy *A tőke* újraolvasására nem utolsósorban éppen a szimplista, a primitív, a vulgarizáló értelmezések készítették Althusserrel. A történelmi materialista kézikönyvhöz elengedhetetlen újragondolásnak — még ha a szerzők nem is kívántak közvetlenül vitázni Althusserrel — a korszerű tudományos követelményekből, az új igényekből kellett kiindulnia. Nos, elegendő csupán a kézikönyvnek szánt munka címét, belső szerkezetét, problémamegközelítési módját szem előtt tartanunk, hogy felfedezz k benne az újat. Csakhogy mindez önmagában legfeljebb szerzői eredetiséget, az előzményekhez képest jelentkező, természetesen új másságot bizonyít, nem pedig valóságos újítást. A társadalmi rendszer újszerűsége valójában ott kezdődik, hogy lényegében eltér a kézikönyvek immár klasszikus formájától. Eleget tesz ugyan az ismeretközlés és rendszerezés magától értetődő követelményeinek, de nem a kifejtés és tételek befoglalás szokványos módján, hanem jobbra a különböző álláspontokkal folytatott párbeszéd, eszmecsere révén. Különösen szembeötlő ez a rendhagyó forma a társadalmi determinizmusról szóló II., valamint a *Társadalmi viszonyok, intézmények, alap és felépítmény* című III. fejezetben. Persze ez a formabontás — ha szabad így mondanunk — távolról sem öncélú, de indítékát akkor sem merítettük ki igazában, ha pusztán az új eredmények, az új prob-

lémák szerves beépítésének, belső asszimilálásának az igényét látjuk benne. Nyilvánvalóan többről van itt szó. Ezúttal minden jel egybehangzóan arra utal, hogy ennek a látszólag pusztán formai újításnak a szükséglete mintegy belülről fakad, talán azt is mondhatnánk, hogy bizonyos értelemben spontánul. Objektív alapja — vagy talán inkább forrása — az a sajátos történelmi és ugyanakkor elméleti helyzet, amelyre az előzőkben céloztunk, és amely mintegy rákényszerítette a szerzőket a szokványos forma szétfejtésére. Tévedés ne essék, a spontán jelleg itt az újszerűség mikéntjére vonatkozik, nem pedig magára a tényre. Végére is a szerzők nagyon is tisztában voltak a vállalkozás problematikuságával, hogyne lettek volna, hiszen számos korábbi, külön-külön vagy közösen írt munkájukban, tanulmányaikban maguk irányították rá a figyelmet a történelmi materializmus értelmezésében jelentkező nem egy kérdőjelre, vitatható szempontra, megoldatlan kérdésre, ellentmondásosságra, a materialista társadalomfelfogás számos kérdése továbbgondolásának a szükségességére. Mi több, a jelen munkában is elsősorban a vitatott problémákra kívántak összpontosítani: „... a szerzők — olvassuk a könyvhöz írt Utószóban — ismertetni kívánták álláspontjukat fontos és vitatott elméleti kérdésekben, és ezért munkájuk bizonyos fokig meghaladja a tankönyv szokásos ismeretátadási szükségleteit.” (313.) Akarva-akaratlan ennek a céltudatos törekvésnek helyel-közzel szembe kellett találnia magát a kettős értelmezéssel, amelyet egyfelől Gramsci és Lukács, másfelől Althusser neve fémjelez. (Már csak a főleg Lukácsra, valamint Gramscira való gyakori hivatkozás is ezt bizonyítja, még akkor is, ha Althusser neve legfeljebb egyszer vagy kétszer fordul csak elő.) Már most, ha szem előtt tartjuk, hogy ez a szembesülés ezúttal egy tág horizontú, a vulgarizálást, az elsekélyesítést, a torzítást elhárító, dialektikus elméleti summázás gyakorlati követelményeként — és következményeként — jelentkezett, akkor érthető, miért lett ez a céltudatos újszerű megközelítés akaratlanul is, spontán módon, egy messzebb menő, egy távolabbi igény hordozója, nevezetesen azé az igényé, hogy rögzítse és azonosítsa — legalábbis részben — azokat a módszertani, fogalmi, jelentéstartalmi és értelmezései különbségeket, amelyek a mai jelentésében felfogott történelmi materializmus kettős lényegéből, egyfelől szigorúan vett általános társadalomelméleti státusából, másfelől az emberi praxis filozófiájaként betöltött funkciójából erednek.

Arra a kérdésre, hol lehet a legkézzelfoghatóbban tetten érni a szóban forgó kettősség tudatosodásának és ebből fakadó meghaladásának mintegy spontánul ható tendenciáját, első pillantásra nagyon könnyű választ adni: mindenütt, ahol a társadalmi viszony kategóriájának tartalmáról, jelentéséről, a társadalmi viszonynak és a sajátos emberi viszonynak az összefüggéséről van szó. Érthető, hiszen ez a kérdés ugraszítja ki legközvetlenebbül az általános emberi és a meghatározott társadalmi forma rejtett különbségét. Csakhogy éppen az a probléma, van-e olyan része a könyvnek, ahol közvetlenül vagy közvetve, ilyen vagy olyan formában ne a társadalmi viszonyokról esne szó? Elegendő csupán futólag belelapozni a könyvnek mind az öt fejezetébe, hogy meggyőződhessünk róla, a társadalmi viszonyok problematikája a vizsgálódás visszatérő refrénje. Már pusztán az a tény, hogy a könyv két teljes fejezetének — a már említett III. fejezetnek és a *társadalom csoportszerkezete, a társadalmi osztályok* című IV. fejezetnek — a tárgya, központi mondanivalója közvetlenül és meghatározóan a társadalmi viszony fogalomkörébe illeszkedik bele, annak tartalmi, illetve szerkezeti felbontását végzi el, önmagában is jelzi a probléma átfogó jellegét, horderejét. Am ezen túlmenően, *A társadalmi determinizmus* című II. és a társadalmi tudatról szóló V. fejezetben a társadalmi létre mint objektív viszonylatrendszerre vonatkozó okfejtés, valamint az idevágó pró és kontra értelmezések kritikai számbavétele mind-mind arról tanúskodik, hogy a társadalmi viszony sajátos lényegének tisztázása és e sajátosság érvényesítésének követelménye a könyv egész gondolatmenetének a vezérmotívuma lett. Miért? Alighanem éppen azért, mivel éppen a társadalmi viszony problematikája az a mind ez ideig még fel nem térképezett terület, ahol a szóban forgó kettősség nyitját keresni kell.

Persze, a szerzőknek nem lehetett az a céljuk, hogy felkutassák ezt a forrásvidéket. Ezzel szemben az egész könyvön végigkísérhető az a céltudatos törekvésünk, hogy a társadalmi viszony kategóriájának és a kategória származékainak az értelmezésében és alkalmazásában mindvégig szem előtt tartsák az emberi létforma meghatározó sajátosságát. Különösen szembeötlő ez az álláspont a társadalmi lét fogalmi körühatárolásánál. Itt nem is annyira a társadalmi lét kategóriájának arra, a társadalom egészét jelölő, jelentésére gondolunk, amelyre Lukács György hívta fel a figyelmet, és amelynek a klasszikus marxi szövegekben való előfordulását a szerzők idézetekkel dokumentálják. Bár ez az értelmezés, ha áttételesen is, de már önmagában utal az emberi létforma objektívításának sajátosságára. Am

sokkal inkább és kézenfekvőbben kifejezésre jut a szerzők tudatos szándéka akkor, amikor bepillantást nyújtanak azokba az értelmezésbeli dilemmákba, amelyekbe a társadalmi létnek mint a sajátosan emberi létezés objektív-anyagi közegének a világos, egyértelmű körülhatárolására irányuló próbálkozások ütköztek és ütköznek. Ők maguk a kiutat, pontosabban a megoldás irányát a viszonylányegűség megértésében látják: „A társadalmi lét lényegét — írják — az emberek kölcsönös tevékenységének az eredményeként kialakult társadalmi viszonyok alkotják.” (55.) Hangsúlyoznunk kell, a társadalmi lét viszonylányegűsége a gondolata nem pusztán módszertani villámhárító a marxista társadalomszemléletet fenyegető vulgarizálással szemben, hanem egyenesen olyan elvi koordinátarendszer, amely a szerzők felfogásában a társadalmi-történelmi jelenségek, folyamatok materialista lényegének tudományos megragadásához, megértéséhez elengedhetetlen. Ha nem venénk tudomást erről, a szerzők egész elméleti álláspontját meghatározó, alapvető koordinátáról, alighanem értetlenül torpannánk meg ama kijelentésük előtt, amely szerint „a természet, mint olyan, nem tartozhat a társadalomhoz, így a társadalmi léthez sem”. (61.) Már hogye torpannánk meg, hiszen mint élő organizmus maga az ember is természet, és ezért léphet szembe — Marxszal szólva — természeti hatalomként az úgynevezett külső természettel, hogy annak erőt elsajátítsa. De egyáltalán, ha a természet nem tartozik bele a társadalomba, a társadalmi léthe, akkor mit kezdünk az olyan marxista kifejezésekkel, mint „természetadta munkamegosztás”, „természetadta közösség”, „természeti egység” stb.? Talán azt jelentené ez, hogy vissza kell vonni a *Gazdasági-filozófiai kéziratoknak* ama gondolatát, amely szerint „Az ember a természetből él, ez azt jelenti: a természet az ő teste, amellyel állandó folyamatban kell maradnia, hogy meg ne haljon. Hogy az ember fizikai és szellemi élete összefügg a természettel, annak nem más az értelme, mint hogy a természet összefügg önmagával, mert az ember a természet része.” (*Kéziratok*, 1970. 49.) Nos, nem ok nélkül, a szerzők szükségesnek tartották, hogy a társadalmi lét viszonylányegűségének tételében summázott elvi álláspontjukat természet és társadalom összefüggésének a kérdésében újolag, külön is konkretizálják, jelesen abban a kitételben, amely szerint „noha a természet mint olyan nem tartozik a társadalmi léthez, a természet és a társadalom közötti viszony azonban igen”. (61.) Noha a megfogalmazás nem a legszerencsésebb, amennyiben „a természet és a társadalom közötti” viszony önkéntelenül külső kapcsolatra utal, holott a viszony éppen az anyagcserét, azaz emberi s mint ilyen, társadalmon belüli tevékenységet nyugtáz, mégis a gondolat lényegét visszaadja: a természet nem önmagában véve, hanem viszonylányegűsége része a társadalomnak, a társadalmi létnek. Csakhogy ez a hangsúlyos elhatárolás szükségképpen előtérbe tolja a nyomtatók okának a kérdőjelét. Bár a szerzők nem részletezik, ez a precíz megkülönböztetés, többek közt, nyilván ama hagyományos, dogmatikus értelmezés kritikája is, amely a termelési mód melle — és azon „kívül” — a földrajzi környezetet és a népességet külön tényezőkként is besorolta a társadalmi lét anyagi feltételeinek kategóriájába, mintha a termelési mód már eleve nem tételeznék azokat.

A szerzők fejtegetésében azonban a kérdés sokkal általánosabb, messzebbmenő értelmet nyer, és éppen ennek köszönhetően, akarva-akaratlan, társadalmi és emberi összefüggésének a problematikájába torkollik. Érdemes ebből a szempontból felfigyelni arra, hogyan értelmezik a szerzők a termelési eszköz objektivitását: „A termelési eszközök, mint a termelő erők alkotó része, szintén a társadalmi léthez tartoznak, ám nem tárgyiaságukban, dologi tulajdonságaiknál fogva, hanem mint tárgyiasult viszonyok, a társadalom és természet viszonyának a tárgyiasulásai.” (62—63.) Egyszóval itt az objektivitást nem fizikai, hanem sajátosan emberi értelemben kell felfogni, amennyiben lényege, tartalma a sajátosan emberi tevékenység által hordozott viszony. Ez az értelmezés önkéntelenül is azt a Lukács György-féle álláspontot juttatja eszünkbe, amely a társadalmi lét ontológiai alapmodelljének a tipikusan emberi munkát tekinti. Csakhogy a szerzők, miközben kihámozzák ennek az álláspontnak a racionális magvát, egyszersmind kritikai fenntartásuknak is hangot adnak, mindenekelőtt azzal a szerintük túlzó, abszolutizáló lukácsi véleménnyel szemben, amely a munkát „az emberi szubjektívítás tárgyiasulásának [...] egyetlen és egyetemes” módjának kiáltja ki. Lukácsról eltérően úgy vélik, hogy „az a »központi ontológiai kategória«, amelynek segítségével meg lehet ragadni a társadalmi lét lényegét, szerkezetét, nem a munka, hanem a *gyakorlat*”. Bár ez a megindoklás nem tűnik sem kellőképpen találónak, sem kielégítőnek, azt el kell ismerni, hogy a materialista társadalomelmélet kulcskategóriája valóban nem annyira a munka, mint sokkal inkább a gyakorlat. Igaz, mihelyt a gyakorlat szabta perspektívából vesszük szemügyre, a tárgyiasulás, illetve az objektivitás lényege már sokkal problematikusabb, annál is inkább, mivel lépten-nyomon belebotlunk társadalmi és emberi szétválásának és ellentétekké önálló-

sulásának a legkülönbözőbb formáiba, szintjeibe. A szerzők nyilván nem vállalkozhattak arra, hogy végig gondolják — emberi és társadalmi viszonya szempontjából — a társadalmi és osztálymegosztottság jegyében fogant gyakorlat sajátosságából fakadó valamennyi következményt. Pedig nem lett volna érdektelen, például, mindjárt visszkapcsolni a termelési eszköznek mint viszonyt tárgyiasító objektivitásnak a gondolatára. Hiszen a termelési eszköz mint a tárgyiaság *emberi formája* önmagában még nem feltétlenül *társadalmi forma* is egyben. Ezzel kapcsolatban elég emlékeztetnünk arra az ismert marxi figyelmeztetésre, hogy az állat, a gép önmagában még nem közgazdasági kategória. Márpedig ebből az következik, hogy meghatározott történelmi fokon kétféle objektivitással kell számolni: egyfelől szubjektív emberi erők tárgyiasulásán alapuló „közvetlen” objektivitással, másfelől a munka társadalmi megosztásának a viszonyait tárgyiasító „dolgi” objektivitással. A különbség szembeötlően kiütözik termék és áru viszonyában. A termék a természeti anyag objektív emberi formája; az áru viszont ennek az emberi formának történelmileg időzített objektív társadalmi formája. Még élesebb, leleplezőbb értelmet kap objektív emberinek és objektív társadalminak ez a megkülönböztetése munka és bér munka viszonyában. A célirányos, tehát „objektive” teleologikus tevékenység a munka emberi formája, a bér munka viszont a tevékenység emberi formájának objektive sajátos társadalmi formája. A marxi társadalomelmélet egyik sarkpontja éppen az a felfedezés, hogy amikor a munka a bér munkával esik egybe, a föld a „földtulajdon”, a gép pedig a „tőke” objektív formáját ölti. Vajon nem állíthatjuk-e egy további analógia jogcímén, hogy amikor az emberi tevékenység sajátossága dolgok természeti tulajdonságaként, az emberi tevékenységek kölcsönös viszonya dolgok társadalmi viszonyaként jelenik meg, az emberi cselekvés objektive teleologikus jellege az ideológia formájában jut érvényre?

A kérdés már csak azért is helyénvaló, mivel közvetlenül a könyv szerzői által vallott társadalmi lételfogás lényegébe vág. A gyakorlat álláspontja ugyanis arra készíti — teljes joggal — a szerzőket, hogy megkérdőjelezzék azt a hagyományos, a dogmatikus rövidlátásra olyannyira jellemző tételt, amely kizárta a tudatos cselekvést a társadalmi lét közegéből. „... a társadalom gazdasági alapja által meghatározott felépítmény síkján folyó »valóságos harcok« is — hangsúlyozzák a szerzők — visszatükröződnek a résztvevők tudatában, e harcok, akárcsak a viszonyok és intézmények, amelyek keretében zajlanak, a *társadalmi lét elemei*, összetevői.” (64.) Ebből az álláspontból egyértelműen következik, hogy ellentétben a korábban általánosan elfogadott értelmezéssel, amely az alap és felépítmény kategóriát mintegy a társadalmi lét és társadalmi tudat konkrétabb, körülhatároltabb síkjaként fogta fel, a gazdasági alap és politikai-jogi felépítmény, illetve a gazdasági és politikai viszonyok közötti megkülönböztetés a társadalmi lét közegén belül válik érvényessé, a társadalmi létben belüli megosztottság jelentését kapja. Túlzás nélkül azt mondhatjuk, hogy ez az új értelmezés — az objektivitás sajátosan emberi lényegének érvényesítése jogán — mintegy felforgatja a materialista társadalomfelfogás alapkategóriáinak egész korábbi „hivatalos”, a dogmatikus szemlélet vulgáris materializmusának szellemében formálódott rendjét. Persze, ez az átrendezés óhatatlanul további logikai következményekkel is jár. Meg kell kérdőjelezni azt az általánosan elterjedt felosztást, amely a termelési viszonyokat az úgynevezett anyagi viszonyok kategóriájába, az összes többi viszonyokat az ideológiai viszonyok osztályába sorolta. De lehet-e „rendet teremteni” a társadalmi viszonyok objektivitásának kérdésében, ha ezt a hagyományos formát megbontjuk? Tugarinov próbálkozása arra int, hogy a megoldás gyökeres újragondolást kíván. Jellemző, hogy a szerzők csupán magával a változtatásnak, a politikai viszonyok és intézmények társadalmi lét-összetevőkké történő minősítésének szükségességével értenek egyet, de a szovjet filozófus idevágó logikai érvelését már nem fogadják el. „Amennyiben a termelési viszonyok anyagi jellege abban áll — érvel a szovjet filozófus —, hogy keretükben anyagi javakat termelnek, ideológiai viszonyoknak nevezhetjük azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek keretében eszméket termelnek. Ebből a szempontból a politikai vagy a jogi viszonyok nem ideológiai viszonyok, mert azok keretében a társadalmi együttélés formáit, a társadalmi léthez tartozó elemeket termelnek.” (143.) Ez a logikai gondolatmenet nyilvánvalóan a társadalmi viszonyok síkján az objektivitás emberi tartalmának és társadalmi formájának az ellentmondásosságát téveszti szem elől. A példa arra figyelmeztet, hogy nem elegendő az egyébként Lenintől származó hagyományos felosztás abszolutizáló, és ezzel egyszersmind torzító, magyarázatát elutasítani, vagy éppen egy másik fajta, de ugyancsak vagylagos viszonyt tételező felosztással felcserélni.

Kár, hogy *A társadalmi rendszer* szerzői a dilemmákba torkolló megoldások kritikája során nem kapcsolnak vissza egy mélyebbre hatoló elméleti általánosí-

tás igényével azokra a pozitív elemekre, amelyek okfejtéseikben nemcsak hogy jelen vannak, de fontos módszertani szerepet játszanak. Utalunk itt többek közt arra a kiigazításukra, hogy a marxi szövegekben nem fordul elő az „ideológiai viszonyok“ kifejezés, ellenben alapvető helyet foglal el az „anyagi viszonyok“ és „ideológiai formák“ megkülönböztetés. Vajon nem lehet-e — és nem kell-e — jogosan arra következtetni ebből a kettősségből, hogy a marxi felfogásban a társadalmi viszony egyszerre és egyidejűleg tartalom is és forma is? Vajon nem úgy kell-e felfogni a társadalmi viszonyt, mint a sajátosan emberi létformának történelmileg, tehát az objektív, illetve szubjektív fejlettség szintje meghatározta társadalmi formáját? A szerzők kétségkívül nem vállalkozhattak arra — és nyilván nem is volt szándékukban —, hogy valamennyi vitatott problémában eligazítást nyújtsanak, de a kérdőjelek tudatos kiugratásával, a dilemmák tetemrehívásával nemcsak a továbbgondolás időszerű követelményéről győztek meg, de egyszerűen helyell-közszel kitértek a megoldás lehetséges irányainak útjelzőit is. Igaz, még többet is tehettek volna ebben a tekintetben, ha az ideológiának mint a társadalmi gyakorlat sajátos meghatározottságának az althusseri gondolatát valamivel többre érdemesítik. Utóvégre is a társadalmi viszony és a valóságos emberi viszony összefüggésének a kérdése — bármely vonatkozásában közelítjük is meg — előbb-utóbb elmélet és gyakorlat viszonyának problémájával állít szembe. Márpedig korunk tendenciái, inkább, mint bármikor, e probléma hagyományosan elvont, történelmietlen szemléletének meghaladását igénylik.

A gyakorlat lényegéhez — a marxi felfogás értelmében — meghatározóan hozzátartozik a történelmiség is. Vajon a történelmi materializmus elnevezés nem utal-e egyaránt a történelmiség objektív jellegére és az objektivitás történelmi jellegére? Csakhogy a kettő egybeesése korántsem törvényszerű, s még csak nem is feltétlenül egyértelmű. Ezért ellentétes egységükben kell őket szem előtt tartani: amíg az előbbi azt nyugtatja, hogy a társadalmi viszonyok létezési módja objektíve a változás, a fejlődés, függetlenül az emberek önkényes szándékaitól, ésszerű belátásától, jámbor elképzeléseiktől, addig az utóbbi azt jelzi, hogy ez az objektivitás, ez az emberi akarattal szembeni függetlenség maga is *történelmi*, azaz a meghatározott feltételekhez kötöttségnek, a szubjektum mikéntjének, az ellentmondást hordozó konkrétságnak, a történelmi formának az objektivitása. Már most ebből továbbá az is következik, hogy a termelési viszonyokat és általában a társadalmi viszonyt nem lehet — és nem is szabad — az objektív jelleg okán valamiféle elvont lényegazonosságként felfogni. Ez a felismerés vezérli *A társadalmi rendszer* szerzőit akkor, amikor a történelmiség dialektikus lényegét elsikkasztó dogmatikus szemlélettel szemben a jelenkor társadalmi folyamatainak, mutációinak tudományos megismerése, konkrét, reális számbavétele mellett szállnak síkra: „az alap történelmi jellegén — olvassuk a III. fejezetben — nemcsak azt fogjuk érteni, hogy minden társadalmi-gazdasági alakulatnak megvan a maga alapja, hanem azt is, hogy a gazdasági alap vizsgálatában egy adott társadalmi rendszeren belül is nyomon kell követni a termelési viszonyok fejlődését. [...] A Marx korabeli és a jelenkori kapitalizmus gazdasági alapja egyaránt tőkés jellegű, ám a termelési viszonyokon belül jelentős változások mentek végbe.“ (159.)

Az objektivitás történelmiségének és a történelmiség objektivitásának a gyakorlati értelme különös élel rajzolódik ki a szocialista építés feltételeinek, feladatainak, követelményeinek a tükrében. Hadd emlékeztessünk ezzel kapcsolatban — a szerzőkkel együtt — *Apolitikai gazdaságtan bírálatához* írott *Előszó* mély értelmű szavaira: „Egy társadalmi alakulat addig soha el nem tűnik, míg ki nem fejlődnek mindazok a termelőerők, amelyek számára ez az alakulat eléggé tág, és új, magasabb rendű termelési viszonyok sohasem lépnek helyébe, míg anyagi feltételeik magának a régi társadalomnak ölen ki nem keltek.“ (MEM, 13:6—7. — 163.) Igaz, a szerzők e marxi gondolat kapcsán elsősorban azzal a hagyományos nézettel kívántak vitába szállni, amely egyértelmű elméleti igazságként mondotta ki a szocialista viszonyok, illetve azok elemei kialakulásának lehetetlenségét a tőkés alakulat keretében. Nos, véleményünk szerint, a kérdésnek van egy másik, elméletileg nem kevésbé lényeges vonatkozása is, amely nélkül az előbbi sem lenne teljes. Egy viszonylag elmaradott országban — mint amilyen a tőkés-földesúri Románia is volt — magától értetődően nem alakulhattak ki „mindazok a termelőerők, amelyek számára“ a tőkés alakulat „elégé tág“, amiből nyilván az következik, hogy a régi viszonyok teljes, minden oldalú meghaladása gyakorlatilag csak akkor lehetséges, ha már mindezeket a termelőerőket létrehoztuk, vagyis a történelmi lemaradást behoztuk. Ennek a következtetésnek a jogosságát még inkább aláhúzza egy másik, a szerzők által ugyancsak idézett marxi figyelmeztetés, amely szerint „nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján *kifejlődött*, hanem ellenkezőleg olyannal, amely a

tőkés társadalomból éppen hogy keletkezik, amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsében, szellemében, még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyét, melynek méhéből származik". (MEM, 19:18. — 164.)

Történelmiségnek és objektivitásnak ezt a sajátos dialektikáját az osztályviszonyok alakulásában sem szabad szem elől téveszteni. Könyvük IV. fejezetének ötödik paragrafusában a szerzők valóban sokoldalúan jellemzik, gazdag adatokkal dokumentálják a hazánk társadalmi szerkezetében végbement forradalmi átalakulásokat, társadalmunk osztályszerkezetének minőségi másságát a múltbeli viszonyokhoz képest. Ebben az összefüggésben azokkal kelnek vitára, akik kétségbe vonják a tulajdon osztálymeghatározó funkcióját a szocializmus körülményei között, és a társadalmi különbségeket a munkamegosztás viszonyaira vezetik vissza. Tekintsünk most el attól az átfogó újragondolást igénylő kérdéstől, hogy mennyiben és milyen értelemben határozható el a tulajdonviszonyok a munka társadalmi megosztásától. Annál is inkább, mivel szerintünk a szocializmus viszonylatában az osztálytagozódás, az osztálylét problematikája más vetületben sürgeti a máig ható dogmatikus elsekélyesítés tudatosítását, leküzdését. Az osztálymeghatározottságnak ugyanis általában két vonatkozása van: az egyik az uralmi és szolgasági viszony, a másik a társadalmi egyén és a személyes egyén viszonya. Mindkettőnek közös alapja a lét és tevékenység objektív feltételeinek, azaz a viszonyoknak az uralma az élő tevékenység felett. Már most, amennyiben életre hívja a dolgozók hatalmát, a szocializmus az első meghatározottságot mint társadalmi formát megszünteti. Am valóságos alapját — a viszonyok uralmát — csupán a kommunizmusra való áttérés folyamatában és mértékében haladhatja meg fokról fokra. Ugyancsak e folyamat kibontakozásának a mértékében előtérbe kerül a második meghatározottság. Kézenfekvő, hogy amennyiben a tőke világában e viszony meghatározó jegye a visszajára fordultság, ami az osztályegyen, tehát a társadalmiság véletlenszerűségében nyer kirívó formát, a kizsákmányoló és elnyomó osztályuralom megszüntése után, a szocialista építés soron levő feladata e viszonyok, illetve a véletlenszerűség uralmának fokozatos történelmi meghaladása. A német ideológia egyértelműen megfogalmazta ezt a követelményt. Aligha vitatható, hogy különösen egy elmaradott gazdaságot öröklő országban az osztályviszonyok meghaladásának egyik döntő feltétele a termelőerők nagyarányú fejlesztése, de ezen túlmenően a társadalmi egyenlőtlenség fokozatos csökkentése és kiküszöbölése, a munka társadalmi formái közötti lényeges különbségek fokozatos eltörlése, miként azt a szerzők könyvük IV. fejezetének a társadalmi homogenizálódásról szóló paragrafusában részletesen kifejtik. Csakhogy az osztálymeghatározottság lényege — miként láttuk — nem merül ki az anyagi egyenlőtlenségben, a gazdasági-technikai feltételek különbözőségében. Minél inkább érlelődnek a feltételek e különbségek csökkentésére, az anyagi és szellemi jólét általános emelésére, kiegyenlítésére, annál sürgetőbben jelentkezik a társadalmi viszonyoknak az ember, tehát a társadalmi és személyes egyéni konkrét egyén szempontjából ésszerű megsejtesítésének, ellenőrzésének a követelménye. Bizonyos értelemben éppen a legfejlettebb tőkés országok gyakorlata figyelmeztet erre. Könyvük III. fejezetében a szerzők hosszasan idézik a *Grundrissen*-nek azt az osztályviszonyok elemzése szempontjából feltétlenül figyelemreméltó passzusát, ahol Marx a prekapitalista alakulatokra, illetve a tőkés formációra jellemző függési viszonyokat veti egybe, és kimutatja, hogy a tőke viszonyai között az egyének függése, korlátozottsága a dologi függés formáját ölti. Nemcsak hogy nem lett volna érdektelen, de talán ma már mind az elméleti, mind pedig a gyakorlati helyzet mintegy megköveteli, hogy tovább bontsuk e marxi gondolatokat a szocialista építés jelen szakaszát meghatározó feltételek figyelembevételével. Hiszen az osztályviszonyok gyakorlati meghaladásának egyik kulcskérdése éppen az, hogy miképpen, milyen társadalmi viszonyok talapatán, milyen formában lehet leküzdödni véglegesen „a személyi függőségi viszonyok általános alapját”, azt az általános formát, amely az egyén társadalmi meghatározottságát, a szocializmus körülményei között is, megváltozott jelleggel ugyan, de szintén osztályviszonyként rögzíti, dologiasítja.

Mint már az elején jeleztük, Kallós és Roth kézikönyve rendhagyó jellegű, de elsősorban éppen ebből ered igazi értéke. A könyv nemcsak végig dialogizál, de az olvasót is lépten-nyomon párbeszédre szólítja, gondolkodásra, az elmondottak és el-nem-mondottak továbbgondolására serkenti. Megjelenését a hazai politikai könyvkiadás történetében feltétlenül jelentős eseményként kell üdvözölni. Minthogy önálló, újszerű mondanivalójával érdemben szól hozzá a történelmi materializmus égetően mai problémáihoz, mindenképpen szolgál arra, hogy a kiadó a román nyelvű olvasók számára is hozzáférhetővé tegye. Minden bizonnyal termékenyítőleg hat majd a hazai szakirodalomban a materialista társadalomelmélet kettős értelmezési lehetőségének a jegyében kibontakozó eszmecserékre, vitákra.

Nyolc év a tv előtt

Társadalom és televíziós idő

Az emberi viszonyok történeti lényege a szükségszerűség. Viszonyait látvány-nyá változtatva, az ember a történelmi szükségszerűséget teszi szemlélődése tárgyává. A szemlélődés tárgyává változtatott szükségszerűség azonban még nem kor-
dában tartott szükségszerűség. A szemlélő nem uralja a szemlélt tárgyat, de azt külső hatalomból saját szubjektív alkotásává téve, ki tudja vonni magát az uralma alól. A látvány a ránk kényszerített szükségszerűséget magunk alkotta szükség-
szerűséggé változtatja. A látvánnyá kivetített szükségszerűség elveszti személytelen kényszerítő erejét, amit az ókoriak sorsnak neveztek. A katarzis éppen az a képes-
ségünk, hogy a szükségszerűséget mint lehetséges sorsunkat szemléljük, anélkül hogy e sors áldozatává válnánk. A szemlélt szükségszerűség kevésbé félelmetes,
de attól még nem lesz megértett szükségszerűség. A látvány mint elképzelt cse-
lekvés ösztönözheti, de nem helyettesítheti a valós cselekvést. A kényszerítő fel-
tételek látványos átszerkesztése még nem jelenti azt, hogy tényleges ellenőrzésünk
alá is vontuk ezeket a feltételeket. Ezzel még nem szüntettük meg kényszerítő jel-
legüket. Épp ezért a látvány egyaránt lehet a történeti haladás és stagnálás eszköze.
A szükségszerűség szemlélése azonban megértésének akadályja is lehet. A hiányzó
szabadság látványa szentesítheti e hiányt azzal, hogy újratermeli e negatív szabad-
ságnak történelmileg éppen adott formáját: a látvány meglepszik önmaga repro-
dukálásával.

A folytatásos sorozatok heti szertartásának ősfarmája — a rítus: ez az a keret,
amelyben a látvány önreprodukciója megvalósul. A társadalom és látványa ugyan-
abban a látszatfolyamatban tűnnek át egymásba: maga a folyamat ismétléssé
hígul. Ez a látszatmozgás már csak azért sem vihet közelebb a szükségszerűség
megértéséhez, mivel a megértés csak mint folyamat képzelhető el, azaz mint saját
előfeltevéseinek szüntelen meghaladása.

A televízió nagy előnye, hogy mindent, ami szeme elé kerül, látvánnyá alakítva
mindenki számára hozzáférhetővé teszi. A televízió nagy hátránya, hogy a látvány
tüneményes szertelenségébe beleveszve a szükségszerűség megértése helyett mind-
inkább annak szemlélésébe merül el, a valóságos cselekvést képzeletbeli cselek-
véssel helyettesíti.

A műsorfolyamatok különböző változatainak szentesítésével a televízió a lát-
ványszükséglet korlátlan kielégítésének eszközüvé válik. A látványban való tobzó-
dás az alábbi tényezőkre vezethető vissza:

1. bővül a látvány által megcélzott társadalmi idő; a televíziós műsorszórás
ideje sok országban meghaladja a napi 24 órát (nálunk napi 15 óra az átlag), ami
összehasonlíthatatlanul több bármely előző korszak látványkínálatánál;

2. bővül a tv-látvány nézésideje; sok országban máris meghaladja életünknek
munkával eltöltött hányadát (ez a fordulat maholnap nálunk is bekövetkezik); a
látvány túlhajtása éppen abból adódik, hogy felborul a cselekvés és szemlélődés idő-
egyensúlya, a szemlélődésre fordított idő kerül aránytalanul túlsúlyba;

3. bővül a látvány valóságterjedelme; a fiktív események szféráján túl most
már magában foglalja a valóságos események szféráját is; a televíziós képből
találkát egymásnak a tényleges és az elképzelt történelmi szükségszerűség; ily módon
kötetlenül szemléljük azt a valóságot, melynek kötöttségeiben mi is részesülünk, és
amelyet cselekvésünkkel ellenőriznünk kellene;

4. bővül a látvány tere: a nyilvános térről vagy területről kiterjeszti hatal-
mát a magánemberi lét teljes társadalmi terére — a teljes lakótérre (habitat); a
látvány e korlátlan mozgékonyaság következtében mindenütt ott lehet: a látvány-
kínálat egyszerre feltételez és agresszív jellegű;

5. bővül a kifejezés tere, mégpedig a látványosság irányában; a fikciós lát-
vány alapmodellje: a szükségszerűség természetes látványát kináló színház — a
televízió nem tesz mást, mint hogy ipari nagyságrendűvé alakítja ezt a természe-
tes látványt; ily módon még jobban eltávolodik tárgyától: a szükségszerűségtől; az
eltávolodással a tv-néző nemcsak a védettség illúzióját, hanem a kötetlenség való-
ságát is hangsúlyozottabban éli át; a kifejezés növekvő látványosságát révén a
világ látványából a világ látványosságának látványává lép elő.

Tisztább képet kapunk e sokdimenziós kiterjedésről, ha a színház klasszikus látványához mérjük a televíziós jelenséget. A különbségeket öt szintre bontva — az alábbi vázlatos sémában foglalhatjuk össze:

Szintek	Színház	TV
(Elő)adásidő (idő ¹)	Nem folytonos	Inkább folytonos
Nézésidő (idő ²)	Jelentéktelen	Mértéktelen
Tér	Korlátozott, nyilvános	Korlátlan, privát
Terjedelem	Fikció	Valóság és fikció
Kifejezés	Emberi viszonyok képe	Emberi viszonyok látványának képe

[...] A látvány e mértékvesztését előidéző jellemvonásokat nehéz rangsorolni (s talán fölösleges is). E dimenziók némelyike, melyek metszéspontjában maga a felpörgetett látvány jelenik meg, közvetlenül minőségi jellegű: a televízió látványossá teszi a valóságot. E gesztusával képes összemenni a képzeletbelit a valóságossal, az értékeknek az árutermelő társadalmakra jellemző zürzavarát „gyakorolván” ezzel. Az egyensúlyukat veszített dimenziók közül mégis az idődimenzió játssza a főszerepet. A nyilvános térből a privát térbe áttelepített televíziós látvány (ha a megszakítás nélkül közvetített tv-műsorból indulunk ki) az ünnepi események ismétlődő, visszatérő, megszakított idejét a mindennapi tevékenységek viszonylagos folyamatosságába teszi át. Ez az időbeli kiterjedés statisztikailag mérhető, ami empirikusan is megalapozhatóvá teszi a mértékvesztés fogalmát.

Ahhoz, hogy fogalmunk lehessen a tv-látvány idődimenziójáról, nem árt, ha más idődimenziókkal vetjük össze: különösképpen az emberi élet idejével. Bár az emberi élet ideje önmagából adódóan relatív, tanulságos lehet egy gyors pillantást vetni a múltra, hogyan alakult az emberi élet időszerkezete a különböző történelmi korszakokban (években számolva).

	Primitív társadalom	Hűbéri társadalom	Ipari társadalom
Az ember átlagos életkora	18	35	70
Alvás	7,5	13	24
Táplálkozás	0,5	1	2,33
Szervezett tanulás	0	1	4,33
Munka	6	10	7,33
Szabad idő	3	8	27
Egyéb	1	2	5

(J. McHale: The Future of the Future. New York, 1971. 318.)

E becslések szerint az ipari társadalom embere négyszer annyi ideig él, mint a primitív társadalom embere, de alig dolgozik valamivel többet nála. A legfigyelemreméltóbb változás a szabad idő robbanásszerű megnövekedése: a két korszak között kilencszeres növekedést tapasztalhatunk.

E szabad időnek csak egy részét töltjük tv-nézéssel, kérdés, hogy mekkora részét. 1978 első félévéből származó adatok szerint a hazai tv-néző átlagosan heti 20 óra 5 percet ül a képernyő előtt, ami a 48 órás munkahétnék mintegy 40 százalékat teszi ki.

1978 első hat hónapjában átlagban ugyanakkora időt töltött a hazai tv-néző a készülék előtt, mint az 1977-es év egészének átlaga, mégis úgy tűnik, enyhe növekedési tendenciával számolhatunk. Ha közelebről is szemügyre vesszük, miből is tevődik össze ez az átlag, a következőket tapasztaljuk: a vasárnapi műsort átlagosan öt és fél órán át nézzük, a szombati műsor átlagban három és fél órát „rabol el” a szabad időnkéből. A hétvége tehát majdnem akkora súllyal vesz részt a heti „időelvonásban”, mint a hét összes többi napja együttvéve. A legkisebb értékkel (másfél órával) ebben az országos átlagban* a hétfői és a csütörtöki nap szerepel. A férfiak több időt töltenek a képernyő előtt, mint a nők; az aktív foglalkozásúak közül a munkások, technikusok és mesterek a legkitartóbb tv-nézők, a legfelületebben a mezőgazdasági dolgozók kötődnek a televízióhoz. Az összesített átlagra visszatérve, a legegyszerűbb számítás is azt mutatja, hogy az átlagos hazai tévéző évente 1040 órát tölt a készülék előtt, ami pontosan öt hónapi munkának felel meg, ha napi nyolcórás munkaidőt veszünk alapul (5 hónap × 26 nap × 8 óra = 1040 óra).

* Az országos átlag mutatója aligha lehet érzékeny a nemzeti műsorok sajátos nézettségi viszonyaira. (A szerk. megj.)

A munkával eltöltött idő csak életünk aktív szakaszában játszik meghatározó szerepet, a tv-nézés ezzel szemben életünk egész tartamára kiterjed. Ha a mai 70 éves átlagéletkort vesszük alapul, és a tv-nézés rögzített átlagával számolunk, arra a következtetésre jutunk, hogy a most születő gyermek a jövő század közepére átlagban: $70 \text{ év} \times 1040 \text{ óra} = 72\,000 \text{ órát}$ tölt majd tv-készülék előtt. Ha most egy naptári évre 8760 órát számolunk, a fenti számadat 8 évet és két hetet „vesz el” gyermekeink életéből. Ha egy pillantást vetünk McHale táblázatára, s feltételezzük, hogy a munkaidő abszolút értéke tovább csökken (a táblázatban 7 év és 4 hónappal szerepel), nyilvánvalóvá válik, hogy a tv-nézés életünk nagyobb hányadát veszi igénybe, mint a munka.

Több időt töltünk a világ passzív szemlélésével, mint aktív átalakításával. Ez tulajdonképpen a látvány elburjánzásának időbeli aspektusa. A tv-nézői státusban eltöltött élet, mely spontánul és egyelőre még formátlanul alakul, nagyságrendben aligha tekinthető azonosnak bizonyos specifikus szükségletek kielégítésére irányuló törekvéssel.

A munkára fordított 7 év és 4 hónap alatt az ember a világot alakítván, önmagát alakítja. De milyen súlya lehet a képernyő előtt „lehúzott” több mint 8 egész esztendőnek a világ és önmagunk átformálásában? Hogyan hat ki életünk e mennyiségi újraelosztása magára az élet minőségére? [..]

A társadalmilag szükséges munkaidő egy társadalmilag szükséges pihenési idő felé gravitál. Ha nem így lenne, a termelőnek az alkotó pihenés során naponta visszanyert szubjektivitása ugyancsak naponta szükségszerűen meg kellene hogy semmisüljön a munkafolyamatban. A pihenési időnek a tv-nézés ideje köré való spontán szerveződése arra utal, hogy a tv-nézés talán össze tudná hangolni a pihenési időt a szubjektum lényegét a megtermelt tárgyak értékében elidegenítő munkaidővel.

A televízióknak ez a feltételezhető képessége saját időbeliségében, a látvány mértékvesztésének időbeli aspektusában gyökerezik. A modern társadalom folyton versenyt fut az idővel: a gyorsolvasástól a félkész ételekig, a közlekedés sebességéről nem is beszélve. Az emberek ugyanazzal a dühödt szenvedéllyel „futnak az idejük után”, mint amelyen dühödten majd a tv-nézésre vesztegetik megtakarított idejüket. A televízió kizökkent bennünket az idővel való gyakorlati bánásmódunkból. Az általános viszonyainkat nyomorgató időhiány a tv-látvány vonzásában „idő-milliomossá” tesz bennünket. Az idő fogyasztásának társadalmi képe különleges súllyal emeli ki a képek fogyasztásának társadalmi idejét. Mint saját feltételeivel való békülékeny egyezkedés, a látvány nemcsak „a történelmi benuulás jelenhez igazodó társadalmi szervezete — írja Guy Debord —, hanem az idő hamis öntudata” is (Guy Debord: *La société du spectacle*. Paris, 1972. 131.).

A tautologikus tudat számára a látvány nem a lehetségesnek a valóságosban való felfedezése; a tautologikus tudat alkalmazkodik a reális adottság mozgíthatatlanságához. A valós idő egyfajta illuzórikus idővé válik, hogy saját végtelenségének illúzióját kelthesse. Az elvonatkoztatott munka termelő alanyának tudatában ez az idő nem telik. Ebben a kimerevített, megállított időben nem történik semmi történelemszerű, ez az idő üres, és üres is marad, ez az idő a termelők saját élethelyzetének ideje. (Vö. Louis Althusser: *Pour Marx*. Paris, 1965. 136.)

A tv-nézésre fordított idő műsortípusok közti megoszlása is ezt a látvány-szerű időjellegét hangsúlyozza. A tv-látványban a néző feltétlenül a látványosság látványát részesíti előnyben. A publicisztikai (tájékoztató-nevelő) műsorok adás-idejének minden egyes órájából átlagban 15 percet nézünk meg, ugyanakkor a látvány minden egyes órájából több mint 45 percet.

A látvány ideje különbözik a gazdaságosság idejétől. Akár mértékét veszette ez a látvány, akár nem, a benne való részvétel sajátos társadalmi tevékenység, és minden társadalmi tevékenység abban az időben mozog a legotthonosabban, amelyik a sajátja (Gurvitch).

A tv-nézés idejének valóságos tartalma azonban nem olyan gazdag, amilyennek tűnik. Ahhoz, hogy ezt a tartalmat a műsor ingadozásaitól függetlenül, vagyis a maga objektivitásában határozhatjuk meg, vizsgálatainkban kizárólag csak azokra a viszonystruktúrákra szorítkozhatunk, amelyek magából a műsorból adódnak. A továbbiakban ezeket a viszonystruktúrákat mint folyamatot azzal tehetnők érzékeltesse, hogy az üzenet befogadásának egy más típusú folyamatával: az olvasással vetjük össze.

A kétfajta — a maga dinamikájában, vagyis időbeliségében ábrázolt — befogadási folyamat összehasonlítási modelljében kétségkívül az üzenet mobilitása a döntő mozzanat. Ez a mobilitás nem azonosítható a tulajdonképpeni idővel, de meghatározásában a térrel együtt az idő is részt vesz. A televízió mobilitásfoka általános, a könyvé csak részleges. A könyv mobilitása esetleges, és elképzelhetetlen

valamilyen külső hordozó nélkül. A televízió mobilitását maga az üzenet testesíti meg, a mobilitás a tv belső tartozéka.

A modell második összetevője az előbbiből következik: az írott szöveg kristályos formában lecsapódó idő, s az információk tárolására szolgál. Az információk ilyen tára: a könyv, e tára tára pedig a könyvtár. A televíziós beszédmód (discours) ezzel szemben kontinuum: folytonossága megszakíthatatlan. Ebből az következik, hogy az írott üzenet létezési módja — a készlet; a televíziós üzenet — az áramlás. Ha el tudjuk fogadni a nyugalmi állapot és a mozgás közötti ellentmondást, miért ne tudnók elfogadni az üzenetkészlet és üzenetáramlás közötti ellentmondást. Ha pedig elfogadjuk, hogy a kétfajta üzenettípus időbeli természete homlokegyenest ellentmond egymásnak, lehetetlen el nem fogadnunk, hogy a befogadóhoz való viszonyuk is ellentétes.

Ezzel már az összehasonlítási modell harmadik eleme is körvonalazódott, melyben kapcsolatot létesítünk az üzenet struktúrája és az üzenet befogadásának struktúrája között. Az írott üzenet lehetséges „vevője” éppúgy ellenőrzése alatt tartja az üzenetet, mint bármely birtokában lévő tárgyat. A televíziós üzenet azonban, mivel csak fogyasztható, de birtokba nem vehető, teljes egészében kivonja magát egy ilyenfajta ellenőrzés alól. A televíziós üzenet a befogadástól függetlenül áramlik. Míg a könyv arra vár, hogy kézbe vegyék, a tv-adás állandó dilemma elé állítja lehetséges nézőjét, akinek folyton választania kell az elfogadás vagy elutasítás között. Ez a választás éppen kétértékűségénél fogva kergeti konfliktusba a nézőt. Itt teljességgel hiányoznak az olvasásban megszokott köztes alternatívák: az, hogy félretesszük a könyvet, elhalasztjuk vagy folytatjuk az olvasását.

A negyedik elem az üzenet időbeliségének egyirányú vagy többirányú jellege. A könyv ideje visszafordítható, a televízióé nem. A televízió ideje nemcsak folyamatosan áramlik, hanem ráadásul egyirányban is. A tv-üzenet ezzel az irreverzibilitással sajátítja el magát az időt. A tv-üzenetnek az időbeliség ily módon nem csupán az egyik koordinátája, hanem annak legbensőbb lényege. Az olvasás ideje a folyamatosságot és a megszakíttóságot egységbe vonja. A nézésidő szembeállítja a kettőt: a tv-nézőt a megszakítás kizökkenti a televíziós időből. A folyamatosság a televíziós alternatíva nélküli előfeltétele, azaz imperatívusza.

Az ötödik elem az előzőnek a gyakorlatba való átültetése; az olvasó, valahányszor csak kedve tartja, újraolvashatja az egész üzenetet vagy annak egy bizonyos részét, a tv-néző nem rendelkezik ezzel a szabadsággal, szabadságát a televíziós technika tömegméretű elsajátítása korlátozza.

A hatodik elem: a kiválasztott könyvvel való találkozás pillanatát az olvasó maga dönti el (igaz, hogy ezt a belső döntést szabad idejének külső korlátai is befolyásolják). A kiválasztott műsorról való találkozás pillanata ezzel szemben egy külső döntéstől, a műsortervezők döntésétől függ, amelyhez a tv-néző legfeljebb csak alkalmazkodhat. A tervezéstől való függés kirívó példáját szolgáltatta a labdarúgó világbajnokság tv-közvetítése: az éjjeli órákban közvetített 14 mérkőzést a lehetséges nézőközönségnek átlagban a fele (kb. ötmillió ember) nézte végig. Ezek a nézők tehát egy külső döntéshez alkalmazkodtak, még akkor is, ha ez a döntés többségük számára kényelmetlennek bizonyult.

A hetedik elem: ugyanez a mechanizmus határozza meg azokat az eltéréseket, amelyek a kétféle befogadás ritmusában jelentkeznek. Ezerből nem találunk két olvasót, aki ugyanannak a könyvnek egyforma idő alatt jutna a végére. A tárolt információ azonban valamennyiük rendelkezésére áll, ami lehetővé teszi, hogy éppen az olvasás differenciált ritmusa folytán az olvasók mint befogadók egyének nyilvánuljanak meg. Ezzel szemben az a hétmillió tv-néző, aki a *Gazdag ember*, *szegény ember* törzsközönségének számít, egyforma ritmusban televíziózik: ez a ritmus nem a saját ritmusa, hanem az adásé. A néző a televíziós üzenet eme egyenműsítő hatalma folytán csak mint a befogadók arctalan tömege nyilvánulhat meg. E külső feltételezettség az üzenet elsajátítása mértékében válik kényszerítő, tehát korlátozó tényezővé. Az üzenet azért van, mert van befogadó, aki elsajátítja. Az üzenetet csak egyénileg vehetjük birtokunkba. Az egységesített ritmus kizárja a befogadók sokféleségét, vagyis individualitását. Az elsajátítás ennek következtében antinomikus, tehát kedvezőtlen környezetben történik — vagy nem történik meg.

A nyolcadik elem: az időben való szóródás szempontjából ugyanazt a könyvet különböző olvasók nem egyidőben (aszinkrónban) olvassák; az olvasás időszelvénye ezért történeti dimenziót kap. Ugyanazt az adást valamennyi tv-néző csakis egyidőben (szinkrónban) nézheti. Ezért a tv-nézés időszelvénye, mely az adás időszegmentumával esik egybe, nem léphet ki a mulandóságból. Az olvasás egyénekre bontva szukcesszív jellegű, míg a tv-nézés szimultán tevékenységnek tekinthető. A befogadás időbelisége e vonatkozásban is: egyéni, ami az olvasást illeti, és egyéni-tlen a tv-nézés esetében.

A kétfajta befogadási folyamat határozottan elkülönül egymástól abban a tekintetben is, hogy miként szervezi meg az időt. Az írott üzenet az információk birtokba vehető készleteként jelenik meg, melynek befogadása reverzibilis folyamat. Ez a megfordíthatóság nagyfokú önállóságot biztosít az olvasónak, aki maga határozza meg azt a pillanatot, időtartamot, ritmust, az olvasás megszakításának, folytatásának és a visszalapozásnak azt a módját, amely a leginkább megfelel neki, s ebben a döntésében nincs kiszolgáltatva sem az üzenetnek magának, sem a többi olvasó döntéseinek.

A televíziós üzenet, melynek el nem nyomható sajátossága a mobilitás, a befogadásban olyan megfordíthatatlan áramlásként jelenik meg, melyet nem tudunk irányítani. Ez az üzenet maga diktálja a nézőnek, hogy mikor, meddig és milyen ritmusban „vegye“ az adást, a néző rákényszerül a folyamatos és megismételhetetlen befogadásra, az üzenethez és a többi tv-nézőhöz való igazodásra, akik mindannyian alárendelik egyéni vonzalmaikat és szükségleteiket ennek az általános „hatalomnak“.

A televíziós látványt a következő döntő sajátosságok különböztetik meg a látvány egyéb formáitól:

- a) mobilitása korlátlan, mindenhová el tud jutni;
- b) irreverzibilitása elvben abszolút, ismétléssel nem csökkenthető, nem semmisíthető meg (mint a színház vagy a film esetében).

A tv-látvány éppen ezért a látvány egyéb típusaival szembeállítva konfliktusokkal terhes és agresszív. A tv-nézés hangsúlyozottan kényszerítő jellegű, személytelen, mindig a néző egyoldalú igazodása az adás és befogadás senkihez nem igazodó feltételeihez. A televíziós magány az egyéniségétől megfosztott néző magánya. A tv-készülék előtt eltöltött mértéktelenül sok idő az önkéntes alárendelődés társadalmi méretű gyakorlása. A kényszerítő feltételekhez való alkalmazkodás úgy jelenik meg, mint saját, önként vállalt döntésünk, ami a termelőnek a munkaerőpiacon élvezett látszatszabadságához hasonlít.

A televíziózás időbeli megszervezésének külső, alkuhoz nem köthető feltételektől való függése a tv-nézést ténylegesen is az ipari munkához kapcsolja, melyet Marx szerint „idegen akarat“ és „idegen értelem igazgat“. Mindkettőben az a közös, hogy az egyén ahelyett, hogy saját idejének alanya lenne, egy elidegenedett idő tárgyává válik. Az elhatalmasodott látvány ily módon mennyiségi jellegét minőséggel egészíti ki: szabad időnkben olyan készségeket sajátítunk el, melyekre a munkaidőben lesz majd szükségünk, melyek a munkaerőnek a modern technológia követelményeire igazodó újratermelését teszik lehetővé.

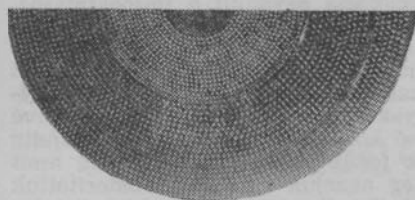
Ilyen értelemben azt is mondhatjuk, hogy a televízió terjeszkedésével tulajdonképpen a gazdaságosság szempontja terjesztette ki hatalmát a munkaidőről a szabad időre. A televízió előidézte társadalmi egyneműsödés, mely az egyének közti viszonyok szintjén még látszatszerű, az időfelhasználásra kényszerített koherenciában válik valóságossá. Ennek következtében áll elő az a helyzet, hogy a tárgyak termelésére és önmagunk termelőként való újratermelésére fordított idő, ha nem is alkot egységes egészet, de legalább kiegészíti egymást (komplementaritás).

A társadalmi idő fogyasztásában felmutatott „erényei“ miatt a televíziózás bizonyos kockázatokkal jár. A tv-látványban a szemlélt szükségszerűség példátlan hatalomra tesz szert — mégpedig egy olyan korban, melyben a szükségszerűség megértéséhez a megértett szükségszerűség maga teremt mind hatékonyabb eszközöket. A szükségszerűség szemlélésében való elmerülés visszafoghatja a szükségszerűség megismerésének hatékony szocializációs folyamatát. A fejlődésnek ez az iránya csak tovább mélyítené a megismerés arisztokratái és a rituális szemlélődés tömegei közötti szakadékot. Egy ilyen fejlődési irány újraélesztése vagy kiküszöbölése számtalan — kulturális és társadalmi — tényezőtől függ. Egyik ilyen tényező a televízió társadalmi elsajátításának módja: felhasználásának társadalmi stratégiája. E stratégia nagymértékben időigényes. Az első lépés a nézésben (televíziózásban) való elmerülés enyhítésére az lenne, ha visszaállítanánk a néznivalók (a műsorok) egyensúlyát.

Keszthelyi András fordítása

GÁLL ERNŐ

A valóság vonzásában

Kedves Barátaim!

Nagy öröm, hogy a mai *Korunk*-délelőttön a *Változó valóság* című Kriterion-kiadvány társadalomkutató gárdáját s e jelentős vállalkozás értelmi szerzőit, a válogatás szerkesztőit, Dávid Gyulát és Imreh Istvánt köszönhetjük.

Úgy látszik, idei matinéink a friss hagyományon belüli újítás jegyében alakulnak. Ha a múlt hónap elején Szabó Attilában és munkatársaiban a természet-tudományokkal foglalkozó fiatal szakemberek képviselőit üdvözölhattük, ma olyan kollektív jelentkezést méltathatunk, amelynek teljesítménye rég esedékes feladat teljesítését, egy halaszthatatlanná vált közösségi igény kielégítését biztosítja. E társadalmi rendelés a változó világban azonosságához ragaszkodó romániai magyarság valóságának feltárását szorgalmazta. Azt sürgette, hogy e népcsoport korszerű önismeretét a modern társadalomtudomány, közelebbről a szociológia, illetve a szociográfia segítségével is formáljuk.

Nos, hála Dávid Gyula kezdeményezésének és Imreh István szakavatott ügy-szeretetének: előttünk a tanulmánygyűjtemény. Szerzői (a kötetben jelentkező sorrendet követve): Keszi-Harmath Sándor, Vasas Samu, Vetési László, Kósa-Szánthó Vilma, Major Miklós, Garda Dezső, Várhegyi István, Neményi Ágnes, idősebb Máthé János, Hermann Gusztáv, Geréb Attila és Vofkori László változatos megközelítésben, eltérő kutatástechnikával mutatják fel az új *Metamorphosis Transilvaniae*t, s teszik ezt nem az adatgyűjtő szenttelenségével, hanem annak a kutatónak a szenvedélyével, aki *változtatni* is akar ezen a gyors ütemben alakuló világon. A változtatást pedig az a felelősség motiválja, amely az egész ország fejlesztésének összefüggésében egy nemzetiség létét és tudatát kívánja a kor színvonalán előrelendíteni.

Találunk a kötetben demográfiai vizsgálódást, családszociológiai felmérést, történelmi szociográfiát, konkrét értelmiségi szociológiát, dokumentum erejű riportot. Ez a sokféleség elvi tisztázást feltételez, s ennek során újra kell fogalmaznunk a szociográfia mai helyét és feladatát. Meg kell határoznunk viszonyát a konkrét szociológiához, a történelmi demográfiához és más diszciplínákhoz. A témáknak és módszereknek a kötetben észlelhető változatossága egyrészt erénynek számít, másrészt azt is jelzi, hogy a szerkesztők különböző felkészültségű és érdeklődésű, egymástól többnyire elszigetelt bűvárkodók munkáit fogták össze. Ők csak azt gyűjtették csokorba, amit találtak, ami az évek folyamán — folyóiratok oldalain és egyebütt — napvilágot látott, vagy éppen asztalfiókokban várta, hogy nyomdafestékre találjon. Innen a tanulmánygyűjtemény belső tematikai aránytalansága, innen az egyenlőtlen szakmai színvonal. Azon a térképen, amelyet a szerzők társadalmukról felvázolnak, még sok a fehér folt, a gazda nélkül maradt terület.

Szerzőké és szerkesztőké azonban az úttörés, még pontosabban, az újrakezdés érdeme, s illesse őket ezért elismerés és tisztelet.

Kedves Barátaim!

Valóban újrakezdésről, szociográfiai hagyományainknak a megváltozott viszonyok szerint való folytatásáról van szó. A kötet élén közölt ihletett tanulmányában

Imreh István alapos áttekintést adott e tradícióról, s így erről most bővebben szólnom fölösleges. Engedtessek meg azonban, hogy a *Korunk* funkciójánál kissé elidőzzek.

Közismertek a régi *Korunk* érdemei a Gaál Gábortól sajátos kentaurnak nevezett műfaj ápolásában. E félig irodalmi, félig tudományos jellegű valóságmegismerésként értékelt műfajt a lap következetesen pártfogolta. Köztudott ösztönző szerepe a városok, a munkásosztály realitásainak felszínre hozásában s ama kritika kialakításában, amellyel mind a népi írók, mind a Gusti-féle monografikus iskola gyenge pontjait kitapintotta.

Az új folyam a konkrét szociológia jegyében is startolt. Az erre vonatkozó programot a marxizmus akkor kibontakozó reneszánsza fűtötte. Ennek az újjászületésnek a kiteljesítése azonban ebben a vonatkozásban is még várat magára. Igaz, és ez föllötte kedvező, hogy a IX. kongresszus óta az addig „burzsoá áltudományok” bélyegzett szociológia polgárjogot nyert, észlelhető volt továbbá egy bizonyos kezdeti konjunkturális felendülés. A szociológia bevonult a felsőoktatásba, országosra megindult a konkrét felmérés. Itt nálunk, a Babeş—Bolyai Tudományegyetemen létrejött egy sok reményre jogosító kutatócsoport, amely Ion Aluáš és mások irányításával évek óta gyakorlati szempontból is hasznosítható terepmunkát folytat, s már gazdag módszertani tapasztalatokkal rendelkezik. A *Korunk* viszonylatában azonban a szép szándékok s az eredmények egybevetése nem teszi lehetővé a mindenben kedvező mérleg elkészítését. A külső körülmények sem voltak mindig kedvezőek. Az előrelendítő és a visszahúzó erők feszültségében tettük tehát, amit tehattünk. Pályázatokat hirdettünk (ezt most meg akarjuk ismételni), bátorítottuk azokat a szakképzett vagy más diszciplinák felől jött fiatalokat s kevésbé fiatalokat, akik a valóság kendőzetlen feltárására, ellentmondásainak — tabuktól nem oltalmazott — bemutatására vállalkoztak.

Erfőszítéseink nem voltak hiábavalóak, s ha ma itt az első magyar nyelvű szociológiai-szociográfiai kötetnek a szerzőit és szerkesztőit ünnepeljük, elégtétellel állapíthatjuk meg, hogy a kötet több írásának világra jötténél mi bábáskodtunk.

Mondják, egy fecske nem csinál tavaszt. Ez így is van, de nem kevésbé igaz, hogy az első fecskék megérkezése mindig csalhatatlan jele annak, hogy a fák rügyezni kezdenek. Éppen így, ha az asztalunkon fekvő könyvet egy jövő sorozat első kötetének szeretnénk tudni, akkor nem csupán valamilyen vágnak adunk hangot, hanem — merem állítani — bizonyosságot fejezünk ki.

Honnan ez az önbizalom? — kérdezhetnék önök. Ilyen sokat ígér a ma ünnepeelt kutatócsoport? Igen — válaszolhatnám —, de reményeimet más tényezők érvényesülése is fűti. Azokra a különböző karokról rekrutálódó diákokra gondolok, akik — akárcsak hajdan Jásziék — ismét „csatakiáltásként” készülnek a szociológiát, a szociográfiát meghirdetni és művelni. Ezek a fiatalok az új tanév kezdete óta e helyiségben ülnek össze szombatoként, hogy átvegyék az előtűk járók tapasztalatait, és kialakítsák saját kutatói profiljukat.

Örvendetes jelentkezésükben a valóság vonzását és a tények ama tiszteletét ismerhetjük fel, amely az értékrianások mai traumái között őket (s nem csupán őket) valóságunk felderítésére sarkallja. Keleteurópa-szerte megfigyelhető ez a törekvés. Az idillikus riportok és az álszociográfiai hitelüket vesztették, s ezek a fiatalok tudni akarják, s velük együtt mindannyian tudni akarjuk, milyenek azok a struktúrák, amelyekben élünk. Vissza akarják, vissza akarjuk adni a társadalomkutatásnak azt az önbírálati-kritikai funkcióját, amelynek hiánya létének lényegétől, hivatásának értelmétől fosztja meg.

Fiataljaink bátorító érdeklődése, noha nem előzmények nélküli, új, eredeti célra irányul. Népismeretünket készülnék korszerűsíteni, mégpedig a hagyományos, már számottevő eredményeket felmutató néprajzi megközelítések és a modernebb szociológiai, szociográfiai módszerek egybeötvözésével. (Ennek a sajátos szintézisnek a létrehozását van hivatva megvitatni a ma délután ötkor ugyanitt kezdődő kerekasztal-értekezlet, amelyre mindenkit szeretettel meghívunk.)

Kedves Barátaim!

Erdély régibb és újabb felfedezői, több generáció tagjai ülnek itt együtt. Itt van a kelet-európai szociográfia történetében kezdeményező szerepet betöltött fél évszázados *Sarló* egyik megalapítója, Balogh Edgár; körünkben üdvözölhetjük a harmincas évekbeli bábonyi folklórkutatás egyik vezető résztvevőjét, Szabó T. Attilát; a negyvenes évek bálványosváraljai kiszállásának és a kolozsvári Móricz Zsigmond Népi Kollégiumnak a tapasztalatait hozta el közénk Imreh István és Keszi-Harmath Sándor; megkülönböztetett jelentőségű a kolozsvári filozófiai és szociológiai katedrán működő Ion Aluáš és Roth Endre professzorok, valamint munkatársaik jelenléte és segítsége; üdvözöljük Balázs Sándort, aki Dimitrie Gusti egykori magyar tanítványainak hagyományát közvetíti felénk; kiemelkedő folkloristánk, Nagy Olga, Faragó József már be is kapcsolódott az új módszertani szintézis

kimunkálásába; sokat várunk a dokumentumirodalom, a hiteles társadalomrajzot nyújtó riportázs jeles művelítől, Beke Györgytől, Gálfalvi Györgytől, Cseke Pétertől és másoktól.

Az erőknek ez a felvonulása hatalmas szellemi és erkölcsi energiát képvisel. Ez az összefogás nem maradhat eredmény nélkül.

Nem vagyok az évfordulók számmisztikájának foglya. De befejezésül nem hagyhatom említés nélkül, hogy rendezvényünket az Orbán Balázs születésének 150. évfordulójából, Braun Róbert idei és Dimitrie Gusti jövő évi centenáriumból kisugárzó szellemiség hatja át. És ha a „csak dolgozzanak“ jelszavát kibocsátó Benedek Elek halálának közelgő 50. évfordulóját is az emlékezés serkentő dátumai közé iktatjuk, jogosan érezhetjük, hogy ez az újító vállalkozás el nem évülő tradíciókra támaszkodik.

IMREH ISTVÁN

Újjáépítő erdélyi kaláka

Az „ünnepelt“ egyes számban is természetesen többes számú. Ugyanis a mellettem ülök vagy a legtávolabbi sarokban megbúvó Keszi-Harmath Sándor (aki az ilyenszerű munkát még a Móricz Zsigmond Kollégiumban elkezdte), valamint a távollevő szerzők munkája nélkül ez a számomra, számunkra oly sokat jelentő mai napon sem teljesedett volna be. Ők próbálták a valósághoz mérni önértéktudatunkat, kísérelték meg a valósággal egybevetni azt, ami vállalt sorsunk. Engedjék meg tehát, hogy a jelképekhez közelállóan — hiszen még a kötetben is szó esett néprajzról — ez a könyv az én szememben egy kicsit szimbólumává váljék mindannak, amiről Gáll Ernő beszélt.

Vallani erről a munkáról, az útnak indító hagyományokról nagyon nehéz. Nagyon nehéz, mert bizonyos tartózkodás meggátolja az embert abban, hogy azokat a megilletődöttségről tanúskodó szavakat engedje mondatokká formálódni, amelyek nélkül pedig erről beszélni nem lehet. Számomra — ezt azért csak jelezniem kell — nemcsak Bálványosváralja, hanem már Brassó is kezdet, ahol megismerkedhettem az ÁGISZ falukutató terveivel, amelyekről Kacsó Sándor is írt. Az utolsó kísérlethez a Móricz-kollégium közössége nyújtott, sajnos, gyorsan múltó reménységet.

A falu monografikus társadalomvizsgálatával hajdan eljegyeztem, s a falu múltjának most már évtizedek óta kutatójaként kettőződött is a felelősségem. Felelősségteljes és gyötrő ugyanis azzal a gondolattal élni, hogy mind a jelen, mind a múlt elemzésre és cselekvésre készítő. Emellett zaklató annak az emberi tulajdonságnak megsejtése is, hogy szeretnénk menekülni a múlttól, szabadulni mindattól, ami hagyományos kötöttség, érezzük az új építésének szükségességét, kényszerét. (Tudom, hiszen az induláskor a gátakat omlasztókkal kötöttem szerződést, és megkísérleltem nem válni szerződesszegővé.) Ugyanakkor kell nekünk a tradíció is. Kell annak a tudata, hogy van múltunk, vannak hagyományaink, értékeink, amik őrizésre köteleznek, s a világgal is egybekötnek. Kell nekünk annak a tudata, hogy van valami, ami nyelvben, dalban, muzsikában, értékrendben bennünket sajátossá tesz, és hozzákapcsol a tágas és sokszínű emberi világhoz. A mi színeinkkel. Azzal, ami bennünket jellemez, aminek őrizői mi vagyunk. Ha mindezt megkísérlem szellemi kötelezettségekké formálni, sokasítani, akkor nyelvész, néprajzos, társadalomvizsgáló, művelődés- és zenetörténétkutató, a sort folytathatnám, mindmind megkapja a maga nagyon jelentős, nagyon súlyos feladatát. És van itt egy olyan pont is, ahonnan, úgy vélem, jelentős lépést tehetünk előre. Ezeknek a szellemi frontoknak külön harcoló egységei köthetnek immáron megegyezést a reguláris hadvitellel! Régi hitünk szerint is valljuk, hogy a társadalom élő, eleven egység. Ebben az összességben a valóságnak különböző oldalai, formái, sajátos mozzanatai vannak. Mi azonban azért voltunk a monografikus társadalomvizsgálat elkötelezettjei, mert hittünk abban, hogy a kutatónak ezt a sokszínű életet a maga csorbítatlan egységében kell vizsgálnia. Különböben a vizsgálódó hajlamossá válhatik arra, hogy egy külön diszciplína szempontjaitól vezérelten egyes jelenségeket előtérbe helyezzen, s módosuljon ezáltal a társadalomkép, és végül torzuljon emiatt a belőle kialakított üzenet, jelképesség vagy elkötelezettség is.

Úgy gondolom, hogy mindazok, akik ebben a mi szerkezetileg szükségszerűen nem egységes kötetünkben szerepelnek, különböző módon bár, de ezt a szemléleti módot vállalták azzal, hogy sokoldalúan, s ha néha még bizonytalankodóan, bátor-talanul is, az élet teljessége felé tájékozódóan kísérelték meg a mi valóságunk ábrázolását. Igaz az is, és ezt szeretném nagyon-nagyon hangsúlyozni, ez nem volt számukra könnyű feladat. Szó esett arról, hogy milyen is az a tudomány, amelyik intézmények nélkül, keretek nélkül, szabadon lebegően dolgozik. Munkatársaink hivatásuk szerint többnyire tanárok, akik más stúdiumok neveltjei, más diszciplínáknak a tanítói, művelődési intézmények munkásai, s van közöttük néphez hű lelkész vagy éppen egyszerű földműves ember is. Mi fűtötte őket? Mi készítette arra, hogy a terven felül, a szolgálat jegyében vállaltat megcsinálják? Annak a hite, gondolom, amiről Gáll Ernő szólt. Annak a tudata, hogy szembesíteni kell jelenünket, minél szakszerűbb vizsgálattal, azzal, amit önmagunkról tudunk, s amivé lenni szeretnénk. Cselekedték ezt módszertanilag lehet tántorgóan s az önismeret szolgálatában még nem elég szókimondóan, de *együtt és jószándékkal*.

Szólnom kell másvalamiről is itt. Emlékirókat lapozgatva, régiekről szóló szép történeti munkákat recenzálva fel kellett figyelmem arra, hogy milyen nagy mértékben csak vagy főleg példákbl tanult sok kiváló, hajdanvolt erdélyi értelmiségi. A szakszerű iskolázottság, a mindennapos szeminárium számlája, a közösségi gyakorlat elmaradó nevelőereje nem könnyen pótolható. Mindazok, akik ezt erdélyi módra maguk is érzékelték, tudják: ez a rögzőbb, a nehezebben járható út. Ezért is kijár tehát a köszönet azoknak, akik megkísérelték a szakszerűbb társadalomvizsgálatot művelni, felsorakoztatni azok mellé a tudományágak mellé, amelyek sorába beleillik, s ahonnan — úgy véljük — eddig, ebben a formájában hiányzott.

Ismételnem kell végezetül valamit, amit már másutt, másként szintén megfogalmaztam, azt nevezetesen, hogy: minden embernek kell tartoznia valahová. Nem lehet elsodrottan élni. Nem lehet napjainkban elgyámbultan, a világ sodrására ráhagyatkozottan élni, önismeret, helyzettudat nélkül, perspektívák, elképzelések nélkül. Kell kötődni; kell érezni azt, hogy kötelesség jármába fogottan lehet igazán szabad emberként lélegzeni. Ezt a fajta közösséghez tapadást kell szolgálnia a szociográfia művelőjének.

Igaz az, hogy a mi népünk annak idején, amikor még Venczel József szorgalmazta a falukutatást, 73—78 százalékában falusi emberből állott. Akkor a romániai magyarságnak a falukutatás szükségszerű, szükségleteinek megfelelő tudományos tevékenység volt. Ma — jöllehet a kötetben a falu változása áll főhelyen — mégsem merek hagyományos módon falukutatásról szólni. Az agrárius népesség társadalmának leírásáról ugyan nem lehet lemondani, de nem feledhető, hogy ma a sodrás iránya már a város felé mutat. A városba pedig új szervezetek, új közösségek, társadalmi alakulatok, intézmények kereteibe telepszik át az én kalotaszegi, székelyföldi, bihari s más tájakról való népem. Mi lesz vele ott, milyen értékrend szolgálatába szegődve fog ott élni a városlakóvá váltott ember? Úgy érzem, hogy ennek vizsgálata rendkívül fontos teendők, és a szociográfiai, néprajzi, nyelvészeti, történelmi stúdiumok segítségével s minden módon, minden formában, minden lehetséges elemző módszerrel nyomába kell szegődnünk ennek a városba telepített embernek, és fel kell tárunk életvitelét, sorsát. Nem egyedüli, de a közeljövő egyik jelentős feladata ez.

A jelenhez visszatérve többfelé is köszönetet kell mondanom: a *Korunk* szerkesztőségének, Gáll Ernőnek, Herédi Gusztávnak, Aradi Józsefnek, hogy elindította azt a társadalomleíró munkásságot, amit mi azután csokorba foghattunk, kiegészíthettünk, a *Kriterion*nak, hiszen szerkesztőinek, Domokos Géának, Dávid Gyulának a lelkesége, munkálkodása nélkül ez a kötet sohasem jelenhetett volna meg. Pedig vallom, indításként nagyon kellett ez a kötet, hiszen sajnos rengeteg torzóban maradt, befejezetlen kísérletünk, a szellemi köztudatban formálódóvá válni soha nem tudó kezdeményezésünk van a társadalomvizsgálat területén is (például az Erdélyi Fiatalok körétől elindulóan a bálványosváraljai monografikus kutatásig, hogy csak ezt a kis szakaszt idézzem fel). Köszönet és hála tehát, hogy ez az első fecske ebből a fészekből, a *Korunk* és a *Kriterion* fészekből kiröppenhetett. És természetesen köszönetet kell mondanom az olvasóknak, akik szerették ezt a kötetet, s leveleikben a folytatást is igényelték. Jómagam, miként az előzőt, úgy fejezem be ezt a — sajnos hosszúra nyúlt — választomat is, meginvitálva mindenkit — íróként, olvasóként — a tudományos szociográfiát újjáépítő erdélyi kalákába.

Gáll Ernő és Imreh István beszéde a *Változó valóság* című tanulmánykötet szerzőit és szerkesztőit köszöntő *Korunk*-délelőttön, hangzott, el, 1979. március 9-én.

FINTA EDIT FOTOJA

VÁLTOZÓ VALÓSÁG- VÁLTOZÓ SZOCIOGRÁFIA

Az elmozdult valósággal együtt változott-e magához a valósághoz való viszonyunk? Változott-e önismeretünk? A társadalomtudományok módszertani rátartása és a tényirodalom esztétikai önbizalma közötti résben vajon újjászülethetik-e még ez az oly sokszor méltatlanul és véglegesen múlt időbe tett magatartás és műfaj: a szociográfia? S ha igen, milyen hagyományokra támaszkodják a korszerű tényfeltárás szemléleti egységét kereső fiatal szociográfusnemzedék? Vagy radikálisan újat kell hoznia? Milyen legyen a korszerű önismeret? A magyar szociográfiai hagyomány valóságfeltáró radikalizmusa vajon e gyorsuló nemzedéki stafétában új formákkal és funkciókkal gazdagítja-e helyzetadatunkat, s szokatlan, nemegyszer hagyománytalannak tűnő alakzataival a nemzetiségi önazonosság új dimenzióira készít-e fel, vagy végképp át kell adnia helyét a sokak által oly érelyesen követelt szaktudományi rigurozitásnak, a központilag tervezhető és egységes stratégiára hangolt szakkutatásnak?

Ezeknek a kérdéseknek drukoltak a Változó valóság című szociográfiai tanulmánykötet Korunk-délelőtti ünnepi köszöntése után a délutáni kerekasztal-beszélgetésünkre egybegyűlt érdeklődők és érdekelték. A Korunk meghívottai: a tanulmánykötet szerzői és szerkesztői, a valóságfeltárásban magukat frissen elkötelezett egyetemi hallgatók, önkéntes és hivatásos valóságkutatók, társadalomnéprajzi és nemzetiségszociológiai „illetőségi” szakemberek, riporterek, lapszerkesztők és alkalmi szociográfusok a problémák végleges megoldásának igénye nélkül szembesítették eltérő, nemegyszer ellentétes álláspontjukat és gyakorlatukat. A korszerű önismeret parancsa volt az a közös alap, amelyből kiindulva közelíteni próbáltuk a korszerűség értelmezésében mutatkozó nézetkülönbségeket. De a szociográfiai magatartás időszerűségének és jövőjének kérdése szemelláthatólag senkit sem hagyott közömbösen. Ezért nem lehet közömbös számunkra sem, hogy ez a valóság szemlélet és önismeret ellentmondásait feszegető vita tényleges nyilvánosságot kapjon, ha másképp nem lehet, legalább ebben a kényszerűen tömörített és sarkított formában. A magnefonszövegek „mentése” közben különösen arra ügyeltünk, hogy a vitában egymásnak feszülő véleményeket, az egymást kiegészítő látószövegeket, megközelítéseket, tehát a vita „csomósodási pontjait” a lehető leghívebben (azaz nem a szürke közhelyek nyelvére lefordítva) adjuk vissza. Amennyiben ez mégsem sikerült volna, s a vitamentő igyekezet logikai szálakat metszett el, illetve valós arányokat torzított, ami esetleg alanyi érzékenységeket is érint — erről a szerkesztő csak részben tehet.

A. J.

A kérdésekben egy új társadalmi és etnikai érzékenységű nemzedék kritikai magatartása és javító szándékú türelmetlensége kap hangot. Vitaindítóban talán lehet létjogosultsága a kérdések sarkításának:

1. E kötetben művelt szociográfiának Imreh István szerint elsősorban „önismereti funkciója van“. Ebből kiindulva vajon nem igazabb-e azt állítani, hogy a szociográfia elsősorban a nemzetiségi önismeret fejlesztésére hivatott?

2. Vajon nem a problémaközpontúságnak volna az a szerepe, hogy az olvasót szemléletileg is átlendítse adottságain, s ne csak jelképeinket, hanem probléma-tudatunkat is ébressze?

3. Melyek a szociográfia (illetve a tágabb értelemben vett valóságkutatás) szemléleti tágasságának feltételei? Teheti-e, hogy ne ragadjon bele a „szűkebb pátria“-lét adottságaiba? Ez a lét sok tekintetben autarkikus jellegű. Vajon nem lehetne legalább szemléletben túllépni a regionalitáson, az autarkián?

4. Hogyan lehet elkerülni azt, hogy a kutatónak a sajátoshoz való viszonya ne legyen öncélú? A feltárt valóságtöredékben hogyan lehet megláttatni a „tipikus“ problémát, a sajátosban a paradigmaticusát?

5. Hogyan lehet túllépni a leírás, az illusztráló jellegű statisztikán? Van-e mód a statisztikai adatok összehasonlítására? Hogyan lehet eljutni az ellentmondások rendszerének ismeretéhez?

6. A társadalmi valóság élő, egységes egész. Hogyan juthat el a fiatal valóságkutató ehhez az egészhez, ha a szaktudományoktól csak a valóság aprólékos „felboncolásának“ mintáit tudja eltanulni?

7. Lehetséges-e nagykorú és eredeti szociográfia? Hogyan viszonyul ez a társadalmi és nemzetiségi lét nagy problémáihoz? Telíthető-e a társadalmi tudat a kelet-európai sorsproblémák ismeretével, mint a nagy szociográfusok működése idején?

8. Lehetséges-e nagy szociográfia, ha a társadalom nem képes szemléletileg is kihordani bizonyos problémáit és ellentmondásait? Helyettesítheti-e a hiányzó problémátudatot az ily módon permanens jelenlétre kényszerülő szociológiai?

9. Érvényes tényformája-e forrongó, nyitott valóságunknak a szociográfiai tanulmány? Vállaljuk-e ezt az elnevezést? Vajon a nagy hagyományokon nevelkedett szociográfiai magatartás nem érintené-e mélyebben a köznapi tudatot, mint a rigorózus szaktudomány?

10. Néprajzi képezetünk jól működik. Vajon a népművészeti-néprajzi kiadványoknál kisebb hatókörével, példányszámával (10 000:3500 az arány!) teljesítheti-e ez a szociográfia társadalmi funkcióját, kifejlesztheti-e a milli értelemben vett „szociológiai képezetet“?

11. Elméleti-módszertani alapozás nélkül lehet-e súlya a modern szociográfiának? Mi szükséges a korszerű elméleti alapozáshoz? A leírás kényelméhez szokott kutatói magatartás hogyan barátkozhat meg a többtényezős valóság elméleti alakzataival (pl. a rendszerszemlélettel)?

12. Hogyan tehet szert ez a szociográfia történeti szemléletre? Le tud-e mondani a helytörténeti bevezetőről, ha az semmi kapcsolatban sincs a tárgyalt problémával? Hogyan lehet a helytörténeti adatokat a történeti oknyomozás szolgálatába állítani?

13. Melyek a szociográfiai elkölözöttség buktatói? Moralizáljunk, vagy a tárgyilagosság követelménye mögé rejtőzve is lemondhatunk az állásfoglalásról? Vajon nem nagyobb érvénnyel jelenik-e meg a valóságfeltáró radikalizmus direkt kommentár helyett a nyers tények egymásbatorló, mozaikos szerkezetében?

14. A szociográfia művelői mindig egyetlen hagyományvonalat mellett kötelezik el magukat. Nekünk vajon nincs minden hagyományra egyformán szükségünk? Az elfelejtettekre vagy a mesterségesen eltüntetettekre is? A hagyományok műfaji többes száma nevében lemondhatunk-e az örökölt műfajok bármelyikéről (társadalomleírás és társadalmi riport, memoárium és bölcseleti esszé)?

15. Vajon tényleges valóságfeltáró hagyományaink, melyekről ma délelőtt itt szó esett, sokszor nem címszerűen működnek-e? Tudunk-e eleget a bábonyi vagy a bálványosváraljai kutatásokról? Ismerjük-e az Erdélyi Fialok, a Hitel nemzedéki szociografizálásának tényleges eredményeit, az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Tudományos Intézet kiadványait, a Jordáky szerkesztette *Társadalomtudományt*, a Móricz Kollégium elkötelezett szociográfiai magatartását, a néprajz korszerűsítésének Gunda Béla vezette törekvéseit, a Bolyai Tudományegyetem szakkiadványait? Ismerjük-e a néprajz és a szociológia Gusti-féle „monografikus“ egyesítésé-

nek eredményeit közvetítő Markos András és Venczel József módszertani gondolkodását?

16. Felelészthető-e a középfokú elméleti gondolkodás se nem empirikus, se nem filozófiailag elvonatkozott hagyománya? Létrehozható-e a kelet-európai sorsproblémák, és demokratikus lehetőségek középfokú elmélete egy Jászi Oszkár (s egyáltalán a polgári radikális gondolkodási hagyomány), egy Hajnal István-, Bibó István-, Erdei Ferenc-féle társadalomelméleti gondolkodási vonulat nélkül?

17. Folytatható-e a Németh László típusú szociológiai fogantatású társadalmi esszé nem publicisztikai hagyománya?

18. Mi legyen az olyan, nálunk hagyománytalan kísérletekkel, melyekkel a *Fellegvárban* vagy az *Igaz Szó* mellékletében találkozhattunk (beszélgetés- és mélyinterjú-montázs, esettanulmány, tényvers és dokumentumpróza)? Elvetélt s csak időlegesen divatozó tartalomformák-e ezek, vagy a jövő nagy formatartalmait sejtjük-e bennük? Hogyan magyarázzuk a valóságfeltárásban illetékes intézmények húzódozását ezektől a nyers, áttételek nélküli műfajoktól és üzenetektől, melyekben a valóság megdöbentő tényei „egy az egyben“, mint „talált tárgyak“, önmaguk saját formáiként jelennek meg?

19. Hiányozhatnak-e szociográfiai tudatunkból a tv és a rádió dokumentum-műfajai? Funkciót kaphat-e a szociofilm és szociofotó? Nincsenek-e sajátosan hozzáink szóló új formatartalmi a táblaképfestészetten túli képzőművészeti avantgarde-nak?

20. Hozzájárulhat-e ez a többszólamú szociográfia a pontos szociológiai képzetek kialakításához? Milyen problémákra gondoljunk, ha valaki azt mondja: „székely hegyifalu“, „bihari vagy bánsági szórványtelepülés“, „Szeben megyei vegyes lakosságú falu“, „nagyvárosi, magyar lakosságú lakótelep“?

21. Csak a hagyományosan nagy problémáknak lehet szemléletet és állásfoglalást alakító szerepük (pl. egyke!), vagy olyan egyetemes, globális jellegű kérdéseknek is, melyeknek sajátos vonatkozása nehezebben megragadható (pl. életformaváltozás, etnikumközi kapcsolatok)?

22. Mit kezdjünk szociológiánk, szociográfiánk „fehér foltjaival“? Mivel magyarázható, hogy valóságfeltáró praxisunk oly feltűnően kevésbé igazodik a romániai magyarság ama szemléletéhez, miszerint létünk és fennmaradásunk egyik alapja az anyanyelv és a kultúra, egyszóval a tudat ápolása és fejlesztése?

23. Lehet-e mostohagyermek a nemzetiségi tudatnak — a mentalitás? Tudjuk-e, hogyan viszonyul ennek az etnikai csoportnak minden egyes rétege történelméhez, nyelvéhez, kultúrájához? Hihetjük-e, hogy ezt ma kevesebb érdeklődéssel fogadná a társadalom, mint a nagy szociográfusok idejében?

24. Hogyan viszonyul ez a tiszta objektivitástól és tiszta szubjektivitástól egyaránt elszakadni kívánó valóságfeltáró magatartás az alanyok cselekvő szándékaihoz, szüksége van-e a kutatónak empátiára?

25. Milyen társadalmi elismerést kaphat a fiatal „amatőr“ szociográfus? Van-e műfajának rangja és önálló státusa? Több-e a szociográfiai cselekvés, mint alkalmi megbízás, kézművesség, partizánkodás: újságírók, szociológusok, tanárok, lelkészek, írók kiruccanása a „felmérések“ senki földjére? Miért nem írnak a néprajzkutatók szociográfiát?

26. Szüksége van-e a szociográfiának önismeretre, önreflexióra? S ha igen, mire inkább: a szociográfia szociográfiájára vagy a szociográfia szociológiájára (még pontosabban: elméletére)? Milyen legyen ez az elmélet? Lehet-e prediktív, előrelátó jellegű ez az önreflexió?

27. Mire szolgáljon a szociográfia önismerete? Az Imreh István sugallta „önismereti kaláka“ sajátos intézményi kereteinek megteremtésére vagy eltökéltebb partizánkodásra? Vagy e sarkítást meghaladva: a nem bürokratikus, nem apologetikus, nem integrált „magányos betyárok“ önkéntes kollektívitásának megteremtésére? Az „önzetlen szervező“ megtalálására?

28. Irányítható-e, tervezhető-e a szociográfia? Követhet-e egységes célokat és távlati stratégiát? A központosított tervezés nem veszélyezteti-e az autonóm megismerést?

29. Hogyan támogassák a szociográfiát a meglévő pártfogó intézmények? Lehetséges-e „rugalmasan elszakadni“ a külső és felső irányítás történelmi beidéződéseitől? Elképzelhető belső és heurisztikus „stratégia“ létrehozható-e a szociográfia önkormányzata?

30. Ki vezessen? És milyen módszerekkel? Egységes tervekkel? Pályázatokkal? Mire hirdessünk pályázatot: a kutatott tárgy egy szeletére, „fehér foltokra“, hiányzó tényformákra, vagy hiányzó műfajokra?

Sok a kérdés, kevés a válaszlehetőség, s főleg: kevés a töprengésre szánható idő. Koncentráljunk a leglényesebbekre!

Roth Endre • A szociológiának több esélye van a valóság mélységi feltárására

A kötet, amely előttünk fekszik, további meleg hangú méltatást érdemelne. Minden elhangzott jó szót szívesen aláírok. Most azonban, miután egyöntetűleg elismertük az érdemeit, úgy hiszem, rátérhetünk a *hogyan tovább* kérdéseire. Erről szeretnék röviden beszélni.

Imre, Istvánnak abból a délelőtti elhangzott felszólító mondatából indulnék ki, hogy partizánharc helyett most már egy reguláris hadsereg széles fronton kibontakozó, szervezett tevékenységét kellene szorgalmazni. Ez persze opció kérdése. En az előbbi vitaindító kérdéseiből inkább a további partizánkodás melletti opciót hallottam ki; lehet, hogy tévedek. Magam mindenesetre a másik utat ajánlom.

Az önismeret igényét sokféle módon lehet kielégíteni. A szépirodalom is, a publicisztika is, a tudomány is hozzájárulhat az önismeret fejlesztéséhez, mindegyik a maga módján, a maga eszközeivel. Egyikről sem kell lemondani a másik kedvéért; egyik sem helyettesítheti a másikat. Nem kell választani közöttük, valamennyit — sajátosságuk tiszteletben tartásával — kultiválni kell. Itt, most azonban éppen a társadalmi tények tudományos jellegű és igényű kutatásáról van szó.

Felmerült itt az elnevezés kérdése, pontosabban: a szorgalmazott kutatások *műfaji* meghatározásának a kérdése. A tárgyalt kötet a *szociográfiai tanulmányok* alcímet viseli. Nos, a *hogyan tovább* kérdésére vonatkozóan: véleményem szerint a partizánkodásról a reguláris hadműveletekre való áttérés követelménye magában foglalja a szociografikus megközelítési mód szociológiává való átalakítását is, a szociográfiáról a szociológiára való áttérést. Világszinten ez az áttérés már rég megtörtént. Sehoh a világon szociológusok már nem művelnek szociográfiát; a hazai szociológiai mozgalomban sem. Ez legkevésbé sem jelenti a szociográfia valóságfeltáró — múltbeli — érdemeinek megkérdőjelezését, lebecsülését. A szociográfia azonban *műfajilag* más, mint a szociológiai kutatás; igaz, hogy nem „tiszta”, hanem határműfaj, a szépirodalom, a publicisztika és a tudományosság határain helyezkedik el; leghatásosabban mindig írók, közírók művelték. A vita bevezetőjében olyan kitétel hallottam, hogy a szociográfia „mélyebben” érinti a köztudatot, mint a szaktudomány, s hogy a következő dolgozatok jobb, ha nem a szaktudomány „rigurózus” követelményei szerint készülnek. Szerintem az, amit a társadalomkutatás terén művelünk, igenis legyen rigurózus szaktudomány, mert a tudomány *szigorú* követelményeiről való lemondás egyenértékű a tudományosságról való lemondással. Könnyebb lemondani a tudományosság szigorú elveiről, mint megvalósítani őket. Jobb, ha magasra állítjuk a mércét, mint ha túl alacsonyra; erőfeszítés nélkül nem is érdemes ugrani. Azt elfogadom, hogy a nem tudományos igényű és jellegű munka *szélesebb körben* érinti a köztudatot, mint amaz; nyilvánvaló, hogy szépirodalmi és publicisztikai írásnak mindig több olvasója van és lesz, mint a természetszerűleg elvontabb, kevésbé olvasmányos tudományos munkának. De nem hiszem, hogy feltétlenül *mélyebben* is érintené a köztudatot. Valamely írásmű hatásfokának mélysége elsősorban nem annak műfajától, hanem minőségétől függ. Ha a szépirodalomtól itt most eltekintünk, úgy vélem: a szociológiának műfaji sajátosságainál, tudományosságánál fogva több esélye van a valóság mélységi dimenziója feltárására, mint a szociográfianak.

Felmerült az a követelmény, hogy az elkövetkező kötetek munkái ne legyenek leíró jellegűek, és statisztikai anyagukat ne csupán illusztrációként használják. Pontosan erről van szó: a szociográfia műfajilag, a kifejezés nyelvi jelentése szerint is, *leíró* jellegű. A szociológia pedig — mint tudomány — lényegi összefüggéseket feltáró, magyarázó jellegű kell hogy legyen. Ami a szociográfiában és a szociológiában közös, az a *tényekhez* való ragaszkodás. Csakhogy milyen tényekhez? A szociológia csupán a statisztikailag feldolgozott tényeket tekintí bizonyító erejűeknek. (Más kérdés, hogy csak a helyesen, tudományos módszerességgel gyűjtött és korrekt módon feldolgozott statisztikai tények bizonyító erejűek. Van téves és hamis statisztika is, de erről nem a statisztika tehet, hanem az, aki illetéktelenül vagy rosszhiszeműen használja.) A szociográfia, műfaji jellege szerint, főként egyedi eseteket tár fel; a mégoly tökéletesen megragadott egyedi eset relevanciája pedig igen szűk körre korlátozott.

A továbbiakban egy gyakorlati javaslatot tennék. Délelőtti köszöntőjében Gáll Ernő bejelentette, hogy a *Korunk* pályázatot kíván kiírni újabb valóságfeltáró tanulmányokra. Javaslatom az, hogy *tematikus* pályázatot, ne általánosat hirdessen a lap. Sokféle téma kínálkozik, például a család változó szerkezetei, funkciói, a városiasodás kérdései stb. stb. Ki kellene választani egyet-kettőt, és úgy kezdemé-

nyezni az akciót, hogy annak eredményeképp olyan munkák gyűljenek be, amelyek az élet különböző területeiről hozzák a maguk különböző, ám ugyanarra a kérdésre (vagy ugyanazokra a kérdésekre) vonatkozó valóságanyagát. Ezek azután összehasonlíthatók lennének, további feldolgozást, általánosítást tennének lehetővé. Az sem lenne rossz, ha a résztvevők hasonló módszerrel közelítenék meg — immár közös — tárgyukat, ha nem is azonos, de legalábbis hasonló munkaeszközöket használnának. Anélkül, hogy ez bárkinek az önálló gondolkodását sértené vagy önálló hozzájárulását kisebbítené, kétségtelenül emelné a közös akció határfokát. A valóság szociológiai megközelítésének — a szociográfiától jórészt eltérő — egyik ismerve éppen a kutatás kollektív jellege, a csoportmunka. Ilyen értelemben is meg kell haladni, szerintem, a partizánkodás szintjét. A *Korunk*, valamint a *Kriterion* ilyen irányú fellépése valamelyest pótolhatja a nagyobb méretű csoportmunka — egyébként elengedhetetlen — intézményes feltételeit.

Nagy Olga • A néprajz megérett a megújulásra

Csatlakozom azokhoz, akik azt vallják: egy fecske is csinál tavaszt. Az ünnepelt kötet kapcsán máris kiderült: alkalmat nyújt arra, hogy nagyobb összefüggésekben beszéljünk meg a hazai magyar tudományosság állapotát. E kerekasztal-megbeszélésnek egyik célkitűzése éppen az, hogy itt a meghívóban jelzett „néprajzi és szociológiai illetőségű fiatalok” eszmecserét folytassanak az idősebb kutatókkal, mindazokkal, akik a társadalomtudományban látják és remélik a megújulás forrását. Tehát az első szociográfiai kötet hozzásegíthet szemléletünk revíziójához is.

Úgy látom, a néprajz igenis megérett a felújításra, megújulásra. A Gusti-féle szociológiai iskola példászerűen törekedett az életbeli és tudományos teljesség igényét egyesítő falukutatásra. Milyen volt a monografikus iskola élelmezéssel kapcsolatos kérdőíve? Nemcsak a hagyományos ételreceptek szerepeltek benne, hanem a falu mai táplálkozási viszonyaira is rákérdezett, az étkezés rítusát éppúgy szem előtt tartotta, akárcsak az olyan, életmódra utaló szociális tényezőket, mint például az asszony szerepét az étkezésnél, hogy leül-e az asztalhoz vagy sem, a végére ül-e, vagy éppenséggel a tűzhely sarkánál állva figyeli a férfietkezőket.

Az *Erdélyi Fiatalok* falukutatói szintén a paraszti valóság teljes megismerésére törekedtek. Ezért meglepő, hogy éppen azok, akik magukat a népi valóság kutatóinak hiszik, szinte semmit sem látnak vagy nem láttatnak meg a parasztság igazi valóságából, jelenéből. Többnyire süketen és vakon megyünk el ama szociális tényezők mellett, amelyek többek között éppen a hagyományosság mikéntjét határozzák meg. Pedig hát a néprajz vizsgálódásai élő társadalmi közegben történnek. Véleményem szerint anakronizmus az, ha a néprajzos „régész”-nek tekinti magát, aki csupán az archaikumot, az ősi jegyeket kutatja.

Olyan önkorrektúra gondolok, amelynek következtében a néprajzi vizsgálódás a jövőben a *modern tudományosság* szintjére emelkedhetik. Ez pedig nem lehetséges a paraszti vagy ma már inkább: félpaszti-félvárosi társadalom teljes vizsgálata nélkül. Hogyan érthetnők meg másként a miérteket, a hagyományos rituális magatartásformákat, ha ennek hátterében nem vesszük észre a változó és alakuló életmódot, ha nem vizsgáljuk meg a mindezek mögött meghúzódó gazdasági és társadalmi tényezőket. Elsősorban a szociológiai szempont érvényesülésére gondolok. Eppen arra, amit a fiatalok szeretnének itt: megismerni a nálunk áttételesen még mindig döntő szerepet játszó hagyományos világképet (mentalitást), földeríteni a paraszti gondolkodás és tudatformák törvényeit.

Nem vitás: ezért van szükség *néprajzi szemléletünk* gyökeres megújulására, mely nem csupán a feldolgozás módját érintené, hanem elsősorban a gyűjtés módját és mikéntjét határozza meg. Az adatokat nem szakítja ki a maguk természetes összefüggéseiből, hanem kölcsönös meghatározottságaikat kutatja.

Mi választja el a kétféle kutatási szemléletet? Mi az új néprajzi szemlélet megkülönböztető jegye? Elsősorban a jelen felé forduló figyelem. Ez persze azt is feltételezi, hogy a népi kultúrát ne tekintsük „öröknek” és „adottnak”, hanem az évezredek során (ma is!) állandóan alakuló és változó jelenségek komplexumának. Le kell mondanunk arról az álromantikus szemléletről, miszerint a népi kultúra egy évezredes ősiség folytatása, a hagyományörzés letéteményese. Mint minden kulturális jelenség, a népi kultúra jelenségei is a hagyományos formák és funkciók konzerválása és az azoktól való elszakadás tendenciái közt fejlődnek. Ezért van szükség arra, hogy ne csak az ünnepi falut, ne csak az ünnepnapok rítusait kutassuk, hanem a hétköznapokat is, nemcsak azért, mert a naptári évnek több hétköznapja

van, mint ünnepe, hanem mert a kettő elválaszthatatlan egymástól. Szükség van az esztétikum mellett a paraszti élet esztétikumon kívüli jelenségeinek vizsgálatára is. Így aztán nem kallódhatnak el a teljes paraszti életbe beágyazott fontos értékek. Örömmel ujjongunk egy-egy babona vagy népdal száradikszori összegyűjtésének, miközben csupa „fehér foltoktól” tarkállik a paraszti hiedelem és tudásmód hatalmas kiterjedésű térképe. Jellemző, hogy a néprajz művelői helyett orvosok bizonygatják a népi gyógyászat ismeretének fontosságát, egy nyelvész és egy természettudós szövetkezett a nép botanikai tudásának fölgyűjtésére, pszichiáterek kutatják, hogy a népi gyógyítók és kenőemberek — e kései „sámánok” — gyógyító gyakorlatában melyek azok a pszichoterápiai mozzanatok, amelyeket az orvostudomány felhasználhat. A régi paraszttasszonyi csecsemőgondozásnak nemcsak babonás jegyei voltak (ezeket fel is gyűjtöttük!), de olyan „ösztönös” tapasztalatkinccs halmozódott fel, amely az anya és gyermek szoros fizikai és lelki kapcsolatán alapul, és amelyet ma a legmodernebb pszichológiai vizsgálatok is igazolnak.

En ezt az új néprajzi szemléletet *társadalomnéprajzi* szemléletnek nevezném, melyben egyaránt meg kellene merítkeznie mind a tárgyi, mind a szellemi néprajz kutatójának.

A Hóstát és a mezősegi Szovát fölmérésére vállalkozó fiatalok szemszögéből talán jobb lenne tehát társadalomnéprajzi, vagy a másik oldalról nézve etnopszociológiai szemléletről beszélni, mert ezzel mindkét oldalról a tudományos megújulás követelményét hangsúlyoznók: tudományközi együttműködés csak nagykorú tudományok között lehetséges. Csak egy ilyen típusú kölcsönösen önkritikai együttműködés nyomán lehetséges egészében és változásában megragadni ezt a valóság-nak nevezett egységet. Különböztet elítélodunk tőle, miközben azt hisszük, hogy az analízissel közelebb léptünk hozzá. A dialektika benne van a dolgok rendjében, dinamikus elmélettel fogunk nem eltávolodni, hanem közelebb kerülni hozzá.

Vofkori László • Hogyan törhetünk ki a szakszemléleti elszigeteltségből?

Öt további kérdést tennék hozzá az elhangzottakhoz.

1. Milyen szociológiát művelünk? Hagyományosat vagy rendszerszemléletűt? Ez a kérdés, gondolom, a néprajzban is felmerül. En földrajz szakképesítésű vagyok, és a településföldrajztól indultam a településszociológia irányába. Hogyan jut el ki-ki a maga területén a többtenyezős szemléletig?

2. Van-e közös nyelvünk? Van-e egységes terminológiánk? Legalább azoknak, akik ember és táj viszonyát vizsgálják, a falusi térség hozzám hasonló magányos kutatóinak. Városi vagy falusi magányunkban búvárkodunk, anyagot gyűjtünk, rendszerezünk, s talán meg is jelenik belőle valami. Hogyan törhetünk ki ebből a magányból, ebből a terminológiai-módszertani elszigeteltségből? Hogyan teremthetjük meg a csoportmunka előfeltételeit?

3. Leiró módszer. Miért akarjuk megtartóztatni magunkat tőle? Mert a legolvasmányosabb, a leginkább hozzáférhető forma? Mert valamennyi kutatási elvet, a történetit és az aktuálisat is magába foglalja? Miért ne lehetne a leírás a mozgásfolyamatok leírása? Miért ne lehetne egyben oknyomozás is? Miért ne lehetne az előbb említett tudományos kritériumoknak megfelelő szakleírás? Orbán Balázs-i szemléletű meghaladása...

4. Nem illene-e a falufejlesztés kérdésében a falu emberét is konzultálni? Egy jó kérdőívről nem lehetne-e a helyi értelmiségieket hasznos falumonográfiák megírásához hozzásegíteni?

5. Van-e jövője a falunak? Szerintem vannak olyan mutatók, melyek alapján egy falu fejlődési tendenciája meghatározható. Azonkívül, hogy összeszámoljuk a kereszthebe tett deszkákkal berekesztett ablakokat a 110 fős lakosságú Sándortelkén... Hogyan lehetne egységesíteni és összehasonlíthatóvá tenni ezeket a mutatókat? Sok a statisztika az elemzett kötet dolgozataiban? Annak, akinek másfél évet kell várnia, amíg hozzájuthat a legalapvetőbb adatokhoz, inkább kevés. Az egyedi esettel nincs mihez kezdenünk. Csak mérve tudunk következtetni. Szerintem a minőséget is mérni kellene. Ez nemcsak a magas matematikán, hanem a szempontok és mutatók integrálásán is múlik. A szaktudományi szempontok szemléleti egységesítésén. En a rendszerelméletben, kommunikációelméletben, társadalom- és etnopszociológiában, praxiológiában keresem ezt a közös nyelvet.

Könczei Ádám • Nem derül ki, van-e etnikai sajátosság a kalotaszegi egyházban

A nagy szociográfiai nemzedék örökségét vállalva néhány szó erejéig vitakozni szeretnék azzal a demográfusi szemlélettel, mely egy vidék (pl. Kalotaszeg) viszonylatában számol ugyan a születéskorlátozásból adódó életszínvonalbeli következményekkel, de nem tér ki az okokra, nem ad meggyőző magyarázatot az egyház és a vele járó elöregedés jelenségére. Tökéletesen indokoltnak tűnhet a lélekszám két világháború közötti csökkenését egy adott vidéken és faluban anyagi okokkal, a gazdasági tényezőkkel magyarázni, de ez a magyarzó elv csődöt mond, ha az életszínvonal szövetkezetesítés utáni gyors növekedéséhez mérjük a lényegében változatlan demográfiai magatartást. Pálcát lehet törni e „tudati csökevény” fölött, mely „görcsösen ragaszkodik a régihez”, s nem akar lépést tartani sem az „anyagi lét fejlődésével”, sem az „országos feladatokhoz mért demográfiai célkitűzésekkel”, ez azonban csak megkerülése egy mentalitásbeli igazságnak, mely a *Változó valóság* bevezetőjében idézett Szabédi Lászlóval szólva: „van, ha kedves is nekünk, s van, ha nem szeretjük is.” A szigorú, módszeres valóságfeltárás hagyományos igénye megkövetelné, hogy feltárjuk a kalotaszegi egyház „igazságát”, a demográfiai magatartásban megnyilvánuló tudati állandókat, etnikai sajátosságokat.

Várhegyi István • Sajátos értékeink sorsfordulóját éljük

Lehet, hogy ez szakmai deformáció, de nem tudok ellentálni a kísértésnek, hogy pillanatfelvételt készítsék a teremről. A jelenlévők, úgy látom, három szinten tagolódnak itt: irodalmárok, publicisták és a tudomány képviselői. Ha átlót húzunk a terem egyik sarkából a másikba: Beke György, Balogh Edgár és Gáll Ernő képezik ezt a „sajátos diagonált”. Változó valóságunkat ugyanis ezen a három szinten közelíthetjük meg. A „hídfő” szerepet játszó publicisztikát most zárójelbe téve egyfelől itt van a tudományos igényű szociológia, mely megalapozott kijelentéseket tehet a romániai magyar valóságról, másfelől az irodalmi riport, mely bár sokkal több eredményt mutathat fel a változó valóság köztudati szintű megismertetésében, a tényszerű feltárás tekintetében, azt hiszem, elmarad a szociológiától. Nem irodalmi eszközei miatt, hanem a szemlélete miatt. Mert a napi zsurnalisztika igényeihez kell alkalmazkodnia.

A *Változó valóság* című kötet most eldönthetné azt a vitát, hogy hol a súlypontja a romániai magyar művelődésnek. El is döntené, ha a szellemi élet „oldott kéréje” nem lenne sajátos viszonyaink között reális szociológiai kategória. Van bőven aratnivaló, de sajnos, kevés az arató: kevés a tudományos munkás. Az elmúlt három évtized romániai magyar szellemisége — ezzel szembe kell néznünk — az irodalom és a művészet sajátos végterméke. Tudományos képesítésű és érdeklődésű értelmiségünk akarva-akaratlanul átvett valamit a szociológiai megrendelésekből, de a romániai magyarság társadalmi valóságának feltárásában továbbra is különféle kincstári logikák és „közügyiségek” adófizetője. Népszerűbb, kifizetődőbb és fejfájásmentesebb a filozófiai esszé berkeiből néha kitekinteni a változó valóság irányába. Ezt kétségtelenül kifejezi az a tény, hogy harminc év alatt (a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem megalakulásától kezdve) nem tudott kitermelődni, kiformalódní egy közösségi szellemtől áthatott szociológusnemzedék vagy legalább egy kis kutatócsoport. Ezért ma legfeljebb a hiányfeltár összeállítására vállalkozhatunk.

Funkciótlan volna most „azon lovagolni”, miért kellett közel egy emberöltőnek eltelnie ahhoz, hogy egy ilyen típusú kötet első ízben napvilágot lásson. Csak emlékeztetnék arra: ezelőtt éppen két esztendővel ünnepeltük a romániai szociológiai oktatás újraindításának tizedik évfordulóját. Ez egybeesik az intézményes román szociológiai kutatás újrakezdésének vagy újrafelkészítésének 12. évfordulójával. Az általános szociológiai fejlődéshez viszonyítva nekünk közel két évtizedes lemaradást kellett behoznunk. Éppen csak hogy elindulhattunk sarat taposni Venczel Józseffel, aki újra felvette az elejtett szálát, hogy számunkra a tapasztalatok folytonosságát közvetítse, s máris elragadtak a tennivalók. Nemcsak változó népünket, változó tudatunkat is illene egyszer „görcsö” alá vonnunk.

Jogos a kérdés, hogy van-e korszerű szociológiai szemléletünk. Van-e konkrét szociológiai kutatásainknak korszerű elmélete és módszertana? Az elméleti alap-

zás hiányosságaira máris rátapinthatunk egy kérdéssel: *mi a szórvány?* Ha ezt a fogalmat most működtetni akarjuk, kiderül, hogy teljesen inoperáns. Egy mezősi falu képzett kelti, s ebből a szemléletből teljesen kimarad a nagy ipari központok etnikai szóródása. Azt mondom, hogy *táplálkozás*. Mindenki a hagyományos falusi táplálkozási szokásokra gondol. A legutolsó *Népismereti dolgozatokban* van egy tanulmány a magyarói disznóölésről. Csak éppen arról feledekezünk meg, mekkora megkötöttséget jelent a gép mellett dolgozó, tegnap még falusi, ma már városi munkásnak a hagyományos „szalonnás-zsíros” táplálkozás. Nem a koleszterinszint-ről van szó, hanem arról, hogy valaki a komplex gép melletti intellektuális jellegű erőfelfejtéshez úgy táplálkozik, mintha erdőtől vagy kaszálni menne. Hogyan hat ez ki a munkatermelékenységre? Az ilyen jellegű kérdések vizsgálatában van tényleges dialóguslehetőség a néprajz és a szociológia között. Pontosan itt jelentkezik az a szociológiai kihívás, amelyről az imént Nagy Olga beszélt.

Tájegységeket kell kutatnunk, mondja Vofkori László. Én inkább arra a másik megközelítési módra tenném a hangsúlyt, amit problémacentrikusnak nevezünk. Melyek az ún. *nagy problémák* az itt élő magyarság társadalmi valóságában? Szó volt itt a társadalmi átrétegződésről és beilleszkedésről. Külön téma lehetne az akkulturáció, és ismét külön téma az urbanizálódás. Ez utóbbi, megjegyzem, szintén inoperáns fogalom. Miért? Mert a mi *nagy problémánk* szerintem az, hogy Délkelet-Európa — már elnézést kérek jelenlévő volt professzoromtól, Ion Aluaş-tól — tulajdonképpen egy kicsit falu.

Dániában, ha egy község megfelelő infrastruktúrával rendelkezik, várossá nyilvánítható. Koreában ugyanezt a lakosság számához kötik, egy városnak legkevesebb 50 000 lakossal kell rendelkeznie. Maros megyében 1990-re a tervek szerint kb. 700 000 lakosból 30 000-nek kell falun maradnia (nem a kapa mellett, hanem a gépesített mezőgazdaságban). 30 000 paraszt? Nem, ez már magas szakképesítésű, polikvalifikált mezőgazdasági munkás, aki többfajta gépen fog dolgozni. Faluról vagy városról beszélhetünk-e ebben az esetben? Ha így tesszük fel a kérdést, ebben a mi hagyományos, duális oppozíciókra építő társaságunk a ludas. Város és falu — ez ugyanannak a folyamatnak a két oldala. Egy korszerűsödő, iparosodó társadalom életformaváltásának két pólusáról van szó. Urbanizálódás? A másik oldalról nézve: *ruralizáció*. Nemcsak falvaink városiasodnak, nagyvárosaink is falusiasodnak.

Fogjuk fel dialektikusan: a falu városiasodása is járhat negatív következményekkel (megbomlik a természetes környezet egyensúlya), és a városok falusiasodása is pozitívakkal (a falu magával hozza és beépíti szerves közösségi értékeit a városi struktúrákba). Ez utóbbi azért lehetséges, mert a város elvesztette szerves integráló képességét. Túl hirtelen zúdult rá ez a hatalmas falusi tömeg. Nincs felkészülve ekkora nagyságrendű asszimilációra. A népünk sajátosságait hordozó, nemzetiségünk gerincét alkotó falusi nép „metamorfózisa” — parasztságunk „eltűnése” és városba özőnlése — ez a mi mai sorskérdésünk a nagy szociográfiai mércejével mérve. Nem az a kérdés, hogy milyen erők hozzák mozgásba ezt a százezres tömeget (persze ezt sem választottuk meg elfogadhatóan), hanem hogy a tájhoz, a földhöz való kötődést mi helyettesíti. Mi az a közösségi megtartó erő, amely mégis egybefogja a városokban szétszóródott, diaszpórában élő etnikumot. Ez a mi mai létkérdésünk. Mi tart össze: a magunkkal hozott archaikus formák, a hagyományos rokonsági kötelékek? A nagy lakótelepek arctalan szomszédsági viszonyaiba beköltözött hagyományos falu? Az ipari üzemek egy részében a szakképesítést, a felvételt, a juttatásokat és az előléptetéseket rendszerét oly „irraciónalis” átszövő sógorsági-komatsági viszonyok. Kezdve a mestertől a csoportvezetőtől át fel egészen a mérnökhöz...

Vagy valami ezen túl is, amit mi itt *sajátosságnak* nevezünk? Egyéni és közösségi önünket megtartó értékek megőrzéséről és továbbfejlesztéséről van szó. A hagyományok, a kultúra, az anyanyelv, egész kollektív szellemiségünk sorsfordulóját éljük. Mivé alakulunk e parancsként ránkzúduló történelmi szükségességben, fellelhető-e önidentitásunk az iparosítás és urbanizálódás nagy kohójában — itt kell keresnünk a munkahelyi és városi integrálódás „nemzetiségi szempontból sajátos” problémáját. Hogy társadalomalkotó vagy közösségalkotó „elem” vagyunk-e? Ezt a kérdést a ma ünnepelt kötet egyik tanulmánya sem közelítette meg.

Szó volt itt az egyke kérdéséről. Én nem általánosítanám ennyire a jelenséget. Ami érvényes Kalotaszegen, nem érvényes Székelyföldön vagy a Marosmentén. A magyar etnikum népesedési mutatói statisztikai átlagban kissé elmaradnak ugyan az országos átlagtól, de ez a statisztikai megközelítés jó néhány buktatót rejt magában. Az átlag hamisít, egy kis statisztikai hókuszpókusszal sok minden elrejtődhet. Ez az a kérdés, amelynek a tisztázása komplex megközelítési módot igényelne. Itt kellene megvalósítani a táj és ember egységes szemléletét, hiszen olyan sajátos

bio-szocio-antropológiai jegyekkel rendelkező népcsoport kollektív mentalitásával állunk itt szemben, melynek egysíkú, statisztikai megközelítése semmi esetre sem lehet mérvadó. Lehetnek a számsorok beszédesekek, de Kalotaszeg demográfiai magatartása minőségi kérdés, az „egykezű” népcsoport társadalmi tudatának a kérdése. Sok minden kvantifikálható, ez sajnos nem. Még nem. Roth Endre, úgy látom, túlzott reményeket fűz a statisztikai módszer szociológiai alkalmazásához. En itt inkább a néprajzi szempontot részesíteném előnyben. Le kell mondanunk az egyértelmű uniformizálódás „tudományos babonájáról”. Vannak a falunak megőrzésre méltó értékei, szemléleti, közösségi, erkölcsi normái, melyek a néprajz feltáró munkája nyomán okosan hasznosíthatók, hogy úgy mondjam, „dialektikusan konzerválhatók”.

Az intézményes keretekről: nem szeretnék valamely gittegyelt felelős gitt-rágója lenni. A szociológia — kritikai tudomány. Mégis elsősorban a döntési tényezők számára végez tényfeltáró munkát és javasol megoldásokat. Eredményeinek hasznosíthatóknak kell lenniük. Nemcsak a döntésekben kell megállniuk a helyüket, hanem a szociológia nemzetközi tudományos fórumain is. *Ebben* nem lehet partizánkodni. A tudományos kutatásnak megvan a maga szigorú erkölce és a maga szigorú módszertana. A tudományos dolgotatért minden szinten felelni kell.

Kutatásunk tárgyának módszeres elhatárolása, illetve meghatározása nélkül csak a levegőben mozgunk. Lehet enélkül amatőrösködni, népieskedni, ilyen vagy olyan szociográfiát csinálni, de reális értékű tudományos munkát — azt nem. Ilyen értelemben nincs még nemzetiség-szociológiánk. De lehet. Egy lehetséges nemzetiség-szociológia tudományos megalapozása érdekében mondtam el mindezt.

Elvégzendő feladatainkkal addig is együtt kell élnünk. Meg kell birkóznunk nem csupán a változó világgal, a változó néppel, hanem a változó tudattal is. Eszközaink szűkösek, nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy egyetlen szempont vagy egyetlen komolyan képzett értelmiségi is kimaradjon ebből a feladatvállalásból. Nem libasorban, hanem széles tudományos frontot alkotva kell előrelépniünk. A tudományok széles frontján kell kibontakoznia ennek a valóságfeltáró szellemi programnak.

Fábián Ernő • Az etnicitás mibenvalóságát kell kutatnunk

A *Változó valóság* című kötet írásainak vitája alkalom arra is, hogy a szociológiai kutatások elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozzunk. A feladatok tisztázása nélkül e jó kezdeményezés folytatása nem lehet eredményes. Valóságunk megismerése rendszeresebb és lényegretörőbb kutatásokat követel.

Mikor azt mondom, szociográfia, a *Puszták népe*, a *Viharsarok* vagy a *Néma forradalom* jut eszembe. A népi íróknak azok az alkotásai, amelyek művészi eszközökkel tárták fel a kor valóságát. A *Változó valóság* tanulmányai nem szociográfiák, hanem *szociológiai szakdolgozatok*. A szociográfia nem a valóság valamely szeletének megjelenítésére törekszik, hanem a társadalmi folyamat vagy helyzet teljességére, az összefüggések többoldalú ábrázolására, s így a részjelenségek etiológiai magyarázatai lehetnek a mozgásfolyamatok mechanizmusának. A szociográfia semmiképpen sem téveszthető össze az empirikus kutatások alapján készített szaktanulmányokkal. A kötet írásai közül egyedül Vasas Samu írása — *Egyre gazdagabban, egyre kevesebben* — nevezhető szociográfiának. Jó volna, ha a kiadók közül — Kriterion, Dacia — valamelyik vállalkozna a szociográfiáirás támogatására, sorozatot indítana mondjuk *Valóságunk felfedezése* címmel. Így a szociográfia és az empirikus szociológiai vizsgálódások egymást kiegészítenék, a két megközelítési mód egymást „ellenpontosná”, a művészi kifejezés ellensúlyozná a statisztikai számok „misztikájából” eredő merevséget.

Rilke aforizmája jut eszembe: „Rettenetes, hogy a tényektől sosem tudjuk meg a valóságot.”

Aradi József vitaindítójában említést tett az elméleti kutatások fontosságáról. Empirikus kutatásokkal gyűjtött tényanyag nélkül nem képzelhető el semmiféle társadalomelmélet, a tények azonban ne rejtsek el előlünk a valóságot. A tények csak az elmélet fényénél érthetők meg.

A nemzetiségi tárgykörben megjelenő könyvek, tanulmányok nagy része jogi vagy politikai értelemben foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel. Gondoljunk Rehák László, Jurij Zvara, Kóvágó László könyveire. Az aitalam ismert nyugati kutatások közül E. K. Francis jutott talán legközelebb ahhoz, amit a tények elméleti értelmezésével tenni lehet. A mi körülményeink között a nélkülözhetetlen elméleti

alapot Gáll Ernő szintézisei jelentik, melyek irányt mutatnak, további kutatásokra ösztönöznek. Nem véletlen, hogy a *Korunk* kezdeményezte az empirikus kutatásokat.

Elméleti kutatások nélkül nem alkothatjuk meg *nemzetiségi létünk modelljét*. De a lehetséges modell nem szabad pragmatikus módon felfogni, mint a megértés ad hoc eszközét, és nem változtathatjuk skolasztikus vállalkozássá sem, tagadva a szignifikáns empirikus értelmezést. Olyan modellre gondolok, amely empirikusan is ellenőrizhető: ki kell hogy fejezze a létezését, a múlttal összefüggésben, az alternatívák közötti tudatos választások lehetőségével egyetemben. A historizmusnak is csak így van, mert így lehet értelme.

A kötet tanulmányai közül részletesebben kettőről szeretnék szólni. Keszi-Harmath Sándor kitűnő tanulmányában (*Népesedési kérdések Kalotaszegen*) foglalkozik az egykével is, azokkal a gazdasági tényezőkkel, amelyek akadályai voltak a nagyobb népszaporulatnak. Sajnos, az egyiket nem elemzi nemzetiségi csoportonként, így az azonos tájegyiségben belül az összehasonlításra nincs módunk. Másrészt az egyiket, akárcsak az öngyilkosságot, nem lehet megérteni csupán a gazdasági tényezők elemzéséből, hiszen az okok közérzetiek is, s komplex kutatást igényelnek. Ezért van jelentősége az összehasonlítási alap megteremtésének is.

Várhegyi István tanulmányának — *A könyv és az olvasás helye a Maros megyei falu szellemi életében* — némely megállapítása vitatható. Konklúzióként ezeket írja: „A gyűjtés, a vagyonszerzés, a hosszútávú élettervek megvalósítása [...] már nem jellemző a mai fiatal falusi nemzedékre. A mai falusi fiatalság, mely csak kényszerűségből, *ideiglenesen lakik még falun*, homlokegyenest ellenkező kulturális magatartást képvisel, mint az öregek. [...] Életformája: a nyolc órát ledolgozni; a szabad időt városban szórakozással eltölteni; hazamenni aludni és esetleg pihenni.“ Először is: a gyűjtés és a vagyonszerzés, ahogy azt az öregek egykor gyakorolták, a szocialista viszonyok között lehetetlen. A következtetés megalapozatlanságát abban látom, hogy a szerző a könyvre és az olvasásra vonatkozó tényanyag alapján a fiataloknál „alapvetően más értékrendszert“ és „homlokegyenest ellenkező“ kulturális magatartást vél felfedezni. A szerző adataiból és annak rendszerezéséből ilyen egyértelmű konklúziót levonni nem lehet.

A kultúrában, az egyén és a közösség kultúrájában a világkép meglehetősen stabil és konzervatív, nagy fontosságuk van az elődöktől átvett mintáknak. Ezért a magatartás, az egyén attitűdje, a lényegi problémákban elsősorban a világlátás oldaláról közelíthető meg. A kulturáltságot nem lehet azonosítani a megnezett tévé-műsorokkal, az elolvasott könyvek mennyiségével, az iskolázottság fokának felsorolásával.

Illyefalva, ahol én kultúrszociológiai vizsgálatokat végeztem, a város közelsége ellenére is többé-kevésbé összeforrt felelősségtudattal őrzi szokásait, nyelvét, értékeit. Kollektív önérzete a „mi“ és „azok“ megkülönböztetésben is kifejezésre jut. A legnagyobb becsülete a barátság, nyíltság, a családról való gondoskodásnak, a jószomszédi viszonyoknak van. Elítélik az elzárkózást, könyöklést, a gögösöket, viszályokat szítókat. A hitnek sokkal inkább etnikai jelentősége van, mint metafizikai. A fiatalok kételkednek a túlvilág lehetőségében, a bibliai történetek valóságosságában, de nagyjából elfogadják a történetek erkölcsi jelentését, amiből a mai ember is tanulhat. A ceremóniális szokásokat — házasságkötés, keresztlelő, temetés — mindannyian betartják. Tovább élnek a régi beszédfordulatok, s a népi mondások több tucatnyi változatát hallhatjuk — „Holnap is lesz valahogy“, „Ne szólj szám, nem fáj fejem“, „A szél ellen nem lehet...“ —, melyek valamilyen helyzetben való viselkedéshez nyújtanak eligazodást.

Miért hoztam fel ezt a példát? Jobb, ha a kutató a saját témáján belül marad. Főképpen azért, mert a nemzetiségi kutatást valamilyen formában a sajátost szubsztanciálisan kifejező s a magatartást meghatározó világlátás felé kellene terelni.

Gáll Ernő előadásában és Aradi József vitaindítójában többször is szóba került az *etnicitás* problémája. Az etnicitás, egyszerűsítő fogalmazásban, a nemzetiségre jellemző entitások olyan rendszere, amely meghatározza az egyén és közösség magatartását. Ezért mondhatjuk, hogy a nemzetiség önálló érték- és attitűd-rendszerű közösség. Ha a nemzetiségkutatásban lényeges eredményeket akarunk elérni, az etnicitás mibenvalóságát kell kutatnunk. S e vonatkozásban különös jelentősége van az empirikus értékszociológiai kutatásoknak. Elég, ha arra hivatkozom, hogy a modern ipari társadalomban az életmód tevékenységszerkezete, a munkakörülmények és a tudományos ismeretek nagyjából azonosak a különböző nemzetiségű dolgozóknál. Ugyanabban a háztömbben lakó magyar, román, német, szerb dolgozók nem létkörülményeikben különböznek egymástól, hanem etnicitásuk jegyeiben.

Ha tovább akarunk haladni a — jól kezdett — úton, fel kell ismernünk az etnicitás jelentőségét, és meg kell szerveznünk a rá vonatkozó szociológiai kutatásokat. Mindez valamilyen intézmény nélküli intézményesítést követel. Olyan több

évre tervezett munkát, amely körülhatárolt témák szerint szervezné a fölmérést. Minden évben egy könyv kerülhetne az olvasó kezébe. Egy évtized alatt egész empirikus ismerettár készülne el, s így — az elmélet fényénél — lehetővé válna valóságunk teljesebb megértése. A szervezői feladatot én a kiadóra osztanám, jól kiválasztva a munkatársi és szerkesztői együttest.

Beke György • „Szociográfiának“ elmege akkor is, ha szociológiának nem felel meg?

Egy könyvről vitázunk, de a társadalmi önismeret lehetőségei foglalkoztatnak. Évtizedes kiesekeket pótolni, e pótlást elkezdni is — tisztelettel érdemlő vállalkozás.

Megmutatkozik e kérdés a két műfaji besorolásánál is. A szociográfia — így „jelzi“ a szerkesztő a tanulmányokat — valamikor csakugyan „a szociológia társadalomstatistikai irányzatú segédtudományaként fejlődött ki“. A szociológia módszertanának tökéletesedésével a tudományos jellegű szociográfia megszűnt külön műfaj lenni, beleolvadt az empirikus szociológiába. Ezzel szemben a két háború között teljesen önállósult az irodalmi szociográfia, amely írói módszerekkel közelíti meg a társadalmi valóságot, de a szubjektív tapasztalatok bemutatása és a tanulságok megszüvegezése rendjén társadalomtudományi kutatómódszerekkel is élhet. Igaza van Fábíán Ernőnek: az itt szociográfiai tanulmányként fogalmazott írások nem a szociográfia, hanem a társadalomtan, a szociológia körébe tartoznak. A két műfajt immár tájainkon is ideje elválasztanunk. Eppen azért, hogy mind a kettő öntörvényei szerint fejlődhessék.

Igaz, Erdélyben a két háború között elsősorban az irodalmi szociográfia virágzott (Bözödi György: *Székely bánja*, Nagy István: *Külváros, a Boldog utcán túl*). Kétségtelenül érzik rajtuk a falukutató szociográfiai művek jótékony hatása. A romániai magyar irodalom új korszakában is, a szociológiát jóval megelőzve, az irodalmi szociográfia ébredt életre. A *Változó valóság* lapjain most az objektív társadalomtan, a szociológia első igényes kísérletei jelentkeznek. Eppen ezért a műfajt gátolja öntörvényű fejlődésében, ha másként nevezzük, mint ami. Még fontosabb a pontos fogalmazás egy rigurózusan tudományos kifejezési forma esetében. Egytértek hát Roth Endrével, hogy ami tudomány, azt a tudomány szigorú törvényei szerint kell mérni, és (tegyem hozzá) nevezni is.

Vajon nem a tudományos társadalomkép hiányait takarja-e a „szociográfia“ jelölés? Csakhogy: ami e kötetben erény, az valóban a szociológia ereje. Ami viszont gyengeség, az a szociográfia mércéje szerint is az lenne: jelesen a konfliktusok szemérmes tudomásul nem vétele, a nemzetiségi létérzékelés iránt mutatott közömbösség vagy bátortalanság. Legfennebb az írói szociográfia szerzője védekezhetne azzal, hogy ő csak ennyit látott meg a valóságból, a rigurózus társadalomkutató, a tudományos szociológia művelője azonban szakmája törvényeit sérti meg, munkája érvényét semmisíti meg a csonka dokumentálódással vagy az élet konfliktusainak könnyed megkerülésével. Noha egészen kettévált már az írói szociográfia és a tudományos szociológia, lám, maradtak azért rokon vonásaik. Úgyhogy nem érthetek egyet Imreh István véleményével, hogy azért írta — szerkesztőként — e kötet címdalára a „szociográfia“ jelzést, mivel a dolgozatok többsége nem eléggé szociológia, vagyis nem eléggé tudomány... Tehát „szociográfiának“ akkor is elmege, ha szociológiának nem felel meg? Ha a műfajok nagy épületében, hol azok érték és rang szerint helyezkednek el a különböző emeleteken, a *Puszták népe*, a *Székely bánja* vagy a *Gyepsor* valamiféle alagsor vagy földszint, amelynek emeletén — fölöttük — a *Változó valóság* dolgozatai az albérlők, vagy egyáltalán a szociológia a főbérlő, akkor én inkább megtakarítom magamnak a lépcsómászás fáradságát, és beköltözöm a földszintre vagy az alagsorba...

Még egy szót a statisztikáról: a krasznai könyvtárban felfigyeltem arra, hogy a megyében itt olvasnak a legtöbb társadalmi-politikai könyvet. A könyvtárosnőn kívül másoktól is érdeklődtem... Ekképpen szerezhettem tudomást a téka kezelőjének „buzgalmáról“, amellyel minden szépirodalmi könyvet kérő olvasó nyilván tartó lapjára egy-egy társadalmi-politikai munkát is bejegyzett. Vajon nem ilyen sanda buzgalomból táplálkozik-e e szociográfiai adatainak egy része is? Ezért tartom hitelesebbnek — lehet, hogy elfogultság tölem — a szubjektív írói ítéletet a valóságirodalomban is, mint a statisztikák végtelen számoszlopait, amelyek hivalkodón hitelesnek mutatják magukat, pedig tudjuk, hogy éppen velük, a számokkal lehet legkönnyebben manipulálni.

Balogh Edgár • Népszolgálatra való előkészület nemzedéki műfaja

Egy szociográfiai nemzedék keletkezését ötven év távlatából fölelevenítve nyilvánvalóvá válik, hogy az egykori falukutatók, akár a csehszlovákiai *Sarlót*, akár az *Erdélyi Fialákat*, akár a magyarországi falukutató mozgalmakat veszem alapul, nem szociológusoknak készültek. Sőt intézményesített tudományos munkára sem gondoltak, hiszen az empirikus szociológiai kutatásoknak megvoltak ezekben az országokban a hivatalos intézményeik. E falukutató mozgalmakat inkább az jellemezte, hogy a hivatalosságtól függetlenül, sokszor éppen a hivatalossággal szemben a maguk erejére hagyakozva keresték meg, küzdötték ki a legrövidebb utat a valósághoz. A modern valóság szemléletnek ez a generációs jellegű birtokbavétele persze elképzelhetetlen lett volna kérdőívek, statisztikai módszerek, az angol agrársettlemet mozgalom tudományos apparátusa nélkül. Ezek az eszközök valóban nem többek eszközöknél: a népi és társadalmi elkötelezettség kialakításának eszközei voltak. E nemzedékek nem minden tagja vált szociográfussá, de a falukutató szemináriumokban vagy a mozgalmi publicisztikában a mérnöktől a tanítótig s az orvostól a lelkészig minden fiatal felkészülhetett a népszolgálati feladatvállalásra. Várhegyi István „átlója” mentén haladva ezért nem volna szabad összemosnunk az egyetemi, hivatalos, akadémikus eszközökkel üzött tudományos kutatást a legfiatalabb nemzedék közirói vagy irodalmi áttétellel jelentkező szociográfiai érdeklődésével. A szociográfiai érdeklődésnek bátorításra és szaksegítségre van szüksége. A vitában felmerült kérdések arra intenek, hogy a változó valóság túlhaladta a régi szociográfiát. Az új nemzedéknek magának kell újra felfedeznie a valóságot.

Gazda József • A népelet — közösségi modell

A falu közösségi értékeinek megőrzését én összekapcsolnám a szociográfia „harmadik útjával”. Lehetségesnek tartom, hogy hiteles, megélt élet- és élményanyagot rögzítsünk magnetofonszalagra, s azt talált tárgyként, nyers vagy viszonylag nyers formában közöljük. Miért látom én ezt fontosnak? Mert nem hihetünk abban, hogy bizonyos szokásokat, bizonyos életfelfogásban és magatartásban megmutatkozó hagyományokat bármilyen szépek, felemelőek, megőrzésre, követésre érdemesek legyenek is, ki lehetne ragadni a maguk közösségi közegéből, s változtatlanul át lehetne plántálni a városi létformába. Ami tegnap még igaz és természetes volt, az ma már talajvesztettnek, meghaladottnak, következőképp hamisnak tűnhet. A fonók vagy a táncházak hagyományát, ahol annak idején a fiatalok ismerkedtek, élték a falu zárt, közösségi életrendjét, a mai kétlaki világban aligha lehet a régi formában folytatni. A közös munka s a vele egybekötött szórakozás egysége felbomlott. A formát meghaladta az idő. A formát igen, de nem az eredeti közösségi modellt. A városi táncházmozgalom sikere ezt mindennél jobban bizonyítja.

További modellálható hagyományok: valakinek leég a csürje, benne az egész évi termés. Az oltás munkájában részt vesz az egész falu. A közösségi erdőből a falu előljárósága fát utal ki — ingyen — a csűr újjáépítésére. A fát közösségi munkával, kalákában kivágják, hazahordják, megfaragják. „Aki csak bírt jönni, jött mindenki.” Másnap mindenki lehangy a tűzkárosultnak néhány kévét a behordott gabonából és szénafüből. Összegyűl annyi, mint az elégett volt. Ez a húszas években történt Kóboron. A megtartó közösség védőszárnyai alá vette az egyént, gondját átvállalta, közös gondná tette. A károsultnak kérnie sem kellett, a falu rajta tartotta a szemét.

Ha úgy kívánta a helyzet, a szomszéd faluból is segítségül jöttek. A múlt század végi szilágysámsóni tűzvészben elégett majdnem az egész falu. Másnap hosszú sorokban jöttek az asszonyok a világ mind a négy égtája felől, átalvetőjükben kenyérrrel, főtt étellel.

Más modell: egy családban meghal valaki. Pillanatok alatt megjelennek az szomszédok: egyik elmegy a sírásókkal beszélni, a másik a pappal. Az asszonyok — mintha a földből bukkannának föl — hatalmukba veszik a konyhát. Takarítanak, főznek, mosogatnak, hogy a halottas ház tagjainak legyen idejük a maguk gondjára, fájdalmára. Még arra is van ideje a láthatatlan gépezetnek — a hagyó-

mánynak —, hogy a nem helybeli családtagot figyelmeztesse, a koporsó után legelől az unokának kell menni, majd tovább milyen legyen a sorrend. A következtetéseket levonhatja bárki.

Kalákamodell: az olyan munkában, amelyhez több kéz kell, a közösség tagjai elmennek egymáshoz, majd visszasegitik egymást. A szerves szolidaritás, a jelképes ajándékcserre modellje ez, a jelentéssel felruházott munkáé.

Megannyi meggondolkoztató hagyomány. Tudnunk kellene róluk. Sem egy gyár munkásai, sem egy tömbház lakói nem alkothatnak faluközösséget. Mi legyen hát velük?

A népeletkutatásnak ilyen körülmények között élő és elevenen ható tudománynak kell lennie. A múltvizsgálat és a jövő felé tekintés tudománya egyszerre. Különbséget tennék értékek és értékek között. Egyéni értékeket és azok tárgyi megvalósulását kutathatunk akár a legrigorózusabb tudományos módszerekkel is. A közösség által kitermelt értékeket, magát a közösséget nem lehet hűvös kívülálló módjára vizsgálni, nem lehet kiemelni az értéktermelés élő közegéből. Megpróbálhatom modellálni, de ebben a modellben én, az ember is benne vagyok.

Szó került a partizánokról. Találva érzem magam. Mindnyájan találva érezhetjük magunkat. Szociológiai kutatásokat, szervezett keretek híján, nálunk csak megszállott partizánok végeznek. A társadalom nem kaláka: a befektetett munkát senki sem viszonozza, a közlés honoráriumából még a kiszállás költségei sem térülnek meg. Ki vállalkozik erre? Csak aki hajlandó partizánkodni. Ne tápláljunk illúziókat!

Javaslatom: addig is, amíg a tudomány szórványvidékén kell élnünk, amíg nincsen szervezett rohamcsapat, tegyünk bár egy lépést a „partizánok“ vagy leendő „hivatásos katonák“ szakmai felkészítésének irányába. Például a kiadó adja ki a szociológiai kutatás ábécéjét, szakemberek fogadjanak el minden vidéki meghívást, tartsanak előadásokat a tanulni vágyó embereknek.

Rostás Zoltán • Csak az van, aminek múltja van?

Van a *Változó valóság* kötetben egy mondat, amire lehetetlen nem felfigyelni. Idézem: „Az értelmiségiek mint szakemberek többnyire kapták a lakást, míg a munkások, falusi származásúak inkább megvásárolták.“ (99.) Kérdezem Gazda Józseftől, hogyan működne ez az általa bemutatott csodálatos modell abban a lakónegyedben, ahol egyesek kapják, mások veszik a lakást. Mi következik ebből? Számolnunk kell a nemzetiségen belüli érdekkonfliktusokkal. Ez tény.

A valóság szigorú és könyörtelen megismerésének követelménye a szociológia önismeretére is vonatkozik. Lássuk be, hogy a „kalákában végzett“ szociológia a dilettantizmusnak, a jószándékkal lepezett hozzá nem értésnek is a melegágya. Ezért öncsalás ezt partizánkodásnak nevezni. Ez ugyanis hivalkodóan avantgardista zöngéjű szó. Ez a messianisztikus-heroikus zöngé — jellegzetesen kelet-európai jelenség.

Gáll Ernő délelőtti bevezetőjében három-négy évfordulóval „bástyázta körül“ mai kerekasztal-beszélgetésünket. Jellegzetes ez a fajta indoklása cselekvéseinknek. Az eseményt egy sajátosan kelet-európai logika lengi be: csak az van, aminek múltja van, aminek nincs múltja, az nincs. Ebből az következik, hogy amikor a szociológiát nálunk is „felszabadították“, az emlékezet felfrissítése volt napirenden. A *módszer* sehol. Sem a Kriterion, sem más könyvkiadó nem adott ki egészen napjainkig egyetlen valamirevaló módszertani szakkönyvet magyar nyelven. (A *Művelődést* megelőzően egyetlen lapunk sem vállalkozott ilyen jellegű sorozat közlésére.)

A kötet minden egyes szerzőjétől meg lehetne kérdezni: miért pontosan ezt a témát választották, amit választottak? Mert ott laknak? Mert ez a szenvedélyük? Mert ez a hobbiuk? Nem tudom, elégséges magyarázat-e ez. Ki fogja azt válaszolni, hogy azért, mert ez és ez a hipotézisem? Vagy hogy van egy tudományos feltevés, amit igazolni vagy cáfolni szeretnék.

A Nagy Olga említette társadalomnéprajz végeredményben nem nóvum, illetve csak nálunk nóvum. Az a kérdés, hogy miért nóvum ez ma nálunk. Miért olyan a *Korunk* népismereti évkönyve, amilyen? Az évkönyv etnográfiai dolgozataiból sok mindent megtudok, kivéve azt, hogy miért vagyok olyan, amilyen vagyok. Mert engem végső fokon ez érdekel. Tagja vagyok egy népnek, egy etnikumnak, tehát nemcsak azt szeretném tudni, hogy milyen vagyok, hanem azt is, hogy milyen leszek. Mi határozza meg, hogy valaki Bukarestben megtartja-e anyanyelvét

vagy sem? Mit érdemes megtartani, s mit nem? Mert nem érték egyet Gazda Józseffel abban, hogy minden, ami hagyományos, átörökítendő is. Onazonosságom eljövendő kérdéseire szeretnék választ kapni szociográfiától, szociológiától vagy népismerettől, nevezzék, ahogy akarják. A népismeret nálunk egyelőre még inkább csak jelszava, zászlója a „népben gondolkodóknak“. Hagyjuk tehát a műfaji ideodasorolást. Az írónak is „kutyakötelessége“ ma megtanulni a szociológiát, a szociológusnak is „kutyakötelessége“ megtanulni szépen írni.

Csáky Zoltán • Harmadik út — papíron és celluloidszalagon

A valóságfeltárásnak a vitaindító által említett harmadik útját művelem, a televíziós műfaj „egy az egyben“ kísérli meg visszaadni a valóságot. A nyers valóságleképezés, a 24 órán át filmezett „nyers valóság“ gyors térhódítását látjuk világszerte. Nálunk is több támogatást érdemelne papíron és celluloidszalagon egyaránt.

Dávid Gyula • A szociográfia divatjával számolhatunk

Ami a példányszámra vonatkozó kérdést illeti, a *Változó valóság* sem áll rosszabbul, mint a *Népismereti dolgozatok* első kötete, melyet annak idején alig háromezer példányban rendelt meg a könyvterjesztő. Azóta a második kötet a húszezres példányszámnál tart. Nemcsak a könyvterjesztőnek, az olvasónak is magának kell eldöntenie, hogy a kötet címzettjének érzi-e magát. Az utóbbi húsz-huszonöt év könyvkiadását tekintve itt egy teljesen új műfaj és kiadványtípus jelentkezik. Nem kell csodálkozni, ha az olvasó nincs még felkészülve a befogadására. Ha az új kötetekkel két évente vagy esetleg évente tudunk jelentkezni, talán nemcsak felkeltjük, hanem ébren is tudjuk tartani az érdeklődését. A néprajz-népköltészeti kötetek tizennyolc-húszezres példányszámában persze lehetetlen észre nem venni a folklórdivat hatását. Lehet, hogy néhány éven belül a szociográfia divatjával kell számolnunk. Máris nagy várakozás előzi meg Venczel József szerkesztés alatt álló gyűjteményes tanulmánykötetét. Van tehát ok a bizakodásra.

Milyen legyen ennek a kötetnek a folytatása? Tovább emelhető-e a színvonal? Aligha hiheti bárki is, hogy a jelen kötet valamennyi fogyatékosága kiküszöbölhető. E fogyatékoságok különben sem írhatók csak a szerzők vagy szerkesztők számlájára. Ami felemáság módszerben és szemléletben jelentkezik, az mind a szociográfiai tájékozódás jelenlegi stádiumával függ össze. A szakkritikánál csak a szerkesztő tudja jobban, mennyi ebben a kötetben a módszertelenség és a műfajtalanság. Van azonban egy olyan mozzanat, amelyről a tervezett következő kötetben sem mondhatunk le, s ez az élményszerű közvetlenség, az életszerűség. A személyesen megélt tényanyag rendelkezik egy olyan tartalmi és érzelmi többlettel, amelyről ha lemondanánk, a romániai magyar értelmiség szociográfiai érdeklődésének tényleges dimenzióitól fosztanánk meg magunkat. Széles skálán jelentkezik a valósággal való számvetés, a „szigorú felmérés“ igénye, ennek tükröződnie kell az elkövetkező kötetekben is. Tükröződnie úgy, hogy szakemberektől a falusi értelmiségiekig, vidéki tanároktól az egyszerű gazdaemberekig mindenki teret kapjon egy ilyen kötetben, akit a valóság általánosabb érvényű feltárásnak szenvedélye hajt. És tükröződnie úgy is, hogy a vitában elhangzott bíráló megjegyzésekből, ha ezeknek a *Korunk* nyilvánosságát biztosít, nemcsak az eddigi szerzők okulnak, hanem az ezutániak is. Fokozottabb mértékben kell önmagunkat és egymást is a szakszerűség, a módszeresség felé irányítanunk. A továbblépés attól függ, sikerül-e a sajátos jelenségben úgy felmutatni az általános érvényűt, hogy mőcvidéki vagy avasi, észak-moldvai vagy dobрудzsai viszonylatban is rendelkezék egyfajta jelentéssel, s hogy ez a mi szociográfiánk problémaérzékenységgel hozzá tud-e járulni, nélkülözhetetlen sajátosként tudja-e hozzáadni magát az országos önismerethez.

Normális körülmények között a kiadói szerkesztő csak technológusa, adminisztratív személyzete kellene hogy legyen egy ilyen könyv megjelenésének. Ha ez mégis így, ha a szerepe akaratlanul is túlnó a kiadás körüli egyszerű bábakodáson, ebben sok minden játszik közre. Legfőképpen valóságfeltárásnak jelenlegi

állapota, a romániai magyarság önismeretének hiányzó személyi és intézményi feltételei. Ezért tekintünk várakozással az új szociográfus nemzedék jelentkezése elé. S a „minek nevezzetek“ ma még reménytelenül megoldhatatlannak tűnő kérdését az új fordulatok reményében — elnapoljuk.

Imreh István • A staféta törvénye

A stafétabot átadásának kötelező erejű törvénye, hogy annak, aki hátulról érkezik, az utolsó métereken nagyon fel kell gyorsulnia, ha nem akarja lendületében visszafogni elemi erővel kirobbanó váltótársát. Nos, akiknek a sors a célegyenes előtti kanyart osztotta ki, bizony bicegve, majd hosszú időn át a pálya szélére sodrottan, ott tétlenkedve, sok időt vesztek, érthető, hogy most az utolsó métereken szeretnék az iramot fokozni és még inkább az átvevőket növelni. Ezért van fokozott jelentősége épp annak, hogy ennyit, ennyien és ilyen szinten társalkodhattunk végre erről a tudományról.

Persze vitánk tanúsága szerint még sok a tisztázatlanság, a lemaradás vagy az új ötleteken belül a *rendszer* felé való görcsös törekedés.

A letisztulás legfőbb feltétele mégis: a *közlés*, hisz a múltban hányak hosszú éveken át tartó munkája, alkotása és társadalomépítő jószándéka ment tragikus módon veszendőbe, mert tanulmányként, könyvként olvasók kezébe nem juthatott.

A tudományos önismeret műveléséhez nemcsak tanultságra, magas szintű iskolázottságra van szükség, nemcsak a módszer elsajátítására, de kell az, ami meg nem tanulható, ami az embernek, az egyénnek a társadalmával való kapcsolatrendjéből, súrlódásából kialakuló: a *lelkesedés* és a minden nehézséget leküzdő *tenni akarás*.

A szociográfia nem lehet elefántcsonttoronyba zárkózó munkálkodás — a „cselekvő önismeret“ ezért érzi eleve feltételezettnek.

Kérdéses azonban az, hogy miként. Probléma az, hogy ki végezze, mit csináljon, hogyan és ki legyen a gazda.

Igen fontos volna az *alapfogalmak tisztázása* is, hiszen még a műfaji elnevezések körül is sok nézeteltérés merült ma fel.

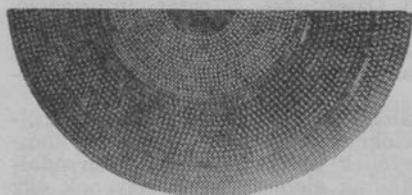
Csak mindnyájunk örömeire szolgálhat, hogy a kötet kapcsán itt a felelősségvállalók, az eddig is cselekvők és a továbblépésre hivatottak, a cselekvő szociográfia munkatervének vállalói töprenkedtek, kerestek és jelöltek meg útirányt.

Gáll Ernő megnyitja az 1979. március 9-i Korunk-délelőttöt; mellette (balról jobbra): Kósa-Szánthó Vilma, Imreh István és Dávid Gyula. (Kabán József felvétele)

BÍRÓ ZOLTÁN

Nyelvhasználat és „társadalmi tér”

Az iskolás korú gyermekek nyelvhasználatának szociolingvisztikai szempontú megközelítése Bazil Bernstein úttörő munkája (*Class, Codes and Controls*. London, 1971) révén nyert polgárjogot. Az utóbbi tizenöt évben számos ilyen vonatkozású vizsgálat (D. Lawton: *Társadalmi osztály, nyelv és oktatás*. Budapest, 1974) készült, főleg angol és német nyelvterületen. E vizsgálatok túlnyomó többsége a társadalmi státust mint független változót kezeli, és annak ismeretében értelmezi a gyermekek nyelvhasználatát. Az ilyen megközelítés fő „szépséghibája” az (és ez a módszer természetéből ered), hogy nem tudja kellőképpen elkülöníteni egymástól a nyelvhasználatot meghatározó tényezőket, mivel ezt a differenciálást (szociológiai vizsgálatok révén) még a nyelvhasználat vizsgálata előtt el kell végeznie. A nyelvhasználatot meghatározó tényezőket ismertnek véve kimutathatók a vizsgált csoport, réteg nyelvhasználati jellemzői, de az ok-okozati összefüggés belső szerkezete nem tárul fel.

Jóval kevesebb olyan vizsgálat készült, amelyben a szociológiai és a nyelvi megközelítés egyidejű és egyenrangú. Tulajdonképpen arról van szó, hogy a „szöveget” ne csak mint statisztikai elemet kezeljük, amely ízekre bontható, hanem próbáljuk meg felfedni — a szövegből kiindulva — „szöveg” és „társadalmi tér” viszonyát. Az ilyen jellegű vizsgálat azonban továbbra is szociolingvisztikai elemzés marad, mivel szociológiailag jól körülhatárolt csoportokkal dolgozik, ami lehetővé teszi az összehasonlítást is.

E tanulmány sűrített összefoglalása annak a kísérletnek, amelyet az elmúlt két év folyamán egy városi és egy falusi iskolában végeztem. Részletes eredményeimet államvizsgai dolgozatomban foglaltam össze. Célom eredetileg az volt, hogy a bernsteini módszerek és alapelvek használhatóságát ellenőrizsem, illetve a nyelvhasználati különbségek meglétét bizonyítsam a mi viszonyaink között. Már az anyag feldolgozása során felmerült azonban egy további cél is, nevezetesen az, hogy a nyelvhasználat nyelvi-nyelvtani jellegű vizsgálatán túllépve (az ilyen vonatkozású különbségek ismeretében) meg lehetne próbálkozni a nyelvhasználati különbség okainak felderítésével. Az okok kutatása vezetett el végül is a nyelvhasználat és a „társadalmi tér” összefüggésének elemzéséhez.

Városi és falusi tanulók ugyanazon témájú szövegeit véve szemügyre, feltűnt, hogy a városi tanulók szövegeiben általában több dologról esik szó, mint a falusiakéban, és hogy ez a különbség nem pusztán mennyiségi. Feltételeztem, hogy a városi és a falusi tanulók szövegeinek elemzése fényt deríthet arra, hogy az objektíve létező heterogén „társadalmi tér” mennyiben hoz létre különböző szövegeket, és arra, hogy az adott, objektíve létező „társadalmi tér” komponensei közül melyiknek milyen szerepe van az egyén nyelvhasználatának kialakulásában. Egyrészt tehát választ kerestem arra, hogy a kétféle, objektíve létező „társadalmi tér” kétféle szöveget hoz-e létre. Másrészt pedig — igenlő válasz esetén — megpróbáltam körvonalazni az összetevők részvételi súlyát az elemzett szövegekben.

A felmérések Korondon és Székelyudvarhelyen (Hargita megye) készültek. A vizsgálatban 13 éves tanulók vettek részt. A tanulók száma helységeként 70 körül

volt. A felmérés szociológiai kritériumait és jellemzőit itt nem ismertethetem, és eltekintek a statisztikától is. Ehelyett megpróbálom egységbe fogni észrevételeimet, és példákkal illusztrálni őket.

Előljáróban még tisztáznom kell az alább bevezetendő operacionális fogalmak jelentését. Hangsúlyozom, hogy ezeket a fogalmakat csak az általam megadott jelentésben használom. Bevezetésüket egyrészt az idevágó szakirodalomban tapasztalható terminológiai bizonytalanság teszi szükségessé (lásd: a „szöveg” fogalma), másrészt pedig az a tény, hogy a szakirodalomban nem találtam olyan fogalmakat, melyek a vizsgált problémakörben felhasználhatók lettek volna.

a) „Szöveg”-en egy meghatározott témáról szóló írott vagy orális beszédeseményt kell érteni. Ez a szöveg azonban nem pusztán kimondott vagy leírt szavak halmaza. Jelentéstani szinten a szövegben elkülöníthető egy *kifejtett* (explicit) és egy *ki nem fejtett* (implicit) réteg (vö. Horányi Özséb: *Jel, jelentés, információ*. Budapest, 1975). A kifejtett réteg azokat az információkat közvetíti, amelyeket a kívüliállót pusztán a nyelvi kód ismeretében is értelmezhet. A ki nem fejtett réteg pedig olyan információkat hordoz, amelyeket csak az adott, objektíve létező „társadalmi tér” alapos ismeretében dekódolhatunk.

b) A „társadalmi tér” teljesen önkényes fogalom. A „társadalmi tér” — körülírással — mindazon fizikai tárgyakkal, információkkal a halmaza, amelyek kommunikációs kapcsolatok révén jelentkeznek az egyének tudatában mint a társadalmilag objektív nyelv szubjektív, egyéni lenyomatának elemei. Ha az egyének egy földrajzi-gazdasági-kulturális jellemzők segítségével körvonalazható szociológiai csoportot alkotnak, akkor az általuk létrehozott szövegekből feltehetően kibontható a csoportra jellemző társadalmi tér, ami nyilvánvalóan nem azonos teljesen az egyénektől független, objektíve létező társadalmi térrel. Tehát nem a tudatlan tükröződő társadalmi tér (!), és nem az objektíve létező társadalmi tér érdekkel, hanem a nyelvhasználatban tetten érhető, kifejeződő társadalmi tér. Értelmezésem szerint a szövegekben körülhatárolt társadalmi tér a következő három fő összetevővel jellemezhető:

- b)1. „fizikai tér” — a tárgyi világ információinak kifejtett nyelvi megfogalmazásai;
- b)2. „kommunikációs tér” — a társadalmi kapcsolatok, viszonyok ki nem fejtett és kifejtett nyelvi megfogalmazásai;
- b)3. „önreflexiós tér” — az egyén önmagára és környezetére vonatkozó gondolatainak, asszociációinak ki nem fejtett és kifejtett nyelvi megfogalmazásai.

Mindenekelőtt az érdekelt, hogy a szövegekben körvonalazódó társadalmi tér a városi és a falusi tanulóknál különbözik-e. Tisztában voltam az ilyen típusú elemzés kockázataival. A kutató könnyen hajlik arra, hogy egyenlőségjelet tegyen az objektíve létező társadalmi tér és a nyelvhasználatban tükröződő társadalmi tér közé. Ez nyilván túlzott egyszerűsítés lenne. De feltételeztem, hogy az eléggé nagy számú szöveg elemzéséből nyert társadalmi tér szerkezetében homogén a valós társadalmi térrel. Vizsgálati adatok ezt a feltételezést támasztották alá. Tudományos közhely, hogy a vizsgált helységek (falu — város) objektíve létező társadalmi tere nagyon sok vonatkozásban különbözik egymástól, különösen a szokás- és normarendszer, illetve az attitűdskálák és értékrendszerek síkján. A szövegekben rögzíthető társadalmi tér némi eltolódással ugyanezt a nagy különbséget mutatja. Ezek az eltolódások azonban tovább növelik a különbséget. Miért fontos ez? Mindenekelőtt azért, mert azt tapasztaltam, hogy az objektíve létező társadalmi tér falun és városon egyre közelebb kerül ugyan egymáshoz, de a nyelvben tükröződő kétféle társadalmi tér között a különbség továbbra is nagy marad. Ez a jelenség nyilvánvalóan egy egész sor problémát vet fel, amelyekre itt nem térhetek ki. Hipotézisként csupán annyit fogalmaznék meg, hogy a kétféle társadalmi tér különböző kognitív és nyelvi stratégiákat implicál. Ezek a stratégiák pedig rendkívül lassan változnak (módosulnak), változásuk nem csupán gazdasági és életmódbeli tényezőktől függ.

Alább a nyelvi szövegekben jelentkező társadalmi tér elemzése következik. A szövegek részben írott fogalmazások (*Az otthon, Az iskola, Életem tíz év múlva*), részben pedig orális beszédesemények (interjúrészetek). Az elemzés két menetből áll.

1. Első megközelítésben a városi és a falusi tanulók szövegeiben jelentkező fizikai, kommunikációs és önreflexiós teret próbáltam meg párhuzamba állítva jellemezni.

1.1. Fizikai tér

a) A városiaknál a fizikai tér nem határolható pontosan körül, ami arra vall, hogy az egyének egy elég tág fizikai környezetben mozognak. Ezt épp differenciáltsága folytán nem tudják egy fogalmazás keretében áttekinteni, sem kimeríteni. Ezekben a szövegekben sok mindenről szó esik, korlátlanul írnak mindenről, ami egy városban és annak környékén fellelhető. A fizikai tér elemei mindig vélemények, állásfoglalások, értékítéletek kíséretében jelennek meg. Ez már egyfajta szelektálást feltételez: azt választják ki, amiről véleményük, értékítéletük van.

„1970-ben kapott családunk új lakást. Mi nagyon örvendtünk, hogy friss falak közé kerültünk. Így könnyebb az élet, így könnyebb a nagy tágas szobákban tanulni...“

— — — — —
„Nagy és széles játszótér van, barátaimmal nagyon sokat játszunk közösen...“

b) A falusi tanulóknál a fizikai tér két formában jelenik meg. Egyrészt mint tárgyak csoportja, másrészt mint cselekvéssor, amely egy jól meghatározott környezetet is leír. A fizikai tér explicit, jól körülhatárolt, de ez nem tudatos, mert nincs egyetlen átfogóbb megjelölés sem, ami a fizikai tér egészére vagy legalább az egész érzetére utalna. Maga a szöveg olyan rövidfilmhez hasonlítható, amely egy lassan körbeforduló vagy lassan előrehaladó kamerával készült.

Lássuk a példákat.

„A mi otthonunk a Sóút utcába van x. szám alatt. A mi házunkat kert veszi körül a kertben található gyümölcsfák. A házunk előtt virágkert van és benne különböző virágok nyiladoznak... A virágkertben lilium, szekfű, tulipán, árvácska, ibolya és másféle virágok található meg.“ (Az otthon)

— — — — —
„Az iskola nagyon szép és nagy. Tizenegy osztálya van és egy könyvtára, egy iroda és egy tanári szoba. A tizenegy osztályba van egy földrajzkabinet, biológia kabinet, fizika-kémia kabinet és történelem kabinet. Az iskolába sok gyermek jár: vannak ötödikesek, hatodikosok, hetedikesek, nyolcadikosok, kilencedikesek és tizedikesek. Az iskolát kert veszi körül...“ (Az iskola)

A fizikai tér másik lehetséges megnyilvánulási formája az, amelyben a tárgyak sora egy cselekvéssorba ágyazódva jelenik meg (lásd a kommunikációs tér elemzésénél közölt példát). A megközelítés itt is szigorúan lineáris, de egyben rendkívül hézagos, véletlenszerű. Megfigyelhető, hogy a fizikai tér elemeinek kapcsolatban semmivel, egy teljesen zárt, külön világot alkotnak, amelyben nincs helye az explicit értékítéleteknek, véleményeknek. Kivéve bizonyos tételszerű kijelentéseket (vö. *Önreflexiós tér*).

Nem lehet érdektelen az sem, hogy az elemek száma sokkal kevesebb, mint a városi tanulóknál, és ugyanakkor egyénenként nagyon kevés az eltérés.

1.2. Kommunikációs tér

A kommunikációs tér problémája a legbonyolultabb, hisz ide tartozik minden olyan információ, amely személyektől és intézményektől ered. Ezt a kérdést nem foghatjuk át egészen, hisz egymagában is külön tanulmány tárgya lehetne. Három összetevőt próbálunk bemutatni: a norma- és értékrendszer, a szülő-gyermek kapcsolatot és a tömegkommunikációs eszközök jelenlétét.

a) A városiak szövegeiben viszonylag kevés az axiómaszerű meghatározás (pl. „Az otthon jó“; „Az iskola szép“; „Az iskola jó“ stb.). Ehelyett főképp magyarázatokkal találkozunk:

„Az iskola számunkra egy másik otthon. Itt kezdődik minden egyes embernek az élete...“

A cselekvések, amelyekről a tanulók beszámolnak, rendkívül változatosak, sokfélék. A cselekvések sorában egyforma arányban esik szó tanulásról, fizikai munkáról és pihenő jellegű foglalatosságokról. Mindez a szokás- és normarendszer laza voltára utal, ami a mindennapi tevékenységben bizonyos variálódást tesz lehetővé. A szülők elég sokszor szerepelnek ezekben a szövegekben, sőt más személyek jelenléte is gyakori (rokonok, egy-egy társadalmi státus megszemélyesítői, a kortárs-csoport tagjai stb.). Nagyon gyakran szerepelnek a tömegkommunikációs eszközök

(sajtó, rádió, tv), ezek nyilvánvaló hatásával is találkozunk. Összességében véve ez a kommunikációs tér változatos, és a közölt információkat tekintve heterogén.

b) A falusi tanulóknál a kommunikációs tér lényegesen más. Az axiómaszerű megfogalmazások száma rendkívül nagy:

„Az iskola nagyon szép és nagy“

„Az iskola jó“

„Minket jóra és szépre tanítanak az iskolában“

„Az iskola jó, mert minden egyes gyermeknek kötelező“

Említettük már, hogy ezekben a szövegekben a fizikai tér gyakran egy cselekvéssorba ágyazva jelenik meg.

Lássunk egy példát:

„Amikor hazamentünk az iskolából otthon azt mondják, hogy menyjek el a Borvizre mikor hazamentem ebédelttem, megmosdok és tanulni fogok. Amikor elvégeztem a tanulást akkor kell menyjek a boltba amikor mindent megvásároltam haza mentem, átnéztem a leckét és vacsoráztam és lefeküdtem. Másnap amikor fölkelek megmosdok és elindulok az iskolába.“

A cselekvéstípusok közül a munka dominál. Mellette a tanulás szerepel még nagyobb súllyal. Pihenő jellegű foglalatosságokról csak elvétve esik szó, és akkor is úgy, mintha az szégyellnivaló volna.

A személyek közül csak a szülők jelennek meg, azok is többnyire implicit formában:

„Azt mondták, menjek el...“

„El kellett menyjek a boltba...“

„Küldtek borvizér...“

„Kellott tanulnom...“

Tulajdonképpen nem is a személyek (szülők) szerepelnek ezekben a szövegekben, hanem azok a normák, amelyeket a szülők alkalmaznak, illetve megkövetelnek. A cselekvéssort egy homogén és egyértelmű (ennélfogva eléggé merev) norma- és szokásrendszer szabályozza. Ez a merev rendszer nem nyújt lehetőséget a cselekvéstípusok mérlegetésére vagy azok módosítására. A kortárs csoport létére csak a nagyon ritkán előforduló „játszottunk“ szó utal. A kommunikációs eszközökről — a szó szoros értelmében — semmi hír.

A szövegekből az derül ki, hogy a falusi gyermekek a „lehetséges“ fizikai és kommunikációs teret nem „élik be“, sem szélességben, sem mélységben olyan mértékben, mint a városiak. Egyes összetevők teljesen kiesnek (tömegkommunikációs eszközök), mások csak rendkívül szűk korlátok között fordulnak elő.

1.3. Önreflexiós tér

Mivel a megadott témák lehetőséget nyújtottak az elvontabb fogalmazásra, ezt a lehetőséget sok városi tanuló ki is használta, és az adott keretben több olyan szövegrészt produkált, amely az önreflexiós térhez sorolható. A falusi tanulóknál gyakorlatilag egyetlen olyan szövegrészt sem találtam, amely az önreflexiós térhez tartozna. Az interjúk készítése közben megfigyelhető, hogy a falusi tanulóknak nem sikerül explicitté tenni véleményüket, állásfoglalásaikat (vagy ha igen, akkor csak nagyon töredékes formában), de azokat mégis kommunikálják, elsősorban paralingvisztikai elemek (kinezikus minták), hangsúlyok, hanglejtéstípusok alkalmazása révén. Valószínű, hogy az írott szövegek is „tartalmaznak“ ilyen elemeket, de ezek magából a lejegyzett szövegből nem következtethetők ki.

2. Az elemzés második részében a tárgyalt három szféra jelenléti súlya, illetve kombinálódási típusai kerültek előtérbe.

2.1. A három szféra súlyozását illetően kevés az adatom, mivel nem vizsgáltam e szférákat annyiféle helyzetben, ahányat az ilyen tárgyú elemzés megkövetel. Kétségtelen viszont, hogy amikor lehetőség van mindhárom „tér“-ről egyformán szólni, akkor a falusi gyermekek mindig a fizikai teret részesítik előnyben, valamint az adott kommunikációs szféra olyan összetevőit, amelyek az adott cselekvéstípusokhoz tartoznak.

Pl. dolgoztam ← kell dolgozni

„kellett dolgoznom“

mentem borvizért ← nálunk mindig én hordom a borvizet

„kellett mennyek borvizér“

A városiak ezzel szemben a kommunikációs szférára összpontosítanak, és jelentős helyet foglal el szövegeikben az önreflexiók szférája is.

Nem arról van szó, hogy a falusi tanulók nem tudnak egyáltalán a kommunikációs szférára alapozni. Nyilván tudnának ilyen típusú szöveget létrehozni. De az adott helyzetben mégis mindig a bemutatott szövegtípus mellett döntenek. És ezt kell figyelembe vennünk.

2.2. Fontos különbségre figyeltem fel a három szféra kombinálódási módozatait illetően. A városi tanulóknál a három szféra folyton átszövi egymást. Ez feltételez egy felettes szövegszervezési logikát, vagyis: amikor bemutatja a felsorolás egyik tagját, akkor ahhoz értéktételeket is kapcsol, vagy fordítva, az értéktételekhez tárgyakat kapcsol. Hogy a két eljárás közül melyiket választja, az a téma megtagadásától függ, mivel a cím egyaránt lehetőséget adott mind az elvontabb, mind a konkrétabb megfogalmazásra. A tárgyi szféra és a kommunikációs szféra, illetve a tárgyi szféra és az önreflexiók szférája ilyen egymásbailleszkedése (egy mondaton belül is!) azt bizonyítja, hogy a szöveg szerzője előre megkomponálta az adott közlési egységet (pl. a tárgyakat, amelyeket bemutat, vagy a reflexiókat, amelyeket le kíván írni), és a megtervezett egység birtokában van ideje és lehetősége a szerkezet egyes tagjainak kifejtésére is:

„A lakás nekem nagyon tetszik, mivelhogy a régi vár alatt található. Ezen a helyen régen víz volt, amely körbevette a várat. Az otthonom nagyon kényelmes és jó karban lévő.“

„Külön szobácskám van, ahol tanulok, szabad időmben olvasatok vagy egyéb-ből foglalkozok. Nagyon kedves nekem ez a szoba, itt éltem át már sokszor kellemes vagy éppen kellemetlen perceket.“

Ezzel szemben a falusiaknál a szöveg maga nem egyéb, mint állandó „nekirugaszkodás“ a témának. Megpróbálják átfogni a tárgyalt témát, de ez csak nagyon ritkán sikerül:

„A mi iskolánk a főút mellett terül el. Mellette a fudbal pálya található. A második otthonunk az iskola. Én már nyolcadik éve járok iskolába. Mindig szeptemberben kezdődik és júniusban végződik. Ötödik osztálytól fölfele kéthetes praktika van, és a begyűlt pénzből az iskola szükségleteit rendezik. Minket jóra és szépre tanítanak az iskolában. Vannak akik nem tudnak semmit...“ (Az iskola)

Az elemzés során arra a következtetésre jutottam, hogy a városi és a falusi tanulók szövegeiben tükröződő társadalmi tér lényegesen különbözik egymástól. A városi tanulóké sokarcúbb, gazdagabb, egyben homogénebb (rendezettebb) is. A falusi tanulóké sokkal szegényesebb, hézagosabb és ellentmondásosabb. Az ellentmondásos jelleget az elemzés során nem említettem, mivel nem volt terem az ideológiai vonatkozású problémák külön vizsgálatára. Megfigyeltem azonban, hogy egy-egy szövegen belül is sok az egymást kizáró kijelentés.

Ma még nagyon keveset tudunk mondani arról, hogy milyen mechanizmusok révén alakul ki az egyén tudatában a társadalmilag objektív nyelv szubjektív, egyéni lenyomata, és vajmi keveset tudunk e nyelvi lenyomatok aktivizálódási folyamatairól. Az annyiszor emlegetett „kommunikatív kompetencia“ is egyelőre még túl elvont fogalom, semhogy jól körülhatárolt jelenségekre lehessen alkalmazni. Ilyen vonatkozású empirikus adatok hiányában az itt következők magyarázatok csupán hipotézisként kezelhetők. A hipotetikus jelleg azonban inkább a hatásfolyamatok mikéntjére vonatkozik, és nem magára a hatás tényére.

Valószínűnek látszik, hogy a különbség kialakulásában nem a nyelvi tények a döntőek. A nyelv ebben a folyamatban csupán eszköz, ami az adott feltételek szerint funkcionál.

Döntő szerepük az egyén társadalmiasulását és perszonalizációját alkotó kommunikációs folyamatoknak lehet. A kommunikációs folyamatok jellegét, persze, egész sor tényező határozza meg, melyek közül a gazdasági tényező nem mindig a legfontosabb.

A kommunikációs folyamatok révén szerzünk ismereteket a bennünket körülvevő világról. Ez a folyamat egyben jelviszonyt feltételez. A jelviszony öt összetevője (beszélő, hallgató, jel, jeltárgy, jelentés; vö. Antal László: *A jelentés világa*. Budapest, 1978. 45–46.) közül itt elsősorban a jeltárgy és a jelentés kérdése tűnik fontosnak (*A jelentés a jel használati szabálya*. I. m. 46.). A fentiekre alapozva a következő két kérdéskörre kellene összpontosítanunk:

1. A kommunikációs folyamat témáját a jeltárgy (lehet az tárgy avagy fogalom) jelenléte vagy hiánya határozza meg. Vagyis: arról kommunikálunk, amivel kapcsolatba kerülhetünk pillanatnyilag. A fizikai tér milyensége ilyenformán lényeges. A jeltárgyak különbözősége folytán (városon és falun) az objektív nyelv különböző szubjektív lenyomatai alakulnak ki. Ez a különbség az egyéni nyelvhasználatnak csak egy bizonyos részét érinti, de az lényeges.

2. Más és más gazdasági-földrajzi-kulturális környezetben (egyazon nyelven belül is) az ugyanarra a jeltárgyra vonatkozó szemantikai szabályok (jelentések) eltérőek lehetnek. A bemutatott tények azt bizonyítják, hogy ez az eltérés elég lényeges lehet. A rögzített nyelvi tények legalábbis erre utalnak. Több olyan jeltárgy van (és itt elsősorban az absztrakt fogalmakra és az attitűdök nyelvi megfogalmazására gondolok), amelyeknek szemantikai szabálya a tanulók számára nem egyértelmű. Ennek (valószínű) oka az iskola és a család még mindig nagyon erős ellentéte, különösen az attitűdrendszer és az azt befolyásoló értékrendszer síkján. Ugyanakkor feltételezhető, hogy a vallásos nevelés szerepe sem elhanyagolható az egyén számára kulcsfontosságú jelentések kialakulásában. Ez a sokféleség bizonytalanságot okoz, és ennek egyenes következménye az, hogy a használatban (önálló jelentés nem lévén) a helyzettől függően változik a jelentés. A fő probléma azonban nem a következetlenség, hanem annak következménye: mivel az adott jelentés nem sajátja az egyéneknek, nem képes annak finomítására, egyediesítésére, és a kontextustól függetlenül mindig egy általánosabb formáját használja. Az inadekvát jelentések használata is a fenti gondolatsorral magyarázható.

Városon a szemantikai szabályok rendszere alighanem egyneműbb. Így lehetőség nyílik az egyén számára az adott jelentéstani szabályok tökéletesebb elsajátítására és használatára is. Ez a tény olyan előny a városi iskolákban, amelyet az anyanyelvi nevelésnek feltétlenül figyelembe kell vennie. A jelenség lényege tehát ideologikus mozzanatot takar, szemben az 1. pontban tárgyalt tisztán objektív mozzanattal. Az ideologikus mozzanatok (mint minden egyedi és közösségi nyelvhasználat elengedhetetlen tényezőjének) jelenléte a tárgyalt vonatkozásban óvatosságra int, de egyben biztató is. Feljogosít arra, hogy higgyünk a változtatás lehetőségében, de — természetéből eredően — egyben arra is figyelmeztet, hogy ezek a változtatások csak apró lépésekben hajthatók végre. Az anyanyelvi nevelésre is vonatkozik az a pedagógiai szabály, hogy a nem megfelelő ritmusú változtatás (jobbítás) a kommunikációs folyamatok sematizálódásához vezet, azaz ugyanoda, ahonnan elindultunk, a szemantikai szabályok tartalmatlanságához.

Az anyanyelvhasználat és a társadalmi tér összefüggése nyilvánvalóan bonyolultabb, mint ahogyan értelmezni próbáltam. E gondolatok többnyire hipotézisek, de úgy vélem, hogy a tárgyalt jelenség mindenképpen figyelemre méltó, és mint ilyen, alaposabb elemzést érdemelne.

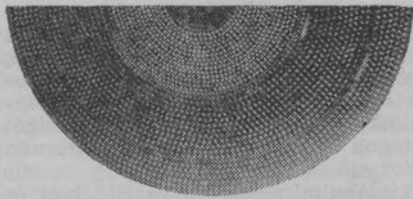
Ezek az elemzések a kutatások számára is fontosak lehetnek a nyelv-, művelődés-, illetve városzociológiai vizsgálatokban. Az ilyen tárgyú kutatások ugyanakkor segítséget nyújthatnának minden olyan szociológiai elemzésnek, amely a városiasodási folyamatokkal, az életmód, az életminőség változásával foglalkozik. Ez utóbbiaknak van (volna) napjainkban leginkább létjogosultsága.

Haszmann József faragott székfőlapja

PILlich LÁSZLÓ

Előzetes megközelítések egy Hóstát-monográfiához

Kutatásaink célja a Kolozsvár peremvidékén lakó, viszonylag egységes foglalkozásszerkezetű, közösséggé ötvöződött, heterogén eredetű, hóstátinak mondott népesség átfogó történeti, szociológiai, néprajzi vizsgálata. Olyan sajátos réteget szeretnénk tehát komplex módon tanulmányozni, amely nemzedékek hosszú során át a városhoz tartozott, de nem olvadt bele, azzal egyfajta szimbiózisban élt; így alkalmazkodott a különböző történelmi korszakok életfeltételeihez.

Munkánk elkezdését az sürgette, hogy a város terjeszkedése következtében olyan átalakulásnak vagyunk tanúi, mely az egész lakosságot, a városképet, de legközvetlenebbül a hóstáti embert érinti. Ezért éreztük föladatunknak, hogy Nagy Olga néprajzkutató és négy egyetemi hallgató segítségével helyszíni gyűjtés, levéltári kutatás és a szakirodalom alapján leírjuk, és megkíséreljük lényegében megragadni a hóstátiak eredetét, mibenlétét, közösséggé fejlődését, gazdasági életét, társadalmát, szellemi kultúráját és önismeretük különböző formáit.

Munkánk kezdetekor úgy tűnt, hogy egy *területről* van szó, bizonyos kerületekről, melyek a hajdani hóstátok voltak, és hogy ezek részletes föl kutatása lesz a feladatunk. A *hóstát* kifejezés tudniillik területet jelöl. Szabó T. Attila (*Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kolozsvár, 1946) és az őt követően e kérdéssel még foglalkozók véleménye szerint is a megelőző századokban mint köznévként csaknem az egész magyar nyelvterületen általában „külváros” (Hochstadt vagy Hofstadt) jelentése volt. Mint ilyen, a középkori Kolozsvár várfalakon kívüli elővárosait: a Hidelvét, az Alsó Kétvízközt, a Kül-Közép és Kül-Magyar utca környékét, valamint a Monostort jelölte.

A *hóstát* szó ma valójában Kolozsvár néhány külső utcájában csoportosan lakó földészek *közösségét* jelöli, azt a körülbelül 500-550 családot, amely legnagyobb részét már nem a régi hóstátokban lakik, mivel a fejlődő, iparosodó város innen már a múlt század utolsó harmadában egyre kijjebb szorította őket. A *hóstát* kifejezés tehát a „külváros”, „váronkívüliség” jelentésű általános helynévből az azokba betelepült, egységessé formálódott, azonos foglalkozású és életmódú, ma zöldségtermesztéssel foglalkozó közösség megjelölőjévé vált. Egy folyamat áll tehát előttünk, egy közösség alakulása a „*hóstátokból* a hóstátiságig”. Bárkinek, aki e jelenséget kutatni szándékozik, és megkísérelné az életforma megértése mellett meghatározni a hóstátiság lényegét, szerintünk ezen a nyomon kell elindulnia.

Szinte magától adódik az első kérdésünk: közösség-e a hóstát? Amennyiben igen, melyek a hóstátiság jegyei, milyen tényezők figyelembevétele szükséges ahhoz, hogy a hóstátiak közösség voltát bizonyítsuk, leírjuk, és fejlődését, átalakulását vázoljuk?

Nagy segítségünkre lehet e kérdés megválaszolásában mindenekelőtt a hóstáti családnevek összeírása és elemzése. Amint erről legutóbb Egri László is írt (*Kik a hóstátiak?* Korunk Évkönyv, 1979), valóban vannak jellegzetesen hóstáti családnevek. Vajon valóban fontos-e a családnév gyakorisága, a családok közösségen

belüli rangja szempontjából? A Bulgária-telepen például, ahol jelenleg a hóstáti családok számát 206-ra becsüljük, 66 családnév fordul elő. Ebből a legelterjedtebb tizenkettőt az összes családoknak több mint fele, összesen kb. 110 család viseli. Vajon nem rajzolódik-e ki ebből a ma élő hóstáti családok legribb rétege? S ha igen, vajon ez a mag miként olvasztotta be az újonnan érkezőket? És honnan a „mag”, az első „hóstátiak”? Ilyen értelemben talán a legcélravezetőbb K. Kovács László 1943-ban leírt megállapításáig visszanyúlni: „... a régen önálló falvakból alakult külvárosok vagy szokott nevén a Hóstát lakossága nem egy régi magból a századok folyamán önmagában kifejlődött társadalom, hanem az idők haladtán folyton-folyvást keveredett, egyre ötvöződött, ma is alakuló népesség.” (A kolozsvári hóstátiak temetkezési szokásai. Kolozsvár, 1944.) A hóstátiak jó részének köztudatában viszont ma is igen elterjedt a közösség magjának vagy egyes elképzelések szerint egészének hajdú származása. Mások különböző, állítólagos német helységek-ből („Halfstadt”, „Hofstadt”) származtatják egész közösségüket.

Az a kevésbé látványos, de történeti adatokkal bizonyítható feltevés, mely a hóstátiak őseit Bocskai, I. Rákóczi György hajdúiban, Bethlen Gábor Háromszékről való telepítéseiben, aranyosszéki bevándorlóikban, mezőségi, kalotaszegi, érmelléki, szilágysági eredetű családokban látja, nem tükröződik eléggé a hóstáti ember tudatában. A családnévek gyakoriságának azonban sajátos dinamikája van, az állandóságok mellett gyors változásokkal is számolnunk kell. Erre bizonyítást szolgál az a tény is, hogy például a Hídelvei Kalandos tagok 1780-ból származó lajstromán szereplő 19 családnév közül ma már tíz nem fordul elő.

Kolozsvár hóstátiak már a XV. században kialakultak; elsőként a Hídelvei és Kül-Magyar utcai hóstátokat említik a források. A Zsigmond király korabeli falak felépülése után a város falain kívül megtelepült és majorgazdaságokban állattenyésztéssel, földműveléssel, szőlőtermesztéssel és fuvarozással is foglalkozó „marhás emberek” minden bizonynal a hóstátiak elődeinek tekinthetők. A külvárosok azonban többször is leégtek, elpusztultak és újra benépesültek. Főleg Várad 1660-as elését követően — miután nyugat felől is út nyílt a török-tatár betöréseknek, valamint II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi kalandja után, majd 1703—1711 között a kuruc—labanc csatározások idején — Kolozsvár hóstátiak csaknem teljesen elnéptelenedtek. Az új, nagymérvű betelepülés és felvirágzás a XVIII. század első harmadának végétől számítható. Később az 1800-as évek elejére tehető a Zágoni Szabók, a Csíkiak s a Butykák őseinek Székelyföldről való jövetele, 1850 körülről a Katonáké Méréből, a Jakaboké Magyarlónáról, a Gáspároké Szászfenesről. (Sándor Gábor: A kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordási módjai és eszközei. Kolozsvár, 1942.) A történelmi kutatásnak ezeket a megállapításokat kell igazolnia, kiegészítenie vagy esetleg helyesbíteni. Segítségnkre lehet ebben a hóstáti családnévanyagnak egybevetése a Kolozsvár környéki tájegységek (Kalotaszeg, Mezőség, Aranyosszék) és az alföldi Hajdúság névanyagával, melyből ki-derülhet, hogy egy-egy család melyik vidékről került a Hóstátokba.

A névelemzéssel párhuzamosan el kell végeznünk e közösség életmódja, kultúrája jelen- és múltbeli változatainak tanulmányozását. Mit jelez vajon az életforma, a gazdálkodási mód, a termelés belső szerkezetének alakulása? Köztudomású, hogy Kolozsvár a múlt század feléig nagy kiterjedésű határral, szőlőhegyekkel, szántóterülettel, kaszálókkkal, legelőkkel rendelkezett. A városban még a múlt század közepén is rendelkeztek szabályozták az állatok városkapun való ki- és behajtásának rendjét. Milyen szerepet tölthetett be ilyen körülmények között a város életében a hóstátok lakossága? Hogyan alakul élet- és gazdálkodás módja? A népi emlékezetben — úgy tűnik — végigvezethető, nyomon követhető lesz a hóstátiak gazdálkodási módja a rideg állattartástól, a külterjes, mezei földművelő életformán át a mai zárt, belterjes kertgazdálkodásig. A múlt század végén, a várfalak lebontásával, a város terjeszkedése következtében csökken a megművelhető földterület. Vajon a különböző gazdasági intézkedések, a területi összeszorulás kényszerű vezet-e el a század elején a belterjes kertgazdálkodásig, vagy a város növekvő zöld-szégszükséglete vezet rá e közösséget annak kielégítésére?

Fontos kérdés az is, hogy van-e a földészek kertgazdálkodásának valamiféle kapcsolata az egykor virágzó kolozsvári bolgárkertészettel. El még néhány bolgárkertész Szamosfalván és a Bulgária-telepen, megvan tehát a lehetősége az összehasonlító vizsgálatnak.

Ahogy fejlődik, növekszik a város, a hóstáti nép generációról generációra kijebb, a külvárosok felé tolódik, szóródik: a Nádason túlra, a Kerekdomb, Kajántó völgye, Kölesföld, Eperjes felé, Tóköz, Borháncs irányába. Felmerül egy újabb kérdés. A közös terület minden csoport közösségmeghatározó kritériuma. Vajon a hóstátiak fejlődéstörténetében nem játszhatott-e közösségalakító szerepet éppen a vasútépítés óta tartó fokozatos kiszorulás, ez a szinte évszázados területvesztő-

területmentő küzdelem, melyet a hóstáti nép az egyre növekvő egymásrautaltság körülményei között is a várossal vívott?

Az eredetkutatásban, a közösségi hovatartozás meghatározásában, ott, ahol megtorpan és tanácstalan a történet, a néprajzos és szociológus is, hátha éppen a nyelvjáráskutató szolgálhat perdöntő bizonyítékokkal (például a Maros- és Aranyosmentén, valamint a Mezőségen honos „a“-zás). Vajon nem hoztak-e magukkal a változó gazdálkodási mód különböző szakaszaiból azokra vonatkozó kifejezéseket?

Ha van kapcsolatuk a boltgárkertészekkel, vajon vettek-e át tőlük a kertgazdálkodás, munkafolyamatok, kerti szerszámok megjelölésére bolgár kifejezéseket, kölcsönszavakat? A hóstátiak helynévhasználata is fontos lehet. Azt persze ma már nagyon nehéz lenne eldönteni, hogy a helynevek között van-e esetleg hóstáti eredetű. Lényeges azonban az, hogy a régi kolozsvári helynevek, melyek a városi magyar lakosság körében javarészt már feledésbe mentek, ma is hiánytalanul élnek tovább a hóstátiak aktív nyelvhasználatában.

Mindezek után a sajátos foglalkozás és életmód függvényében vizsgálunk és rögzítenünk kell a végül is egységessé kovácsolódott közösség anyagi és szellemi kultúrájának és társadalmának egészét is. Anyagi kultúrájuk legszembetűnőbb formái — a gazdálkodás módja, a település szerkezete, a kert, a telek, a megművelt föld belső rendje, gazdasági épületek, fölszerelések, a háztípus, a lakásbelső, a viselet — mind közösségre vonatkozó jelzésekkel vannak tele. Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy mivel a közösség, amelyet kutatunk, földműveléssel foglalkozó, de ugyanakkor teljes jogú városi polgárok közössége, életmódjuk a városi és falusi életmód sajátos keveréke, ami nyilván az anyagi kultúrában is tükröződik. Elsősorban arra kell tehát figyelni, hogy kultúrájukban melyek a jellegzetesen paraszti elemek, s melyek azok, amelyek életmódjukat már a városihoz közelítik, és mindenekelőtt azt kell szem előtt tartanunk, hogy ezek az elemek hogyan ötvöződnek egységbe. A megélhetést szinte kizárólagosan biztosította a föld. Emiatt a kismesterségek (háziipar) sem a hóstáti férfiak, sem pedig a nők körében nem honosodtak meg, s a város minden ipari és kisipari termékkel ellátta és ellátja őket. Fontos kérdés, hogy e közösség kialakított-e maga körül egy olyan városi iparos réteget, mely kimondottan az ő szükségleteik kielégítésére szakosodott, és honnan származott e réteg?

Ami a hóstátiak szellemi kultúráját illeti, ötvözet jellege ellenére úgy tűnik, hogy inkább a falusi közösségek kultúrájával mutat rokonságot. Ezt látszik indokolni a hóstáti szokásokról, hiedelmekről szóló irodalom, és saját eddigi tapasztalataink is, annak ellenére, hogy ami például a népdalkultúrát illeti, úgy tűnik, mintha semmilyen archaikus vonást nem őrizne. Mégis nagyon jelentősnek véljük az alapos kutatást, mert az esetleg fellelhető archaikus elemek a különböző eredetre utalhatnak, a mai állapot szerint pedig magát a kialakult közösséget jellemzik.

Fontos fejezete kutatómunkánknak a közösségi kapcsolatok feltárása. Ezek az összetartás, a megtartás szálai. Véleményünk szerint a hóstáti életmód elsősorban a családhoz kötődik. Főleg most fontos ez, létük mai körülményei között, amikor a családok jelentős része más életformájú, nemzetiségű családok közé ékelődve éli hagyományos életét, és így a hóstátiság mindenekelőtt a család, valamint a szélesebb körű rokonság keretei között él tovább. Tudnunk kell tehát, milyen a szerkezete, általában hány generáció él együtt a család, egy háztáj keretei között, milyen a családon belüli munka- és életrend. Ezek mellett lényeges a neveléssel kapcsolatos hagyományos és az újabb felfogásról való vélekedések feltárása. Milyen értékkel bír a gyermek? Hogyan alakul a gyermekek száma, vagy a tanítással kapcsolatos vélemény az idők folyamán?

Azt kell ezek után vizsgálunk, hogyan illeszkedik be a hóstáti család a közösség egészébe? Milyen erőse a rokonsági kötelékek, hogyan alakulnak a baráti kapcsolatok, egyáltalán hogyan tartják a kapcsolatot egymással ma a hóstátiak? Mikor és hogyan szoktak találkozni, kik kapnak funkciót fontos családi események alkalmával, mennyire érvényesül a párválasztásban a közösségi és ezen belül is az utcaendogámia?

A hóstáti közösség a fejlődés során kialakította a város szervezett rendjében is a maga életének sajátos szervezeti kereteit, intézményeit. „Minden hóstáti férfinak tartoznia kell valahova” — mondják az idősebbek. Akadt olyan is, aki három-négy szervezet tagja volt egyidőben. Az EMGE (Erdélyi Mezőgazdasági Egyesület) tagja volt minden hóstáti, amellett sokan valamelyik úgynevezett „hegyközség” (ugyanazon a Kolozsvár környéki dombon telekkel rendelkező gazdák közössége), a temetkezési szervezet (Kalandos Társaság) vagy a gyülekezeti dalárda tagjai is. Fel kell tárnunk e szervezetek történetét, belső életét. Ezekben a szervezetekben hemzsegnek a tisztségek. (Például a Földészek Bocskai István Dalkörében 1957-ben 32 tag különböző tisztségeket visel, és 21 csak „dalos”. A dalárdának akkor csupán

elnöke ötféle volt, úgymint három díszelnök, öt korelnök, négy tiszteletbeli elnök, ügyvezető elnök, egy elnök.) Vajon miért olyan fontosak ezek a közösség által önmagára szabott tisztségek, rangok, szervezeti kötelezettségek? Meg kell néznünk, vajon ezek belső rétegződést jelölnek-e a hóstátiak között; vajon nem gazdasági rang szerint alakul-e ki a szervezeti hierarchia?

E szervezetek mellett voltak a közösségi életnek olyan nagyfontosságú eseményei is, mint például a mintavásárok, gazdasági tanfolyamok, melyeknek kutatásunk során jelentős helyet kell biztosítanunk.

E belső intézményes rend minden bizonnyal saját erkölcsi és jogi értékrenden alapul. Ezt kell a hivatalos városi intézményes renddel egybevetnünk, fontos ki-derítenünk, milyen ügyekkel fordult a hóstáti a hatóságokhoz, és milyen problémákat oldottak meg a hagyományozott jogszokások alapján a közösségen belül.

A kapcsolatok teljes rendszerébe beletartoznak a közösség és nem hóstáti környezetének a kapcsolatai is. Így a hóstátiság megragadása és megértése nem lehetséges anélkül, hogy tudnánk: a várossal való kapcsolatuk legfontosabb formája, a piac mellett, milyen szálak kötik a földészeket a városhoz és tágabb környezetéhez? A városon kívül merre jártak; egyáltalán milyen a világ a hóstátiak szemével? Megjegyzendő, hogy mint minden régi közösség életében, úgy a hóstátiakban is jelentős szerepet játszott a összetartó erőt képviselt az egyház. Valamennyien reformátusok, és főleg két egyházköziség (alsóvárosi és hidelvei) tagjai.

A városok fejlődése mindig sajátosságosan alakítja a környezetükben levő falusias jellegű települések sorsát. Mezőgazdasági szükségletük kielégítése végett az általában erre specializálódott falvak sora alakul ki körülöttük. E folyamat sajátos formája Kolozsvár és a hóstáti nép szimbiózisa. Mind ez ideig ennek a közösségnek a részletes leírása nem készült el, s talán már el sem végezhető. Élettere egyre csökken, s emiatt a közösség mind nagyobb része már elég hosszú ideje más megélhetési ágak felé fordult. A hóstáti életforma válságban van, és ebből talán egyetlen kivezető út a foglalkozási átrétegződés lesz.

Kutatásunk fő célkitűzése mégis az, hogy próbáljuk megérteni, megfogalmazni ezt a jellegzetes közösséget történelmében, életformaváltozásaiban, szokásanyagában, tudatvilágában, amely nemzedékek hosszú során át a városhoz hozzájárva, de nem beleolvadva bizonyította a változó életfeltételekhez való rugalmas alkalmazkodóképességet és a közösség megtartó erejét.

Részlet egy hosszabb tanulmányból, amely Jungbert Béla, Salamon Anikó, Vetési László munkatársi közreműködésével készült.

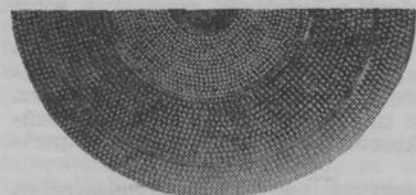

Kabán József: Felborul a pálya...

CSÁKY ZOLTÁN—VÁRHEGYI ISTVÁN

Futball és tudomány

Tv-interjú a futballpszichológia kérdéseiről

Cs. Z.: Szakmai státusod, tudományos kutatómunkád, valamint eddig közölt tanulmányaid alapján hivatásos szociológusnak ismerünk. Ugyanakkor fehér hollóként tartunk számon a romániai sportéletben: te vagy mind ez ideig az egyetlen hivatalosan alkalmazott tudományos munkatársa egy sportklubnak. Szenvedély számodra a sporttal való kapcsolatod, avagy tudományos kutatómunkádba szervesen beilleszkedő módszeres tevékenység?

V. I.: Mindkettő. Sportkedvelő vagyok gyermekkorom óta. A kolozsvári futballpályán nyolcéves koromban jelentem meg először a KAC mezében — kérlek, ne lepődj meg ezen, de én ma is büszkén gondolok vissza arra, hogy „cikfogója” lehettem egy nagyszerű futballcsapatnak. A tudományos megismerés térképén eddig még fel nem tárt területnek számít általában a sport és azon belül a futball. A sport társadalmi jelenség, mondhatnám a tudományos-műszaki forradalom mellett egyik legjellemzőbb megnyilvánulása a modern ipari civilizációnak: e jelenség sokoldalú feltárása tudományos érdeklődés.

Cs. Z.: Hogyan került sor a marosvásárhelyi Hadsereg Sportegyesületnél való alkalmazásodra?

V. I.: A körülmények alakulása folytán pályámat pszichológusként kellett kezdenem az ország egyik nagyfontosságú fémipari üzemében, a Kolozs megyei Aranyosgyéresen. Egy évi tevékenység után (engedd meg, hogy Molière-t parafrázáljam): a *le psychologue malgré lui* otthagyta az üzemet. A Társadalomtudományi Akadémia marosvásárhelyi kutatóintézetéhez kerültem. Ezután ismerkedtem meg a marosvásárhelyi Hadsereg Klub főnökével, aki sokat látott és tapasztalt sportszakember, és akkor tért vissza egy külföldi tanulmányútról. Elmondotta, hogy mily meglepetés volt számára az a sokoldalú képzés, amiben a nagy eredményeket felmutató nyugatnémet és holland csapatok részesülnek. Mint újdonságot fedezte fel a sportolók pszichológiai felkészítését, s az orvos mellett a pszichológus, illetve szociológus jelenlétét és aktív közreműködését a klubok életében. Felajánlotta az együttműködés lehetőségét, és én azt készséggel elfogadtam. Így lettem a marosvásárhelyi katonaklub külső munkatársa.

Cs. Z.: Hogyan kapcsolódik a sport a pszichológia, illetve szociológia területéhez?

V. I.: A sporttevékenységre mint specifikus emberi tevékenységre az anyagi mozgásformák valamennyi szintjének (fizikai, kémiai, biológiai, pszichológiai és társadalmi) működéstörvényei egyaránt érvényesek. A kérdés most csupán az, hogy milyen szempontból vizsgáljuk a sportjelenséget, illetve ennek cselekvő alanyát, az embert. Az ember egyszerre biológiai és társadalmi lény. Ha a biológia síkján közelítjük meg, érdeklődésünk iránya az individuum, a cselekvő egyén, a maga motivációs rendszerével — akkor kétségtelenül a pszichológia körében mozgunk; ha azonban az emberi motivációk társadalmi meghatározottságát, a sportcselekmények-

ben rejlő társas relációk szerepét vizsgáljuk, szükségszerűen a szociológia területére lépünk. A sport tudományos megközelítése tehát csakis interdiszciplináris módszerrel lehetséges. Erre kitűnő példa a sportpszichológia. Ez olyan határtudomány, amely támpontul szolgál mind a biopszichológiai, mind a pszichoszociológiai természetű kutatás számára.

Cs. Z.: Tehát abból indulsz ki, hogy a modern tudományban az ismeretszerzés és rendszerezés egyidejű differenciálódása és integrálódása a fejlődés szükségszerű útja. Milyen úton kapcsolódik ehhez a sport akár mint individuális, egyéni cselekvés, akár mint társadalmi jelenség?

V. I.: Éppen a sporttevékenység ambivalenciája, szükségszerűen kettős gyökerű természete biztosítja e kapcsolat objektívációját. Mint már említettem, a sporttevékenység magában foglalja a sportoló mind biológiai, mind társadalmi lényegét. E tevékenységben megtaláljuk nemcsak az egyént, minden pszichológiai kutatás alfáját és ómegáját, hanem a társas környezet szociológiai tényét is. Ebből a helyzetből adódik, hogy a sport interdiszciplináris megközelítése kölcsönösen termékeny kapcsolatokra ad lehetőséget mindkét irányban. Azok a kutatások, amelyek a sport biopszichológiai természetét vették alapul, áthatnak a szociálpszichológia, illetve szociológia területére, és azok a megközelítések, amelyek a sport társadalmi lényegét, azaz szociológiai mivoltát tartották fontosnak, szükségszerűen eljutnak a társadalomlélektani, sőt mélylélektani tényezők döntő szerepének a felismeréséhez. Ebből a két irányból jövő érdeklődésből, illetve tudományos kölcsönhatásból születik ma egy új, mind jobban megszilárduló szerkezetű tudománycsoport — a sporttudományok.

Cs. Z.: Véleményed szerint e tudománycsoportban, esetleg ezek rendszerében kap helyet a sportpszichológia, illetve a sportszociológia?

V. I.: Már helyet is kapott. A még csak most megszilárduló sportpszichológia mellett új hajtásként jelentkezik a sportszociológia is. Mindkét területen megindultak a kutatások, a határtudományok esetében ismert módon (a fogalmi kategóriák tisztázatlansága is jelzi a még kezdeti szakasz bonyolultságát).

Cs. Z.: És te pont ebben a stádiumban jutottál oly szerencsés helyzetbe, hogy egy komoly katonaklub sporttevékenysége révén gyűjthetsz anyagot, kutathatsz?...

V. I.: Hát nem éppen olyan sima dolog ez. De akibe a kutatás ördöge belebújt, azt nem lehet olyan könnyen leültetni. Vannak az életben helyzetek, amikor a szociológust, még ha udvariasan is, de kitessékkelik az ajtón. És ekkor visszatér az ablakon, ha kell, hát... sportpszichológusi mosollyal — csakhogy szalonképessé lehessen, csakhogy dolgozhasson...

Cs. Z.: Most már értem. Tehát mégsem hobby, kedvenc elfoglaltság az, amit csinálsz?

V. I.: Több annál. Szigorú, módszeres adatgyűjtés, empirikus megfigyelés. Az élet bármely területéről, így a sport világából is fel kell vennünk minden olyan jelzést és még inkább társadalmi rendelést, amely a szociológia elméleti fontosságát és gyakorlati szerepét fogja növelni. És ma tagadhatatlan tény, hogy a nagy horderejű társadalmi kérdések mellett a sport diadalmasan uralkodik nemcsak mint divat, hanem mint mindennapi életszükséglet is. A sport mint társadalmi jelenség; a sportolás mint a tömegek és az egyén önkifejezésének lehetősége; a sport és tömegkommunikáció; a sportolás mint státusszimbólum; folytassam-e? Mindez oly gazdag tárháza a sport-társadalmi életnek, és mégis szegények vagyunk egy megfelelő szintű tudományos szintézis kidolgozásához...

Cs. Z.: Milyen elvi követelmények szerint akarod megfigyeléseid eredményét egy szintézis kereteibe fogni?

V. I.: A szociológiai elmélet és módszertani kutatás mai fejlődési szakaszában a komplex rendszerre irányult szemléletmód alkalmazását tartom jónak. Ennek a szemléletnek egyik igen fontos eleme a strukturális elv. Ezt az elvet szeretném a sport, konkrétan a futball jelenségeire alkalmazni. Ezt mint kutatási modellt egy hármas tényezőrendszerre (környezet—személyiség—tevékenység) redukálom. Ebből a hármas rendszerből is tovább kell lépünk, éppen a strukturális megközelítés statikus mivoltának túlhaladása érdekében, és egy funkcionálisan differenciált tevékenységközpontúságra kell fordítanunk a figyelmet.

Cs. Z.: Mint látom, szemléletmódod szervesen foglalja magába mind a strukturális, mind a funkcionális elvet. Az erre épülő hármas tényezőrendszerben melyik a legfontosabb láncszem?

V. I.: A fenti két elv természetes és dialektikus egységéből következik, hogy számunkra a sportoló fizikai és személyi (pszichikai) környezetének, valamint személyiségének kölcsönhatásából származó sporttevékenység a legfontosabb. Ez a funkcionálisan differenciált tevékenységközpontúság, jelen esetünkben a futball az, amivel mélyrehatóan foglalkozom.

Cs. Z.: *Mondj valamit a munkamódszerekről. Kutatótevékenységről vagy kísérleti vizsgálatról van szó?*

V. I.: Módszerem lényege a megfigyelés, empirikus kísérletek és adott esetben az ezekből adódó változatok. A sportoló magatartásáról, különböző helyzetekben megnyilatkozó fiziológiai, érzelmi, akarati és legfőképpen motivációs megnyilatkozásairól rendszeres észlelést végzek. Ebben igen nagy segítséget jelent az a tapasztalat, amelyet még munkapszichológusként az iparban szereztem. Nagyon sok esetben a mozgástevékenység mint tevékenység — attól függetlenül, hogy az iparban vagy a sportban megy végbe — fizikai, fiziológiai, biomechanikai vonatkozásban szinte teljesen azonos tényezőktől függ. A sporttevékenységben azonban a sportoló személyisége sokkal közvetlenebbül nyilvánul meg, mint például a dolgozó személyisége a munkában. Ezt különösképpen a futballtevékenységben figyelhetjük meg, amelyben a játékos érzelmi feszültsége, emocionális telítettsége a személyiség legrejtettebb rétegeit is mozgásba hozza. Ez a specifikum a munkában mint standard, racionalizált célirányos tevékenységben nem juthat felszínre, csak igen áttételesen. Míg a sportban a tevékenység motívumainak és céljainak közvetlenebb viszonyából oly átélés és spontaneitás fakad, hogy azt minden fárasztó, kimerítő és energiát fogyasztó lényege ellenére is játéknak, gyönyörködtető kedvtelésnek, sőt esztétikumnak tekintjük és élvezzük.

Cs. Z.: *Mi a felszerelésed, milyen munkaeszközökkel dolgozol?*

V. I.: Mint már említettem, nem laboratóriumi kutatásról van szó. Munkamódszerem lényege az élő, eleven játék és játékos megfigyelése. A legcsodálatosabb laboratórium: a futballpálya, az edzések színtere, az öltöző, a lelátón szorongó szurkoló, a néha forrongó, néha titokzatos néma csendben figyelő közönség, a bírók, a bíráskodás spontán lereagálása és még sok minden. Külön beszélhetnénk például a frontbetörések, frontátvonulások nemcsak biometeorológiai, hanem társadalomlélektani kihatásáról egy adott mérkőzés alkalmával; az időjárásról is eléggé függő rajtláz vagy hangulati rajtpatéria szerepéről, amely bizony sokszor feldönti az utolsó pillanatig oly keményen őrzött sportformát. Mindezeket gyakorlati vonatkozásban mondtam el. Elméletileg rendelkezéseimre állnak mindazok a lehetőségek, amelyeket egy interdiszciplináris kutatás nyújthat. Konkrétan, ha egy kapuralövés elemzünk, akkor a jó lövést meghatározó tényezők sorában fel kell tárunk a következőket: a fizikai (ballisztikai) tényezőket, amelyekről a labda röppályája függ; a biomechanikai tényezőket, amelyek a lövést végrehajtó játékos testére vonatkoznak; a fiziológiai és pszichológiai tényezőket, melyek a fáradsággal és figyelemkoncentrációval kapcsolatosak; legvégül emlitem meg a kiscsoportok (mint amilyen egy futballcsapat) norma- és értékrendszerére vonatkozó szociológiai tényezőket, a kollektív mentalitást, a sikerélményt és elismerésre való törekvést. Csupán egy kapuralövés értékelésében is a tényezők gazdag skáláját elemezhetjük.

Cs. Z.: *Konkrétan igen keveset tudunk a labdarúgók versenyre készítésének pszichikai vonatkozásairól is...*

V. I.: A labdarúgók pszichológiai felkészítése csak módszertanilag határolható el a versenyre készítés általános folyamatától. Lényegében a felkészítés mindegyik tényezőjében benne van a pszichikai elem is. Végeredményben a pszichikai felkészítés csupán egyik lényeges dimenziója, de nem különálló fejezete a futballista képzésének. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a pszichikai felkészítés mintegy beleolvad az általános fizikai, technikai vagy taktikai képzésbe. A mérkőzésre való készülés bizonyos szakaszaiban vannak helyzetek, amikor az említett összes tényezőkből kiemelkedően fontos szerephez jut a pszichikai tényező. Ilyen helyzet adódik például, ha a csapaton vagy egyes játékosokon a túlterheltségből adódó fáradság, levertség jelei mutatkoznak. A sportoló hangulati fáradsága, rajtpatíziája vagy esetleg rajtláza már komoly pszichikai akadályt jelent. Ilyenkor természetesen a pszichológus tevékenysége lép előtérbe, de az akadályok leküzdésében csak az együttes és céltudatos csapatmunka: az edző, az orvos és a pszichológus közös erőfeszítése és ráhatása segíthet.

Cs. Z.: *Hogyan viszonyul az edző a pszichológus munkájához?*

V. I.: Kezdetben bizonyos fokú tartózkodással, de ez nem személyemre, hanem a lélektanra vagy még inkább a tudományos elemnek a futballéletben való jelentkezésére irányult. Amint azonban nyilvánvalóvá vált, hogy csupán a játékbeli mesterség, az empirikus tudás, a rutin és a könnyen legyőzhető sablonszerűség (különösen a taktikában) túlhaladott, és sok esetben a kudarc forrása, tapasztalható lett az érdeklődés a tudományos gondolkodás iránt is. Lassan elismerést és megbecsülést kapott a pszichológusi munka. Maga az edző is rájött, hogy az ő munkája által megvalósított általános fizikai és technikai felkészítés csak egyik feltetele a jó sportformának. A másik lényeges feltétel: a futballista szubjektív, lelki életével és motivációs rendszerével kapcsolatos. Csak a pszichikum mozgósíthatja

a játékos egész személyiségét, és biztosíthatja a jó sportformát. Ebben viszont nemcsak fizikai, hanem finom idegrendszeri tulajdonságok, környezeti, társas hatások és magának a futballnak mint szenvedélynek, mint önkifejezési lehetőségnek sajátosságai ötvöződnek egybe. Ez viszont már oly bonyolult és egyben intim világa a futballnak, amelyben az edző, csupán egymaga, nehezen boldogul.

Cs. Z.: *Az általános fizikai, biomechanikai törvényszerűségeken túl mi a szerepe a futballjátékban mint specializált mozgásban a tudatnak?*

V. I.: *A mozgás és a tudat viszonyára vonatkozólag nem sportszakemberek és edzéselméleti szerzők munkáira, hanem a világhírű magyar filozófus, Lukács György egyik igen érdekes, e kérdést velejéig feltáró elemzésére hivatkozom. Lukács György *Az esztétikum sajátossága* című művében rendkívül fontos szerepet tulajdonít a tudat mintegy felszabadításának — az alacsonyabb rendű mozgástevékenységek végrehajtásának ellenőrzése alól. Szerinte a mozgásautomatizmusok és azok beidegződése dinamikus kapcsolatot teremtenek a tudat irányába. Akárcsak a munkában, a sportban is egy magatartásmód, egy mozgás, illetve az annak végrehajtásához szükséges részelemek csak a *rendszeres tréning által gyakorolhatók be*, oly mélyen, amennyiben az objektív valóság ilyen reagálást megkövetel. A futballista számára tehát a tréning, a begyakorlás, lukácsi értelemben: a tudatos beállítás vagy erőfeszítés nélküli végrehajtás teszi csak lehetővé a tudatnak a játék legfontosabb, azaz racionális elemeire való koncentrációját. A mozgásautomatizmusok jelentőségét Lukács György így fogalmazza meg: „*A tudattalanná válással [...] nem szűkül, hanem bővül a tudat mozgásterét, a mozgásfantáziát.*” Ime, ennél szebben aztán senki sem fogalmazta meg azt az alapvető követelményt, hogy csak miután a futball fizikai-technikai elemei mint mozgásautomatizmusok begyakorlódtak, és végrehajtásuk már nem kívánja meg a tudat koncentrációját, csak akkor lehetséges az *alkotó képzelet, a futballista „mozgásfantáziájának” teljes kibontakozása a szép játék megvalósítására.* Innen már csak egy lépés választ el a valóban esztétikai élvezetet nyújtó bravúros labdarúgástól.*

Cs. Z.: *Bravúros futball! Hát de még bizony hiánycikk minálunk. Ezt érzem néha, amikor egy-egy mérkőzésen, ha nem is ásitanak az üres széksorok, de a közönség hangulata... válsághangulat?...*

V. I.: Nincs válságban szerintem sem a futball, sem pedig a közönsége. Egyszerűen fogalmazva, mélyreható átalakulásnak vagyunk tanúi általában a sport és különösképpen a labdarúgás terén. Az igények, a követelmények mind magasabbak. Emiatt a futball „játék“-jellege sokat változott. A modern labdarúgást, a totális futballt a jól kidolgozott és fegyelmezetten megvalósított kollektív játék, a csapatjáték jellemzi. Ez nem adhat teret az egyéni játéknak, az egyéni akciók független kibontakozásának. Ezt különösen a német és a holland csapatok mérkőzésein láthattuk. A modern futball gyors irama, az idegtépő harc minden pillanatért, a csapatküzdelem mechanikusan kiépített, szinte rideg stílusa már nem nyújthat annyi szepet, mondhatnám így is, *játékszerűséget.* A játék döntő kritériuma a hatékonyság, a *teljesítmény...*

Cs. Z.: *Tehát a modern futball kénytelen feláldozni a bajnoki ranglistán való helyezését a játék szépségét?*

V. I.: Ez a modern futball nagy ellentmondása. Elveszti lassan a játék önmagáért való szépségét, a nemes szenvedélyek lovagias labda-tornáját...

Cs. Z.: *Nem értek veled mindenben egyet... a brazilok, argentinok játéka, általában a dél-amerikai futball szenvedélyes, szep játék maradt...*

V. I.: Igen, ez így van, de Peléék romantikus trubadúrok csupán a mai modern, európai ihletésű atlétikus futballvilágban. A labdarúgás romantikus hőskorából egy nagyon racionális, nagyon pragmatikus korszakba mentünk át.

Cs. Z.: *Hogyan reagál milderre a változásra a közönség?*

V. I.: Krónikus „hiányérzettel”. Modernül: *kissé frusztráltak* a régi jó futballvilág szurkolói, de miért is kérdezem, hiszen te magad állítottad az imént, hogy *kissé unatkozik*, néha távol marad. Valóban, a futball már nem nyújthat teatrális élményt — pontosan a játék modernsége miatt. Ami azonban a közönség és stadion kapcsolatát illeti, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a modern tömegkommunikáció és elsősorban a televízió tömeghatását, befolyásoló erejét.

A hitvitázó ideológiája

Szabó Dezső majdnem négy évtizedig volt a politikai és szellemi élet fegyverke. Úgyszólván senkivel sem tudott egyezsére jutni, mindenkivel vitázott. Egyáltalán nem volt tekintettel az emberi érzékenységre vagy a politikai fontolgatás menekvést és mentséget is nyújtó célszerűségére. Kegyetlen kritikával támadta környezetének bornírtságait. Végül egyedül maradt, az utókortól is megtagadva.

Nincs értelme, hogy az elfeledtetésről vagy a megtagadtatásról elmélkedjünk. Ennek az írásnak nem az a célja, hogy valamilyen előjelű rehabilitációt végezzon, vagy felújítsa a régi vitákat, új színekben tündököltesse Szabó Dezső dicsért vagy kétségbe vont erényeit, írói fogyatékosságoknak keressen megértő híveket. A tanulmány, legjobb akaratom szerint, kísérlet Szabó Dezső eszmetörténeti jelentőségének értékelésére, hogy ne maradjon homályban írásainak érdeme.

Szabó Dezső elsősorban ideológus volt. Regényeivel és elbeszéléseivel saját ideológiáját akarta gyűjtőanyagá tenni. Az ideológia a remények, kívánságok, félelmek, aggodalmak, eszmények, elképzelések sajátos logikájú rendszere, megkülönböztethető gnoszeológiai jelleggel. S mint ilyen, a valóság elidegeníthetetlen részeként, kritikai vagy legitimáló funkciót tölt be, attól függően, hogy az ideológus (vagy az erre vállalkozó író) a hatalom gyakorlatából kiszorítva, szorongatottságában vállalkozik-e a kritikára, vagy a hatalom védősáncából érvel a fennálló rend mellett. Az ideológia ilyen értelemben a valóságban gyökeredzik. Egészen más kérdés, hogy a racionalitás elvesztése (vagy elvetése) fokozatosan elvezet az irreális történetekhez, magyarázatokhoz, elképzelésekhez, a „szuperideológiához”. Ameddig az ideológia őrzi az ésszerűséget, a valósághoz való szabatos igazodás alapismérveit, nem lesz (nem is lehet) lehetőségektől elszakadt vágyakozás, valóságon végzett erőszaktevel.

Az ideológus sajátos típusának tekinthető hitvitázó alkatú ideológusnál semmi sem marad rejtve: mindent kimond, féktelen indulattal támad ellenfeleire, az igazmondás kívánsága rendszerint erősebb a tárgyilagos, mértéktartó vizsgálódásnál. Szabó Dezső a hitvitázó prédikátorok szenvedélyével — XVI. századi örökséggel — szaggatta szét az elfogadott értékek hierarchiáit, mérte csapásait a társadalomtól védett szentségekre. Csak az ilyen típusú ideológus, író, gondolkodó tudja magában az ellentéteket feloldani: „Én vagyok hit és vagyok tagadás, vagyok keresztény és vagyok pogány, halhatatlan szeretet és védő gyűlölet, testetlen szoltár és a föld forró ölelése vagyok én.” (*Mit adott nekem a magyar kálvinizmus?*) A társadalom mélyéről feltörő rétegek törekvéseit erősítette fel prédikátor indulatú írásaival, ezért úttörője lehetett a történelmi változásoknak. Azok közé tartozott, akik elsőként elemezték az újkori fejlődés torzulásait.

Regényei, elbeszélései „elnagyoltak”, művészileg kidolgozatlanok. Az ábrázolásnál fontosabbnak tartotta ideológiájának szépírói megjelenítését. Amit Zola regényalakjairól írt, bizonyos értelemben regényeinek, elbeszéléseinek alakjaira is vonatkoztatható: „Olyanok, mint a középkori moralitások szereplői: célra, bebizonyításra teremtett elvonások” (*A fiatal Zola*, 1914). Az esztétikai kifejezés változatos formáival próbálkozott. Írt filozófiai célzatú meseregényt, nietszchei parabolát, realiztikus novellát, politikai szatírákat, pamfleteket, önéletrajzot. Megírta *Az elsodort falut*. A példamondás és a profetikus programhirdetés szétőri azonban a regényvilág emberi viszonyait, s az élet teljességének helyén az írói indulat kerekedik felül. Szabó Dezső szépírói alkotásaiban tudatosan került az elmealkatának megfelelő esszéisztikus elemzést. Jórészt regénypamfleteket írt, a társadalom és az ember jó útra térítésének célképzete elnyomta eredendő tehetségét.

Ha Szabó Dezső életművét tárgyilagosan akarjuk értékelni, elsősorban ideológiájával kell foglalkoznunk.

Első jelentős írása (s milyen jellemző: nyílt levél!) a *Nyugatban* jelent meg. A bemutatkozás: kegyetlen, de igazságos támadás Tisza István ellen. Nem lehet neki ellentállni; annyi idő elteltével és, a maguk igazságaival, elsodornak a mondatok: „Nem komikus — s bocsásson meg —, nem szemérmetlen dolog-e, hogy Nagyméltóságod fölrepülve a maga húsz vagy nem tudom hány ezer holdas nívójára, odaéneklji a nyomorgó tisztviselőnek: legyetek idealisták, éhezettek a hazáért! [...] Mindezek után teljes hittel mondom: Hazaellenes mindenki, ki őt, tiz,

vagy nem tudom hány ezer holdnyi vagyonnal azt mondja a nyomorgónak: ne gondoljatok az anyagiakkal, éheztek a hazáért. Hazaellenes, mert kompromittálja a haza fogalmát. Nagyméltóságod vezeti a hazát a maga módja szerint (tiz-ezer jóllakott, húszmillió éhes idealistával), mi a magunk módja szerint (minden becstelen munkát gondnóknál, elégedett élet illet meg).“ (1911) A nyílt, veszélyel nem számoló vitáit rendkívüli hatással volt kortársaira. Kassák Lajos írta: „Mint a világosság forrása világított életem, mint megtermékenyítő erő, megtermékenyítette erőimet. [...] Olyan élményemmé vált ez a cikk, mint jóval később Walt Whitman versei.“ A nyílt levéllel a *Nyugat* munkatársai közé került. Az első két évben — 1911- és 1912-ben — majdnem negyven kisebb-nagyobb írása jelent meg a folyóiratban. Munkatársa volt a *Huszadik Századnak*, felolvasott a Társadalomtudományi Társaság összejövetelén. A haladó, reformer értelmiség oldalán állott.

A fiatal Szabó Dezső jelentős esszéire, tanulmányaira a polgári civilizáció kritikája a jellemző. A tehetséges finnugrista Párizsban ismerte fel, hogy a nyelvészeti tanulmányoknál fontosabb az emberiség és népeinek sorsa. Olyan gondolatrendszer keresett, mely az egyén és a közösség szabadságát egyeztetni tudja. A tanulmányozott elméletek és ideológiák azonban „...vagy egy abszolút elvont gondolatrendszer zsarnoksága, vagy egy gyakorlati megegyezés-kísérlet anarchiájára“ voltak rendelve. Ezért egyikhez sem szegődött.

Szabó Dezső egyik alaptétele: az élet értelme a morál. Az újkori filozófiai fejlődés vonalán haladva határozza meg a morál szubsztanciáját: az egyén és az emberiség egységének megjelenése az emberatomok öntudatában. Az ember történelmi léthelyzetének nem lehet más konklúziója, mint a „vagyunk“. A „vagyok“ az egésztől — emberiség, nemzet — való elszakadáshoz, a tájékozódás elvesztéséhez vezet.

A történelemben elhatárolta egymástól az individualista és a kollektivisták korszakot. Az individualizmusra bírálta, mert a „vagyunk“ természetes egységét bontja milliónyi „vagyok“-ra. A középkor mint a „vagyunk“ modellje — szerezte — szükségszerű társadalmi képződmény volt, mert az ókori társadalom felbomlása után rendet, fegyelmet, új hitet vitt az európai népek közé. A „keresztény-monarchikus-rendi világ“ egységet és központosítást jelentett, s az emberiséget mint „átgondolt mondatot“ újra tudta alkotni. Szabó Dezső történelembőlceletében a társadalmi korszakoknak lényegükkel megegyező moráljuk van. A középkor „misztikus morálját“ követő „értelmi morál“, a szív, testvériség, egyenlőség, szabadság, emberiség, individuális jogok, kötelességek fogalmaival a lelki egységet tette kérdésessé. A rend értelme vált viszonylagossá. Az új, kollektív rendben, amely felé az emberiség tart, Szabó Dezső elképzelése szerint, az évszázados haláltánc után, a: „szociális ideál a maga tisztaságában lép a tudat elé“ („értelmi morál“).

Az átmeneti korok szeretik a világot vénnek, a civilizációt holnap nélkülinek mondani. Mindennek gyökerét az újkor nagy individuális eszméiramlataiban, a protestantizmusban, karteizmusban, romantizmusban lehet megtalálni: „Luther, Kálvin, Descartes, Rousseau neve jelöli annak a szellemi fejlődésnek a kanyarulatát, mely a hit, a megismerés és a morál terén egyrészt a modern anarchiához, másrészt a modern szocializmushoz vezetett.“ (J. J. Rousseau *érzelmi morálja*, 1912.) A protestantizmus elvetett minden egyénen kívül álló isteni kijelentést, Descartes az ész tette meg az igazság kritériumának, Rousseau pedig az „így érzem, tehát így jó“ elvével az igaz és a jó gyeplőt kiragadta a társadalom kezéből.

Az egyéni lázadás legegységesebb formája a romantizmus. Szabó Dezső filozófiai látószögből elemezte a modern költő léthelyzetét és alkotásának jelentéstartalmát. A költő a romantikus lázadás korában nem tud tétben, akaratosan egy lenni önmagával, szüksége van a harmadikra, a „nézőre“, aki figyeli, s tükörképként látatja cselekvéseit: „S mivel énje folytonos továbbvonulását látja, nem tud hinni egyikben sem, mert látta, hogy a ma pátosza holnap komikus vitustánc, a ma szerelme holnap undorodás.“ (Az „én“ *betegsége: Tristan Corbière*, 1913.) Az író egyéni, reá jellemző tulajdonságait — kiválóság, betegség, bűn — ki kell hogy kiáltssa. Így különbözteti meg magát a szabadversenyek demokráciá blazírt tömegétől.

A polgári civilizáció körülményei között, az értékek individualizálódásával Nietzsche filozófiája elősegítheti, hogy az emberiség végzetes anarchiába, „az én örült egzaltálásába“ zuhanjon. (Morál, 1913.)

A dekadencia az élet apadása, a vitális erő csökkenése, a dekadens „nem tudja az élet adatait új összetételben tenni az élet részévé“. (Paul Verlaine, 1911.) A XV. század dekadens irodalma kiszúrta a kereszténység vitális erejét: „A nagy époszok burzsoává zülленek: ostoba kalandorok szövevényes prózájává. A szerelmi

Nagy Albert plakettje

románokban túlteng a moralizálás. Az egész irodalmon végig ásit a szörszálhasogató, allegorikus gyilkos didaktika. (Lásd a bestiaireket, lapidaireket stb.) Ez az irodalom a középkori irodalom kicsépelet szalmája.“ (Paul Verlaine, 1911.) Korának dekadenciájával szemben sem volt kiméletesebb, de minden olyan művészi teljesítményt értékelt, mely az élet teljességét, az érzékek gazdagodását a megcsontosodott társadalmi vagy kulturális objektivációk ellen fordítva nyitott új lehetőségeket a művészi kifejezés előtt. Elég, ha Ady Endréről és a modern francia költőkről írt kitünő tanulmányaira hivatkozom.

Nem lehet egyenlőségi jelet tenni Szabó Dezső antiliberalizmusa és a nyíltan vagy burkoltan fenekedő agrárius és klerikális újkonzervativizmus közé. Ezt nem kell különösebben bizonyítani. Sokkal meggyőzőbbek a kortárs gondolkodók, akiknek könyveit, írásait tanulmányozta. Európai kortársai közül Georges Sorel félre nem érthetően kimondotta a szabadelvű demokrácia halálos ítéletét: „La démocratie, c'est l'ennemie.“ Szabó Dezsőre Sorelnél sokkal nagyobb hatással lehetett Barrès, aki a köztársasági államformát elfogadta, de a liberalizmust, demokráciát, parlamenti rendszert azzal vádolta, hogy megbontotta a franciák lelki egységét.

Az emberi fejlődés távlatát, amint arra már utaltunk, Szabó Dezső megfogalmazásában nem lehet más, mint egy új közösségi rend. Az új rend eljövételéért hitvitázó türelmetlenséggel követelte az új dogmát, „mely újra egyszerűvé, gyermekké, hőssé teszi az embert. És elsepri az apró tudás, apró művészkedés, lelki finomkodás, intelligenskedés liliputi skolasztikáját.“ (A futurizmus: az élet és művészet új lehetőségei, 1913.) A kialakuló egységes világrend — a társadalom és a szellem forradalma — az emberek erkölcsét („értelmi morál“) is megváltoztatja, mert lényegében ez a szubsztancionális minőségi változás az „integrális emberért“ kell hogy történjen. A dogmát Szabó Dezső nem a középkori skolasztika értelmében használja. Számára a dogma olyan eszme, mely az emberiség és a nemzeti közösségek számára iránymutató, a világlátás és a valóságérezkelés viszonylagos-sága helyébe az axiomatikusan biztos megértést és lehetőséget állítja. Ezt pedig nem lehet agysúroló, életidegen eszmékkel vagy romantikus lázadással elérni.

A kereszténység belső kiüresedését, értékvesztését a *Kell a kereszt* novellájában egyértelműen kifejezte. A faluvégi pléh Krisztus győzelmesen szállt le a keresztről, elevenen akart élni az emberek között. De közelségét megelégette a falu népe, a bíró vezérletével újra keresztre feszítették, testébe bevették az öt szeget. S így a „műves emberek“ ismét folytathatták megszokott praktikáikat, a falu bírójára újra ítélkezhetett ajándékokért, a bíróné is félreillant, ha tehette, a jegyző kiválthatta pénzért a katonai szolgálat alól a gazdag legényeket, a jót tették a jók, a kegyesek tovább imádkoztak, mert a pléh Krisztust (a tárgyat!) csak imádni kell.

Szabó Dezső fiatalkori tanulmányait, esszéit, novelláit olvasva az embernek elkerülhetetlenül eszébe jutnak Robert Musil Kákániáról (az osztrák—magyar monarchiáról) írt regényének alakjai, akik a látszatkeltés relativizmusával álcázzák önmaguk és a világ megnyugtatóására szánt ügyeskedéseiket egy olyan, egyensúlyát veszített, szabadelvűnek mondott világban, ahol a „civil-ész“-en tőprengő Stumm

tábornok szavaival szólva, a Megváltó „kormányát éppúgy megbuktatnák, mint bármely más kabinetet“. A be nem vallott bizonytalanságok között „a szellem bessz és hossz spekulációi“ és a külszín, a fedezetet nyújtó mimikri kerül a fontossági ranglétra csúcsára. Nélkülük az ember olyan, mint „egy édes-leves, de héja-nincs gyümölcs“. A szellemfejedelem szerepében tündöklő Arnheim hátsó nézetben csak „nagyliterátor“. Robert Musil szabatos fogalmazásában: „A nagyliterátor a szellemfejedelem utóda, afféle fejedelempótlékot jelent a szellem világában, amilyent a politikában a fejedelmek helyébe lépő gazdagok. Ahogy a szellemfejedelem a fejedelmek korában, úgy illik a nagykampányokéba és a nagyáruházakéba a nagy-literátor.“ (A tulajdonságok nélküli ember, 1977.)

A századelő radikálisai az ember és az ésszerűség ellen fordult, elidegenedett társadalmi valóságot tagadták. A Szabó Dezsővel egyidőben induló Lukács György, akinek kritikai magatartását „a lipótvárosi zsidó és dzsentri (dzsentroid) világ elleni lázadás határozta meg“, ezekben az években olyan „fix pontot“ keresett, amely a létbizonytalanságot meg tudja szüntetni. Olyan dogmákat kutatott, amelyek lehetővé teszik „az izlés dolgát“ a felaprózódott, gyógyíthatatlan szkizofréniában szenvedő világban. A hanyatló polgári rendre jellemző *esztétikai kultúra* akkor keletkezett, amikor az élet változó hangulatok egymásutánjává alakult, mikor eltűnt az állandóság, kiveszett az életből minden érték, a kultúra egyedüli megnyilvánulása pedig a pillanatokhoz való hozzáidomulás. A legfőbb feladat Lukács Györgynél is „a lélek megformálása“ volt. „A lélek útjai: letörni magáról mindent, ami nem igazán az övé; a lélek formálása, igazán individuálissá tenni a lelket, de a megváltás túlnó a pusztán individuálison.“ (*Esztétikai kultúra*, 1910.) A magány tragikusságából sarjad a megváltás heroizmusa, a szubsztanciára vágyakozásból keletkeznek a formák, mert a létezés ténye egyet jelent a megváltással, „a hazugságból az igazságra“ való jutással. (A lelki szegénységről, 1911.) Lukács György regényelméletében is az Egészet kereste, mely a szétszakítottságot feloldja valami teljességben, mert „ma ismét új rend után vágyunk a dolgok között“. (A regény elmélete, 1916.)

A radikális értelmiség egy időben Assisi Szent Ferenc-szerű megújulást várt. A középkori szerzetesben ismerték fel azt a személyiséget, aki az etikai problémákat először változtatta az egyén benső ügyévé, s akinek szellemében csak a bensőség adhat lehetőséget a kényszer, bürokrácia, előítéletek, formalitások összeűzésére. Lukács György idézett tanulmányában (*Esztétikai kultúra*) a szocializmust még azért bírálta, mert „nincsen meg az egész lelket betöltő, vallásos ereje, amely megvolt a primitív kereszténységben“. A radikálisok ezekben az években gyakran dicsérték a katolikus vallást, s a kötött társadalmak rendjét állították az atomjaira szakadt társadalom illuzórikus egységével szembe.

Az eszmetörténeti összefüggések pontosabbá tételéért még egy rövid részletet idézek a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának programjából: „[az új kultúra] a most kialakulóban levő materializmussal szemben a transcendencia problémáinak fontosságát, a relativista impresszionizmussal szemben a princípiumok egyértelmű érvényességét, az anarchikus világnézettel szemben a normatív etika pátoaszát hirdeti.“ (1917.)

A nyílt vagy rejtett analógiák e rövidre fogott ismertetésével a problémák közös gyökereit és hasonlóságait akarom jelezni. És még valami: Szabó Dezső írásai csak ezekben a szövegösszefüggésekben helyezhetők el a maguk eszmetörténeti folytonosságában. Kultúránk szenvedné kárát, ha Szabó Dezső írásainak értékét szerzőjük hitvitázó, féktelen temperamentumáért elfelejtetnénk.

A radikálisoknak, így Szabó Dezsőnek is, a változás várasa messianisztikus természetű. A forradalom egyet jelentett a tagadott társadalmi állapotok teljes megszüntetésével, annak az új, igazságos társadalmi és állami berendezkedésnek az eljövételével, amely felszabadítja az individuumot a tőke és a szabad verseny uralma alól. A hivatalos ideológia ezért hadakozott olyan kíméletlen keménységgel ezzel az ún. kívülről beszivárgott nemzetietlen, internacionalista, „forradalmi ideológiával“ (ahogy a *Magyar Figyelő* számos publicisztikai írása minősítette).

1919-ben jelent meg a *Nyugatban Szabó Dezső Az egész emberért* című tanulmánya, amelyben az események alakulásával egybehangzóan kimondotta, hogy az igazi forradalom csak proletárforradalom lehet. De a forradalom nem korlátozhatja az egyén és a gondolat szabadságát. Ezért az irodalomnak nem lehetnek irányító „főpapjai“, s az államnak sem csalhatatlan vezetői. De az új rendnek „halálos ököllel kell lesújtania mindenre, ami az új világrendet megtámadja“. Hasonló módon gondolkodott másik nevezetes tanulmányában, *A forradalmas Agyban* is. Hogy mennyire érezte a forradalom — proletárforradalom! — elkerülhetetlenségét, azt egyik legsikerültebb realista novellája — *Scholtz Mihályné itélete* — is bizonyítja.

Szabó Dezső felfogásában a forradalom — később keletkezett írásait is figyelembe véve — egyetemes társadalmi igazságtétel, az emberi munka értékének (értékességének) védelme, a fejlődési lehetőség biztosítása mindenki számára: „A forradalom tehát épp oly szabályszerű, organikus ténye a nemzetek higiénájának, mint még termő korszakában az egyensúlyba kialakult jogrend.“ (Az *ellenforradalom természetrajza*, 1928.) Tehát: a forradalom, „la loi en devenir“ — levésben levő jogrend. Ezzel szemben az ellenforradalom pusztulás, betegség. De a forradalomnak elsősorban a népet kell felszabadítania, a legfontosabb társadalmi kérdéseket megoldania, az individuum és a közösség szabad cselekvési és véleménymondási lehetőségeinek megeremtése mellett.

Szabó Dezső a válságos években felismerte, hogy a parlamenti ellenzék nem jelent alternatívát. Csak egy igazi alternatíva van, a szocializmus, amely a „jövőt jelentő képlet“, s a munkásság, parasztság és az értelmiség — a társadalom dolgozó osztályai — kell hogy megvalósítsák. Ugyanakkor bírálta a kaszárnyaszocializmus hirdetőit, akik egy „homunkulusz rendszer retorta szisztémájával“ akarják az embereket egyneműsíteni, akiknek kiagyalt rendszerében az ember valaminő pontosan meghatározott „matematikai jegy“. (A *munkásság*, 1923.) Egy másik fontos kérdésre is felhívta a figyelmet, arra, hogy a szocializmusnak meg kell tanulnia a nemzet, a haza jegyében felhalmozott lelki erők felhasználását az új kollektív rend érdekében: „Es így a szükséges forradalmak problémája nem az, hogyan lehet egy-egy ilyen energiát kiölni, hanem: hogyan lehet mint már meglevő erőt belealkalmazni az új társadalmi alakulás szolgálatába.“ (Uo.) Szabó Dezsőnek sem a forradalomról, sem a szocializmusról nem volt marxista felfogása. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a marxista gondolkodók közül abban az időben egyedül Lenin dolgozott ki — a reális társadalmi helyzetnek megfelelő — programot és stratégiát a nemzeti és nemzetiségi, valamint a parasztkérdés megoldására. Az akkori szociáldemokrata párt és a radikális gondolkodású értelmiségiek nagy része elzárkózott a tapasztalati világ tényei elől. A valóságtól való elidegenedésükre jellemző, hogy a szociáldemokrata párt Kossuth születésének centenáriumán passzív maradt, mondván, hogy a munkásosztálynak nincs miért a polgári szabadság élharcosát ünnepelnie. Pogány József Ady költészetét egyszerűen „a polgári társadalom bomlástermékeként“ kiáltotta ki, Diener pedig a földosztást és a nemzetiségi problémát „kispolgári“ törekvésnek nevezte.

A radikális értelmiség számos képviselője közömbösséget tanúsított a nemzet megoldásra váró, létfontosságú kérdéseivel szemben. A Vasárnapi Kör tagjai közül egyedül csak Fülep Lajos fogalmazott a nemzeti és az egyetemes összetartozásáról. *A nemzeti jelleg problémája a magyar képzőművészetben* című tanulmányát a *Nyugat* is közölte.

Egy olyan országban, amelyben a nemzet törzsét a parasztság képezi (s ez jellemezte Közép-Kelet-Európa országainak társadalmi helyzetét), a parasztkérdés megoldása elsődrendű feladat volt. Enélkül csak félmegoldások születhettek. Szabó Dezső világosan látta, hogy a kiegyezés utáni fejlődésből kimaradt a parasztság: „Nem volt történelmi szerv, nem volt képviselő, mely a magyar paraszt érdekeit szerve és képviselője lett volna.“ (A *magyar paraszt*, 1923.) Mindjárt tisztáznunk kell, hogy Szabó Dezső koncepciójában a föld népe olyan értékmegőrző osztály, amelynek a kultúra legfontosabb nyelvi, lelki, erkölcsi értékeinek megtartása közzönhető. Meseregényében — *Csodálatos élet* — Szabó Pista az élet értelmét a falu „örök Rendjé“-ben és „örök Tisztaságában“ az övéi között találja meg. (Más kérdés, hogy a meseformát az írónak nem sikerült olyan művészi színvonalon alkalmaznia, mint Tamási Áronnak.)

Az *elsodort falu* a nép kiszolgáltatottságának, magáramaradottságának sorszerű jelképe. A háború tragikus napjaiban a falu igazi vezetők nélkül maradt. A vidéki intelligencia, a részeseg pap, a naplopó jegyző és tanító eszem-iszomba, meddő politizálásba, kártyázásba, adomákba, hazafias tóztokba merülve elmulasztotta a szolgálatot. A „felsőbb világ“, lármás hazafiak, cinikus bölcsek, üzérkedő bankárok és hadimilliomosok, sikerleső írók, politikusok, szöszátyár arisztokraták érdek- és karrierhajszolásukkal pedig elárulták a népet és az országot. A tragédiának végzettszerűen be kellett következnie. Szabó Dezső regényesítve is igazolni akarta és tudta a kollektív rend, a lelki egység hiányát. A „csupa erőt, ölelést, termékenységét“ sugárzó Barabás Mária és az „acél ember-oszlop“ Bőjtje János regényalakokba helyezett ideológiai képletek, ők fejezik ki a Szabó Dezső-i embereszményt, az egyszerűséget, közösségi megtartó erőt, életszeretetet, a munkában megtalált életértelemet.

A forradalommal is a parasztkérdés megoldatlansága állította szembe, jóllehet a forradalom elején az írói direktórium tagja volt. Vitatkozni lehet természetesen azon, helyesen cselekedett-e vagy sem, várnia kellett volna vagy sem az

alkalmasabb időpont eljövételére, amikor az összes megoldatlan problémákat a politikai gyakorlat tárgyává lehetett volna tenni. Egy dolog biztos: a forradalomnak mindig és mindenkor a teljes megoldást kell keresnie. Minden mulasztás, bármilyen dogmatizmus és elzárkózás csak gyengíti a forradalmat, elidegeníti tőle azokat is, akik érdekeltek a gyökeres változtatásokban.

Kiméltelen volt a „gőrénykurzusnak” — „a gőrény sunyi, lop és bűdös” — nevezett keresztény-nemzeti kurzussal szemben is, mert a morál, Isten, oltár, haza, trón nevében — szerinte — kijátszotta a megnyomorított népet, elsikkasztotta a parasztság „történelmi reprezentációját”. Helyesen látja Németh László önéletrajzában, hogy Szabó Dezső talán legnagyobb érdeme abban rejlett, hogy „ezekben a restaurációs években nem engedte a magyar szellemet s az ifjúságot egészen befagyni”. (*Homályból homályba*, 1977.) Szabó Dezső radikalizmusa és népszemlélete elindítója volt a népi írók mozgalmának, a *Sarló* és az *Erdélyi Fialatok* tevékenységének. Németh László „kisebbségben”-konceptiója is Szabó Dezső társadalomszemléletéből ered.

E társadalom- és népszemlélettel kapcsolatban még tisztáznunk kell egy kérdést. A húszas és harmincas évek európai parasztideológiájában „a föld gyermekének” életformáját szembeállították a polgári életformával, mert ez az utóbbi háromszáz év civilizációjában olyan szervesen állapotot hozott létre, amelyben az ember élete nem a természetes körülményektől meghatározott. Szabó Dezsőnél fel sem merül a modern életforma tagadása vagy a múltnak az akkor divatos „kunyhó-konceptió” szellemében való idealizálása. Az új kollektív rend megvalósulása nála nem egy eszményi — polgári életforma előtti — állapothoz való visszatérés végett szükséges. Az új rendnek — szerinte — olyan értékmagasságú társadalmi és állami szervezetet kell teremtenie, amelyben mindenkinek kijelölt helye van. Az egyén az egység (= emberiség, nemzet) moráljának és törvényeinek szellemében (gondolkodási és cselekvési szabadságának megtartása mellett) dolgozhat. Az így tételezett új rend csak a nemzet törzset képező parasztság forradalmi felszabadításával érhető el. A parasztság által megőrzött értékeknek, amelyekről az előbb szóltunk, az „integrális ember” viselkedésében az elkerülhetetlenül jelentkező újjal kell ötvöződniük. A „paraszti tisztaság” nem befejezettség, hanem továbbvitelre érdemes és alkalmas tulajdonság. Érték, amely elhomályosult a szabadelvű társadalom körülményei között.

Szabó Dezső tanulmányaiban, esszéiben, vitatkozó publicisztikájában gyakran használta a faj fogalmát, amit magyarázói rendszerint érvül használtak fel ellene. A faj szó azonban Adynál is előfordul különböző alakokban: „az én fajtam”, „úri-fajom”, „keleti fajta”. Ady szóhasználatában a faj többnyire a társadalom alsóbb rétegeit, a népet jelentette az uralkodó osztályokkal szemben. A politikai nemzet fogalma akkor már lejáratott, üres, semmitmondó fogalomná vált. Nemcsak a radikálisok, más orientációjú politikai szónokok is használták a faj fogalmát a politikai nemzet-konceptió elleni harcban. Aurel Vlad például Bánffy Dezsővel vitatkozva mondogta, hogy az országot ezer éven át „több faj tartotta össze, több faj volt” az országban. Helyes értelmezésben: több etnikai közösség élt együtt. Szabó Dezső fajon azokat értette, akik nem részesei a politikai vezetésnek. Elsősorban a dolgozó osztályokra, főként a parasztságra gondolt. Az ilyen értelmű használatról teljesen idegen a fasiszta fajfogalom. Szabó Dezső egyébként sem hitt semmiféle felsőbbrendűségben, ellenezte a numerus clausust, a diszkriminációt bevezető zsidóellenes törvényeket. Egyik tanulmányában — *A végzet ellen* — szabatosan meghatározta a nemzetet, miszerint: társadalmilag kialakult lelki adottságok — nyelv, kultúra, történelmi célok — adják azt az egységet, amelyet nemzetnek nevezünk, „s melyben egy önálló független történelmi műhely sajátos arcú történelmi élete” jut kifejezésre. Szabó Dezsőnél a faj- és nemzetfogalom tartalma között nincs lényeges különbség.

A Szabó Dezső-i ideológia kulcsfogalma a *nemzet*. Az emberiség létezése, a „vagyunk”, csak a nemzetek, sajátos történelmi műhelyek együttlétezéséeként fogható fel. Határozottan elvetette az olyan politikai okoskodást, amely az emberiséget „egyforma képlétté” szándékszik elegyíteni. Jellemző Szabó Dezső-i retorikus megfogalmazásban: minden fajnak (= nemzetnek) halál elleni védekező törekvése, hogy a „világélekek” elemévé teljesüljön.

Az irodalom és a művészet nemzeti jellegével válhat csak egyetemessé. Dosztojevskijről írta: „életem meggazdagodik százmillió orosz életével, mert új lelket kapok a lelkembe, új hűrokat a hűrjaim közé: ezután oroszul is tudom fájni és örvendeni a világot.” (*Faj és világirodalom*) De az irodalomnak nemzeti jellege mellett szociális tartalma, küldetése van. Kassák Lajos avantgarde folyóiratának, a *Tettnek* ő írta a programadó cikkét: „Valószínű, hogy egy új szociális irodalom fog következni a tegnapi és a ma individuális művészetének után. De az új törekvések

nem lesznek harcban a tegnapi szépségekkel: eszköz és építőanyag lesz az a rengeteg eredmény, amire az individuális keresések rátaláltak." (*Keresztelőre*, 1915.) Jóval a *Tettnek* írt programcikke előtt Jászi Oszkár felkérésére írta *Az irodalom mint társadalmi funkció* (1912) című tanulmányát, s ebben azt fejtegette, hogy a műnek szociális meghatározottsága mellett az egyénben a közösséghez tartozás tudatát is fel kell keltenie.

Szabó Dezső reformgondolásai a neobarokk társadalom tagadásaként a húszas és harmincas években mindjobban konkrét alakot öltöttek. E reformtervek, elgondolások java része az író jobbra törő vágyakozásából, nemzetféltő aggodalmából fakadt. Elméletileg azonban kidolgozatlanok. De így, nyers alakjukban is jelentősek, a modern társadalom megoldatlan problémáira keresett válaszok közé tartoznak.

E reformok tengelyébe a nemzeti közösséget és az „integrális embert” helyezte, aki „hit és kritika, gyermek és bölcs, dúslombú képzelet és pontos tudományos megismerés. Akiben benne van a temetők dús öröksége, a tér és az idő időtlen szuggesztíói, az ősi szolidaritások minden felgyűlt kincse.” (*Európa*, 1936.) Amint arról fentebb is írtam, a történelmi közösségek (= nemzet) olyan szolidaritások, amelyeknek a közös sors, kultúra és „a világ beérzékelésének s a beérzékelte világ kifejezésének” azonossága adja meg egyéni arcát. A nemzet értékmérője, hogy az egyén mennyire tudja benne integritását — cselekvő és megismerő önmagát — megvalósítani, és mennyire képes telitődni „az egész emberiség színeivel”. A humanista nemzeti értékfejlődés szüntetheti meg a nemzetek közötti hegemoniát és kényszert. Ezt az irányt, írta Szabó Dezső, nem is szabad nacionalizmusnak nevezni, mert ez „a történelmi humanizmus iránya”.

Érthető, hogy Szabó Dezső a diktatúra jogosságát mint „ad-hoc valamit” különleges feltételek mellett elismerte, de mint állandósított kormányzást mindenkor elvetette. Morális fejlődés nem lehetséges olyan államban, ahol az egyén akarata nem más, mint az állam mozdulata. Szabó Dezső nem a XIX. századi szabadelvű demokrácia megszépített mását eszményítette, mert a népképviselőt szerinte jól irányított propagandával — manipulációval, mondjuk ma — „rákloroformozza” a népre, hogy „maga fejje meg magát”.

Logikusan következik, hogy ha ez így van, az emberiségnek új alternatívát kell önmaga számára nyitnia. A reformtervek azonban annyira helyhez kötöttek, hogy egyetemes értékű elmélet kidolgozására nem kerülhetett sor. Az erre tett kísérlet politikai és ideológiai vázlatban rögződött, amelynek energiaforrását a fokozott polemizáló szenvedély és küldetéstudat szolgáltatta.

Az összes reformok célja — földosztás, telepítés, kiváltságok megszüntetése, a munka újjáértékelése és javadalmazása, az oktatás és az adórendszer reformja, új felépítésű parlament stb. útján — a dolgozó osztályok, elsősorban a parasztság uralkodóvá tétele a politikában. Ez a célkitűzés ennyiben a 48-as forradalmárok programjának megváltozott körülményekhez igazodó újrafogalmazása. Az is világosan körvonalazódott Szabó Dezső előtt, hogy az új politikai vezetés és társadalmi berendezkedés megvalósításához új középosztályt kell nevelni a parasztok és a munkások fiából. Ők ugyanis értői és kifejezői lehetnek a nemzet vágyainak és céljainak.

Mint már jeleztem, Szabó Dezső állama, amelyet elképzelt, a népképviselő Rousseau-tól eredő elméletének és gyakorlatának tagadásával azonos. A részletes ismertetés helyett egyik tanulmányából (*A végzet ellen. Hungarizmus és halál*) a következő szövegrészt ragadom ki: „A törvény előtti egyenlőség nem az: ha egy paragrafus szerint a törvény előtt mindenki egyenlő. A törvény előtti egyenlőség az: ha a jogvédelem és igazságszolgáltatás ellenőrzése, a törvényes igazságkeresés lehetősége olyan intézményekben van biztosítva, melyek az ország bármily műveltségű, bármily anyagi helyzetű, bármily szociális helyzetű polgára számára a védelem és elbírálás egyenlő feltételeit jelentik.” A fasiszta diktatúrák az álliberalizmus betegségeit az általa kitermelt zsarnoksággal akarják gyógyítani. Az egyenlőség és szabadság intézményes biztosításának alapfeltétele éppen ezért az, hogy „az ország egész teste parlamentté” változzék. Ezért a választókerületek besztását gazdasági, földrajzi, etnikai egységekként kell meghatározni. Fontosnak tartotta a vidékek parlamentjeinek megalakítását, képviselőküldési joggal a törvényhozó szervbe. Sürgette az ország legjobb elméinek, szakértőinek bevonását a vezetésbe. Az új rendszer, ahogy azt Szabó Dezső elképzelte, a szakértelmet úgy engedné működni, hogy a közös munkálkodásban mindenki látná az összes tényezők egymásra hatását. Ez a rendszer biztosítaná az ország problémáinak egybeállítását.

Az ország parlamentté emelése és egyeztetése a szakértelem irányításával a második évezred végének még megoldatlan problémája. A Szabó Dezsővel kortárs

kultúrfilozófusok egészen más megközelítéssel és tendenciával jelezték a demokrácia és a kultúra mindjobban elmélyülő válságát. Spengler kultúrmorfológiájában — *Der Untergang des Abendlandes* — „a hiksorszok uralmáról“ elmélkedett, Ortega y Gasset a válságot a tömegek — „bóják, akiket a szél mozgat ide-oda“ — előretörésével magyarázta. De idézhetném David Riesman sokkal később keletkezett fogalomparját a kívülről és belülről irányított emberről. Ismeretes továbbá, hogy az ipari társadalomban az állam működtetése olyan szakértőket követel, akik kollektív agytrösztként üzemben tudják tartani az államot is magában foglaló ipari struktúrákat. E vezetéskülönösen azonban teljesen kimaradnak a résztvevőkhöz, a világ szegmenseihez kötött „robotemberek“. A rendszer „mind a fogyasztóban, mind a termelésben az egyéniség elnyomását tartja szükségesnek“ (J. K. Galbraith). A kiáltalanság tette, hogy a megoldást nem találó tudósok a közvetlenséget lényegi jegyként tartalmazó parasztdemokráciákat — jeffersoni vagy más történelmi alakjukat — állítják eszményül a társadalom elé.

E kitérőt azért tettem, hogy szélesebb összefüggésben láttassam a Szabó Dezső által is érzékelt és megfogalmazott válság problémáját. Természetesen Szabó Dezsőnek a fejlett ipari civilizációhoz viszonyított elmaradottságban az államszervezet és a demokrácia reformját szükségszerűen össze kellett kapcsolnia a dolgozó osztályok szervezett és intézményesített védelmével, a neobarokk társadalom bornirtságainak megszüntetésével. Aránylag kevesen emlékeznek rá, hogy Szabó Dezső a német imperializmustól veszélyeztetett és a nagyhatalmak által egymás ellen úszított szomszédos közép-kelet-európai kisleányok szövetségét igényelte. „Hosszúlejtésű Treuga Dei“-t szorgalmazott, mert — felfogása szerint — mind a divatos Mitteleurópa-gondolat, mind az Anschluss a szomszédos népek nemzeti létét fenyegette. A közös történelmi sorsban a közép- és kelet-európai népeknek egymással hasonlatos lelki képletek alakultak ki, e nemzetek törzsét egyaránt a parasztság alkotja, de közők a megoldásra váró problémák is. A szükséges együttműködés és szövetség, Szabó Dezső elgondolása szerint, nem lehet azonos a Jászi Oszkár által tervezett „kelet-európai Svájc“-cal, vagy más valamilyen tetszetős elképzeléssel egy kelet-európai Egyesült Államokról. E szövetség elsősorban a nagyhatalmak elleni katonai szövetséget, a közös érdekek védelmét, a gazdasági együttműködést kell hogy jelentse. Célja biztosítani „minden nép-tagja egyéni fejlődését, egyéni termése teljes gazdagságát“. (*Magyarország helye Európában*, 1935.) Szorgalmazta és szomszédos népek kultúrájának megismerését, olyan tudományos, művészeti, irodalmi folyóiratok és egyetemek létesítését, amelyek állandóan figyelemmel kísérik a kelet-európai népek társadalmának és kultúrájának fejleményeit. (*A szellemi együttműködés célja, tartalma, határai*, 1937.)

Még csak annyit, hogy Szabó Dezső harcban állt a szélsőjobboldali mozgalmakkal, mert azokat a német fasizmus előőrseinek tartotta. Szemükre vetette, hogy felkavarják az „emberklóákát, az alfabetá dologtalan vagy kalandor-tömegek legszennesebb szenvedélyeit, hirdetve az erőnek, a több ököl, a baromi eltaposás vallását“. (*A végzet ellen. Hungarizmus és halál*) Jellegzetes Szabó Dezső-i ki-rohanások egész sorával bizonyíthatnám a fasizmussal való szembenállását, de e dolgozat célja az ideológiai rendszer összefoglalása volt. Jól tudom, hogy Szabó Dezső ellen rendszerint az önimádatot, az általa is bírált én-kultuszt, zseni-hitet, idegengyűlöletet, összeférhetlenséget szokták felhozni. Az eszmetörténeti elemzésnek azonban van egy másik módja is. Elvonatkoztatni az esendőtől, hogy a történelmi körülmények szövegösszefüggéseiben megkeressük az értékeket, amelyek nemegyszer — különösen az olyan hitvitázó szenvedélyű személyiségeknél, amilyen Szabó Dezső is volt — elfelejtődnek.

Ugyanakkor semmiféle melegséget sem lehet találni (és nem is szabad keresni!) Szabó Dezső profetikusan indultú idioszinkráziájára, amivel nemegyszer valósággal áthúzta pozitív tartalmú és tendenciájú társadalom- és kultúrkritikáját. Joggal írta Lukács György, hogy e vonatkozásban Szabó Dezsőnél „összeszűkül és félregöribül Ady radikális, demokrata, forradalmár vonala“. (*Népi írók a mérlegen*, 1946.) S van a kérdésnek egy morális oldala is. Adott tér-ido koordináták között érthető, hogy a német imperializmus szálláscsinálói elleni küzdelemben elragadtatta magát, de azok ellen is harcolni, akiknek a történelem szorítójában létük forog vesztélyben, iróilag és emberileg is amorális magatartást, a legjobb szándék esetében is irányítvesztést jelent. Erre nincs melegség. Erkölcsileg csak azoknak lehet igazuk, akik a szenvedő emberiség oldalára állnak. Szabó Dezsőt ebben önimádata, konoksága, céltévesztése megakadályozta, ezért magatartásával szemben a kritika mindig jogos.

A tények azonban tények maradnak, a most száz éve, 1879. június 10-én Kolozsvárt született Szabó Dezső eszmetörténeti jelentősége nem tagadható.

Régi temetők művészete

Az ősök sirjai avatják az országot hazává.

ANATOLE FRANCE

Az élők háza

Bét Hácháim — az élet, az élők háza. Így nevezik a zsidók temetőiket. Mert halottaikat, halhatatlan lelküket élőnek tekintik.

Laikus, világi közelítésben is élő a temető mindaddig, amíg kapcsolatot tart az utódokkal, míg közölnivalója marad az utókor számára.

E sorok írója fotóriporter. Országutak vándora. Mesterségének gyakorlása folyamán, az utóbbi évtizedekben gyakran megfordult olyan régi temetőkben — hazánkban, Kelet- és Nyugat-Európában —, amelyekre már alig illett az ősi elnevezés, a Bét Hácháim — mert sorvadóban voltak, haldokoltak. A második világháború fasiszta pusztításai tizedelték meg az öreg földrész zsidóságát. (Szókincsünk fejlődése elmaradt századunk gyötrelmes történelmétől: „tizedelést“ mondunk, mert nincs kifejezés a harmadolásra, felezésre.) A százazrek, milliók mártírhalálával egyidejűleg pusztultak a temetők is. Paradox, a történelemben egyedülálló eset: eddigelé, amikor tömegesen aratott a halál, növekedtek, „fejlődtek“ a temetők. De a gázkamrák áldozatait, tömegsírokat mártírjait nem hozhatták vissza megpihenni a hazai temetőkbe, a szülőföldre.

Az elhagyott temetőnél, az ősök gazdátlaná vált sírjánál fájdalmasabb látványt nehéz elképzelni. Valamikor büszke, most mélyen a talajba süppedt kövek; gnómként földre görnyedők, mintha már maguk is megelégték volna dacos szembezugulásukat az évszázadokkal; egymásnak dülő, egymást támogató, a holtak szolidaritásával állva maradók; a burjánzó bozótból csak oromzatukkal kikukkantók... De mindennekelett a foghíjak, a hiányzó kövek pusztá helye kiált segítségért. A temető, az „élet háza“ addig él, míg az utódokban, a leszármazottakban, s az e földön élő testvéri népekben él a kegyelet. (Hogy ez nem hiányzik — azt szemléltetően bizonyítják az utóbbi években eszközölt nagyarányú gondozási-állagmegőrzési munkálatok. A romániai Hitközségek Szövetsége évente többmillió lejt áldoz a temetők karbantartására. Gondoskodnak kerítésről, a sírokat megtisztítják a fölébe nőtt bokroktól, a lehetőségekhez mérten felállítják a ledőlt, földbesüppedt köveket. A szocialista állam is védelmébe veszi a legértékesebb temetőkereteket. Siret város régi zsidó temetőjét, amelyet hozzávetőleg 1520 körül alapítottak, történelmi emlékműnek minősítették, s a Műemlékbizottság védelme alá helyezték.)

Korunk leghozzáférhetőbb, egyszersmind legnemzetközibb nyelvén, a látvány, a fényképek segítségével igyekszem felhívni kortársaink figyelmét a hazai régi zsidó temetők fájdalmas művészetére, a névtelen kőfaragómesterek egykori alkotásaira: a romániai zsidó népművészet szabadtéri múzeumaira. Nem a felfedező igényével fényképeztem „az élet ősrégi házaiban“, nem is a fotóművész kötelezően szubjektív hozzáállásával. Fényképhűségű dokumentummal akarom felhívni nemzedékem figyelmét egy olyan kultúrtörténeti kincsünkre, amely mellett gyakran vakon haladunk el, és így szegényebbek maradunk. Ha Prága, Krakko, Mainz városába utazunk, belépődíjat fizetünk, és életre szóló élménnyel gazdagodva jövőnk ki az ottani ősi temetőkeretből. Miközben megfeledkezünk a hazai — némileg fiatalabb, ám művészettörténeti szempontból egyenrangú — társairól.

Egyenlőség — a sírkertben

A régi zsidó temető megteremtette a halottak egyenlőségét. Az öreg, a száz esztendővel öregebb temetők sajátos szépségét, egyedülálló varázsát ezek a halálon túli egyenlőséget jelképező, nagyjából azonos méretű és művészi kivitelű sírkövek biztosították. Egyedülállónak mondtuk: más temetőkben a szépen faragott kő — ritka kivételtől eltekintve — a módos réteg kiváltsága. A középkori zsidóságot az őket övező már-már elviselhetetlen nyomás ötvözte egységessé, legalábbis a

halál pillanata után, a temetőben... Törvény írta elő, hogy szegényt és gazdagot megkülönböztetés nélkül temessenek egymás mellé — az elhalálozás sorrendjében. (Arról természetesen gondoskodtak, hogy maradjon hely a hátramaradtak számára.) Ósrégi temetkezési szentegyletek biztosították, hogy a temetés, sírkőállítás során ne téessék különbség az elhunytak között. A Chevra Kadisa (Temetkezési Szentegylet) intézkedett a halottak mosdatása, öltöztetése, szállítása, temetése körüli rituáléről. És a sírkőfaragók javadalmazásáról. Aligha tévedünk, amikor azt állítjuk: ezek tekinthetők a legrégebbi jótékonyági egyesületeknek, amelyek megszakítás nélkül, változatlan alapszabályok mellett fejtik ki több évszázad óta áldásos tevékenységüket.

Különleges, „kiemelt“, a szokásosnál nagyobb, esetleg díszesebb síremlékek csak a szellem arisztokratáit illették meg. A törvénytudókat, törvénytudókat, a nagy rabbikat, a közösség kiemelkedő vezetőit. Számukra „tiszteletsorokat“ nyitottak, és ha valakit közelükbe temettek — az a különleges megbecsülés jele volt. A kövek mérete azonos — s hogy méteres vagy kétméteres-e a kő, azt a szállítási lehetőségek s a legközelebbi homokkőbányában található anyag határozta meg. (Köben szegény vidékeken néha fejték ki a fejüket állítottak. Szükség esetén felhasználták a bontásokból visszamaradt faragott követ.) A legrégebb kövek általában alacsonyabbak; a XVIII—XIX. században viszont elérték a 2—2,5 méteres magasságot is. A kövek felső kétharmadát faragták meg, az alsó harmadot a földbe ágyazták, minden különösebb alapot nélkül. Ez magyarázza, miért olyan gyakori a földbe süppedt vagy kidőlt síremlék. A család áldozatkészségére, tehetségére legfeljebb a kő szélességéből következtethetünk; e tekintetben (de csakis ebben!) lehetőség nyílt némileg nagyobb „súlyt“ kölcsönözni az eltávozott emlékének.

Nos, ez az egyöntetűség, a soroknak ez a szabályos rendezettsége biztosítja azt a derűs, harmonikus, egységes külsőt, amely erőteljes, zárt és biztos alapokon nyugvó közösségi életre utal. A moldvai, bukovinai tájakon a régi zsidó temetők még egy külön vonzó szépségforrására kell rámutatnunk. Említettük, a síremlékek anyaga csaknem kizárólagosan a homokkő volt, ez a sárgás-szürkés-fehéres nyersanyag. Erdők, domboldalak zöld hátteréből villogott elő a világos színű kőtenger. Száz-százötven esztendővel ezelőtt ezeket a köveket színezték: piros, kék, arany, ezüst festékekkel fokozták a faragás művészi hatását. (Népi szönyegek színeitől, még inkább a déli román temetőkertek domborműves, festett kőkereszteire emlékeztettek. Bizonyára a román népművészet hatására alakult ki ez a szokás; lehetséges azonban, hogy valójában egy távolibb, primitívebb kultúrkört idéz, a keleti pompaszeregetet — amelynek hatása a kétezer esztendő diaszpóra ellenére sem szűnt meg.) A színezett kő még nagyobb szaktudást követelt faragójától. A dombormű alakításánál, a kő megtervezésénél már eleve számolnia kellett a színhatással. Távolról nézve az ilyen szingazdag temető zöld erdőfoglalatában megrendítő, felemelő, mágius hatást kelthetett. A „Bét Hácháim, az élet háza“ — a színpompa révén válik képzőművészeti valósággá. Ez a látvány azonban, sajnos, csak töredékeiben — mint megkopott freskó a romos falakon — maradt ránk. Képzőművészköz kell fordulnunk, hogy rekonstruáljuk egykori szépségét.

A sírfeliratokban nem tettek különbséget a különböző társadalmi rétegekhez tartozók felmagasztalásában. Többnyire megelégedtek a „becsületes, hithű“ jelzővel... Legfeljebb még hozzáfűzték az elhunyt tanultságára vonatkozó adatokat. Bőségesebb szöveget, bibliai idézeteket, költői allegóriákat csak a rabbiknak, törvénytudóknak a sírjára véstek. Később, a XIX. század utolsó harmadában a sírköveken feltűntek a földi életben betöltött rangok, a címkorság jelei. A homokkő helyett a tehetősebbek márványból, gránitból faragták emlékműüket. A méretekből már következtetni lehetett az elhunyt vagyonára. A divat parancsára mintha bevezették volna a gazdagra kirótt „lelki luxusadó“.

A középkori zsidó sírkövek jellemzője, hogy a szöveg mellett csak kivételes esetben látható némi dekoráció. A kövek formai kidolgozásában a XVII—XVIII. század hozza a megújulást. Ettől kezdődően foglalják el helyüket a sírkövek felületén a domborműformák, architektonikus elemek, mint a tartóoszlopok, timpanonok stb. A barokk hatása már térhódításának első korszakában is észrevehető a nagyobb nyugati, németalföldi zsidó temetőkben. De ott megmarad tiszta barokk művészetnek. Kelet-Európában az askenázi típusú temetőkben alakul ki a sírkőfaragásnak az az iskolája, amelyet népi barokk, népművészeti asszimilálnak a javarészt falusi vagy kisvárosokban élő kőfaragó mesterek. (Némileg leegyszerűsítve, *askenázinak* nevezik a német—lengyel, keleti területeken élő zsidókat, megkülönböztetve őket a *szezárd* zsidóktól, akik az Ibériai-félszigetről küzvetve kerültek Németalföldre, Észak-Afrika, illetve a Török Birodalom országaiba. Figyelembe véve a zsidó közösségek rendkívüli mobilitását, folyamatos — általában kényszerű — vándorlását, a hovatartozást inkább az életforma, semmint a tényleges származás

döntötte el.) A kelet-európai zsidóközösségek kőfaragóinak munkássága sajátos népművészetet szült. Magába ötvözi a nagy európai stílusáramlatok, a gótika, a reneszánsz, a barokk és végül a rokokó jegyeit is — de mindennekefelett a barokkét. Am ezeket biblikus formaelemekkel párosítja, és gazdagítja a helyi népművészetből kölcsönzött motívumokkal is. Akkor teljesedett ki, amikor Európa-szerte már hanyatlóban volt a barokk; ez különben teljes mértékben megfelel a népművészet hagyományos fejlődési törvényeinek.

A kelet-európai zsidó folklórkutatás nem adott egyértelmű választ arra a különös kérdésre: miért itt, s nem a nagyobb nyugati hitközösségek keretében fejlődött ki a népművészeti asszimilált zsidó-barokk kőfaragóiskola? A tévedést kockáztatva, a teljesség igényéről lemondva, hadd ismertessünk itt egy feltevést, amely igen valószínűnek tűnik, s magyarázatot nyújt az úgyszólván előzmények nélküli, váratlan és csodálatos művészeti alkotómunka fellángolására. A XVII—XVIII. század lengyel gettóiból indult el az vallástörténeti mozgalom, amelyet chasszidizmus néven ismerünk. Végleges formájában Izrael Baal Sem Tov rabbi (1700—1776) fogalmazta meg. Az évezredek merev, kemény dogmák által körülhatárolt zsidó vallási rituáléban föl szabadító szerepet töltött be. Hirdette az élet szeretetét és szépségét, újra fölfedezte a természet és az ember kapcsolatát, föloldotta a zsidó közösség „törvénytudóira” és tudatlanokra osztott kasztrendszerét; minden ember a maga messiása — hirdették a chasszid rabbik... Baal Sem Tov hívei nem kötelességszerűen és gépiesen imádkoztak, hanem boldog örömmel és emelkedett ünnepi hangulatban. Az ének és a tánc ezek után szerves része lett a chasszid istentiszteletnek. Maga Baal Sem Tov — rövidített nevén BEST-ként ismeri a zsidó történelem — a hagyományok szerint meglátogatta Siret temetőjét, sőt imádkozott a Tîrgu Neamţ-i faszinagógában is. A Beszterce partján elmélkedett, s közben megismerkedett a moldvai pásztorok, parasztok táncaival, dalaival — és ezek közül sokat átvett, átmentett a chasszidizmus rituáléjába. Nos, az életörömmel ez a váratlan feltörése tükröződik, tükröződhetik a XVIII. században kialakuló zsidó-barokk kőfaragóművészetben is. A kőfaragók művészete és a kelet-európai zsidó népdal, néptánc ezek szerint egyazon közös töről ered — a chasszidizmus szellemi terméként.

Formai szempontból a sírkövek a sumér hagyományt idézik — azaz álló téglalapok, félkör alakú záródíszsel, koronával tetőzve. De látni szabályos hegyes-szögben végződő köveket, illetve a gótika szellemét idéző sűcsíveseket is. A román kori művészet késői visszhangja a feliratot keretező domború vagy csavart oszlop. A szefárd temetőkben gyakoriak a fekvő sirtáblák és a szarkofágokra emlékeztető, téglalapok közé foglalt sírepitmények is.

Távolból szemlélve a régi temetőkertek egységes, zárt hangulatát, az ebből fakadó nyugalmat emeltük ki. Amint lassan végigsétálunk az azonos magasságú kövek sorai között, látnunk kell: a kőfaragó mesterek csak kivételes esetben ismételték önmagukat. Szinte magamagukkal is versengve igyekeztek megközelíteni a mesterségbeli, művészi tökélyt. Akár a középkori katedrálisok névtelen kőfaragói, noha nem tekintették művészeknek magukat, „művészetet csináltak”. Ezt a sajátos törekvést az egykori sírfaragó társadalmi státusa magyarázza. Említettük: a követ az elhunyt családja vásárolta, hozatta, de faragásáról a közösség, a Temetkezési Szegélygondoskodó gondoskodott. Tehát a megmunkálás minőségét, szépségét, a kivitelezés gondosságát semmilyen formában nem befolyásolta a hozzátartozók bőkezűsége! Az egykori kőfaragó a temetkezési egyet alkalmazottja: nem egyszerű mesterember, hanem szent kötelességet teljesít, vallásos áhitattal dolgozik. Ha szépen sikerült a munkája, hátal ad teremtőjének, aki alkotómunkájában a kezét irányította. Hitét, istenfélelmét faragta kőbe — ugyanakkor a zsidó utca, a közösség közvéleménye is ösztönzi, ez ítélkezik munkája fölött. Lelkületében hasonlított Laz, Szeben, Szamosújvár környékének üvegikonokat festő mestereire, akik iparosként a heti és évi sokadalmak számára készítették törekeny portékájukat; de valójában saját üdvösségükre is gondoltak, kiélve egyben öntudatlan művészi hajlamaikat. Vannak olyan régi zsidó temetők, ahol mintegy félszáz különböző formában megfaragott Menorát, vagyis hétágú gyertyatartót lehet megszámlálni; ugyanígy végtelenül változatos formában alakítják ki az orozlánokat, szarvasokat, galambokat.

A legrégebbi sírkövek úgyszólván dísztelenek. A szabályos alakú kövek általában széles, ovális keretbe foglalják a feliratot. Az askenázi típusú sírfeliratok túlnyomórészt csak az elhunytról tájékoztató legszükségesebb adatokat közlik: „Itt pihen a becsületes, híthű ember, X Y fia, meghalt ekkor és ekkor. Lelke legyen bekötte az élők szövetségébe...” A prominens halottak sírfeliratai terjedelmesebbek, bővebben tájékoztatnak az elhunyt érdemeiről, avagy a szentírásból vett idézetekkel érzékeltetik egyéniségét. A szefárd temetők sírfeliratai általában nem szükségzavúak, gazdagabbak költői metaforákban. Díszteleneknek mondtuk a ré-

gebbi köveket, holott nem voltak azok. A dekoráció legfőbb hordozója maga a betű volt, és az maradt napjainkig. A kőfaragó mesterségbeli jártasságának mértékét elsődlegesen az szabja meg, hogyan tudja a héber kvadrát betűt díszítőelemként hasznosítani. (Jelképes érvényű jelenség: az Írás, az Eszme hordozója, megtestesítője, a Betű évszázadokon keresztül egyetlen vagy legalábbis legfontosabb díszítőeleme a sírkőfaragó művészetnek.) Meglepő, hogy a vallási és kulturális központoktól elszigetelt, jelentéktelen hegyi falvacskák, a vásároshelyek mesterei milyen magas fokon értettek a betűfaragáshoz. A jelenség megértéséhez figyelembe kell venni, hogy a vallási funkciót teljesítő kőfaragó tudatában a betűkép azonosult azzal, amit a Tóra-tekerceken, a szentírásban olvashatott. Tehát megengedhetetlennek tűnt számára a szövegekép, szövegrendezés elhamarkodott, hanyag kivitelezése. Hadd utaljunk itt Thomas Mann *A törvény* című kisregényének Mózesére, aki összetöri a két kőtáblát, mert népe megszegte a Törvényt... de meg azért is, mert az egyik betűvéset rosszul sikerült!

A moldvai vagy erdélyi kőfaragó mesternek nem állott módjában meglátogatni a jelentős nyugati hitközségek temetőit, hogy elsajátítsa a betűvetés művészetét. A betűtípusokat a szent iratokból, jelentős rabbinikus központokban kiállított házassági és válólevelekből, valamint héber nyelvű nyomtatványokból tanulták-másolták. Ezek az iratok keresztül-kasul járták Európát, eljutottak a legeludgottabb településekre — révükön terjedt el a héber kalligráfia fejlett művészete. És épp a kövek feliratainak, az abbreviatúráknak (szó- és névrövidítéseknek), a szövegbeosztásnak tanulmányozásából derül ki: a régi kőfaragók legjobbjai maguk is zsidók voltak. Legalábbis a keleti országokban, a Balkán térségében. Csakis a judaisztikában jártas mester tudta olyan változatos, művészi formában elrendezni a szöveget, miközben alkalmazkodott a kő által megszabott kerethez, saját esztétikai eszményéhez. (Erre utalnak különben az olyan foglalkozást jelölő családnevek is, mint a Steinmetz, Steinmetzer, Pikker. Eléggé gyakoriak. Régi okiratokban megemlékeznek Herşcu zet Avram sâpător în piatră de mormînt Dorohoi városbeli sírkőkészítőről. Egy olyan, viszonylag jelentéktelen vásároshelyen, mint az 1835-beli Fálticeni, öt zsidó „chietrar“, azaz kőfaragó számára adódik munka-alkalom.) Nyugaton, ahol a kőfaragók között ritkább volt a zsidó vallású mester, a betűképek terén szükségszerűen szűkebb variációkat ismertek. A román fejedelemségek területén, Erdélyben, egy-egy „lamed, sin“ betűt tucatnyi változatban írnak. Ezek önmagukban is díszítőelemek lehetnek egy kőnek, noha a legkisebb mértékben sem térnek el a hagyományos, a forrásanyagokból ismert formáktól. (Maga a jelenség, a betűanyag stilizálása barokk hatásra utal.)

Így hát a betűkép, a szöveg esztétikus elrendezése volt művészetük próbaköve. A mesterek különben domborított és bevéssett technika között választhattak; az előbbi jóval nagyobb lehetőséget nyújtott a sírkő egyénített megmunkálására. A szövegsorok gyakran domborított gerendázaton helyezkednek el.

Amikor a keleti, askenázi zsidó temetők népművészete magába ötvözi a barokk formaelemeit, a kőfaragó mesternek a szöveg és a rendkívülien változatos dekorációs formák közötti egyensúly megteremtése volt a legfontosabb feladata. Mégpedig egy olyan egyensúlyé, amely a tulajdonképpeni célt, az elhunyt emlékének megőrkötését tartja szem előtt. Az ilyen köveken — amelyeket a folkloristák joggal neveznek klasszikusoknak — a szöveg megőrző uralkodó szerepét. Később, külső hatásra (mindenekelőtt a rokokó befolyására) a XIX. században lassan eluralkodik a díszítőelem, maga alá gyűri a szövegrészt. Ez már a sírkőfaragás, a sírkőművészet dekadenciája, hanyatlása. A korábban a szöveg fölötti félkörbe vagy timpanonba, az ún. koronába bekomponált díszítmény emeletes megoldásban megkészszerződik, megháromszorozódik. Növelik a kő magasságát, a díszítőelemek bonyolódznak, lassanként elvesztik belső összefüggésüket a szöveggel. Az epigon kőfaragó már nem az elhunyt nevét vagy jellemét igyekszik képi üzenet formájában az utókorra hagyni. Az öncélú, túlfűtött díszítést hajszolja. A megnövekedett köfelület lehetővé teszi a bibliai idézetek, költői alkotások bevésését — de ez a szöveg jórészt független attól, akit jellemeznie kellene.

A zsidó temetők művészetét lényegében ekkor, a múlt század utolsó harmadában szorítja ki a tömegméretekben termelő kőfaragó ipar — és ami ezek után szükségszerűen következett, a giccs.

A mindennapos élet évezredes egyenlőtlenségét ezek után a temetőben, a sírkövekben is megnyilvánuló aránytalanság tetézi.

RÉGI TEMETŐK MŰVÉSZE
FEJFA AZ EGYKORI SEVASTOPOL-TEMETŐBŐL (BUKAREST)

RÉGI TEMETŐK MŰVÉSZETE (ERDÉLYI LAJOS FELVÉTELEI)
1—2. SIRET; 3. A RÉGI KOLOZSVÁRI ZSIDÓ TEMETŐ; 4. SUCEAVA

Véleményem szerint. . .

„Boldog népeknek nincs történelmük.“

Hadd tegyem hozzá: sem demográfiajuk. Szaporodnak és sokasodnak, mint a mezők virágai. Ösztönösen, természetesen, öntudatlanul. Akkor kezdenek érdeklődni a népességtudomány iránt, amikor a negatív jelenségek föltornyosulnak, s a politikai, gazdasági, kulturális számítások áthúzásával bosszulják meg azt, hogy évtizedeken át semmibe vették figyelmeztetésüket. Ekkor aztán vagy a túlnépesedés váratlansága előtt áll bávaton a demográfiairól addig mit sem tudó tervezés, egészségügy, tanügy, s képtelen szembenézni a „robbanás“ nyomán előálló inséggel, munkanélküliséggel, lakáshiánnyal, iskolaszűkével; vagy (a másik szélsőségben) elrejtelenednek a városok, falvak, iskolák, szülőotthonok, megtelnek viszont az aggmenházak, az idősek napközi otthonai, fölborít mindent a munkaerő hiánya.

De mindezt megelőzően általában megszólalnak az orvosok, statisztikusok, írók, újságírók, nevelők. És... nyilván a politikusok, demográfusok ugyebár? No nem... A kérdés sokkal bonyolultabb. Jellemző például, hogy a demográfia tudománya — noha az emberiség létkérdésével foglalkozik — hosszú időn át nem kapott tanszéket a híres egyetemeken sem, sokan ma is vitatják, hogy önálló diszciplína-e, avagy a statisztika, lélektan, szociológia egyvelege. A népesség tanulmányozására más szakmák emberei adják a fejüket (eddig legalábbis így volt), akiket aggaszt népük, osztályuk, nemzetiségük, országuk helyzete, akik — Veres Péter szavaival élve — nemzetben gondolkoznak.

Vesztükre teszik.

Sok ország erre vonatkozó sajtóját olvasom; nincs még kérdés (talán az egy nemzetiségit kivéve), amely olyan viharokat kavarna.

Ahol a túlnépesedés a főgond, ott a demográfusok arra intenek, hogy hiába vívják ki a fölszabadulást, végeznek óriási munkálatokat, a föltartóztathatatlan szaporulat minden eredményt semmissé tesz, élelemhiányt, lakáshiányt, munkahelyhiányt, földhiányt, mindennek a hiányát okozza, s állandósítja a nyomort. Banglades több mint harminc éve, hogy fölszabadult az angol uralom alól, majd lerázta Pakisztán jármát is, öntözőműveket épített, nemesített vetőmagvakkal, korszerű technikával fokozta a termését, hiába, az ország „a világ szegényháza“ (ahogy a külföldi sajtó nevezi), az egy főre jutó évi jövedelem itt 100—120 dollár, míg Nyugat-Európában 4000—6000—8000. Érthető, Banglades területe kétharmada a mi országunknak, de lakossága 80 millió. Mexikó — ismeretes — győztes forradalmak sorát vívta meg évtizedeken át, jelentős gazdasági sikereket könyvelhet el, mégis reménytelen gondokkal küzd, fővárosa 14-15 milliós, túlhaladta New Yorkot és Tokiót, s utcáin már úgy alusznak a hajléktalanok, akárcsak Bombayben, Delhi-ben. Számukra a földhiány ósdi kérdés, ők már vízhiánnyal, levegőhiánnyal küzdenek. Az okok oka: az ország lakossága a II. világháború óta megkétszereződött, s a hetvenmillió fölött jár.

Mégis, a katolikus klérus éppen úgy, mint az iszlám, Izrael egyháza, akárcsak Kung Fu-ce hívei, átkot szórnak arra, aki e szaporulat ellen szót emel, ember-ségre, hagyományokra, honvédelmi megfontolásokra vagy transzcendentális okokra hivatkoznak.

Egészen más gondok foglalkoztatják a nem szaporodó népek demográfusait: nő az öregek száma (néhol eléri már a 18-20 százalékot), és csökken a fiataloké, ennek arányában mind kevesebb a termelő, gyarapszik az ápolásra szorulóknak serege. Vészes elagágás mutatkozik, s mindaz, ami vele jár: a sok betegség, öngyilkosság, a kilátástalanság, a társadalom degenerálódása. Jellemző, hogy ezekben az országokban a fiatalok közt is sok a gyengén fejlett, mert az anyák szervezetét tönkreteszi a sok óvszer és abortusz. Egyik-másik közép-európai országban a sor alá kerülő ifjak 25—30%-a nem bizonyul katonaképesnek. Holott gazdag államok-ról van szó.

A demográfusok joggal mutatnak rá, hogy a gyermekhiány a társadalomszerkezeti torzulásokon kívül gazdasági károkat s tudati ferdeségeket okoz. A szaporulati apály csak rövid távon „hoz a konyhára” — amit az orruknál tovább nem látók képtelenek megérteni. Néhány évig ugyan nem szükséges új iskolát, lakást, bölcsődét létesíteni, de mihamar annál több szociális otthont, kórházat, gerontológiai intézetet kell építeni a magukra maradt öregeknek, s messzi országokból kénytelenek verbuválni a munkásokat, ápolónóket, szembe kell nézniök e kérdés minden gondjával. És redukálni kell a gazdasági terveket, csökkenteni a növekedés ütemét, átépítésre szorulnak az üzemek; gépesíteni, automatizálni szükséges. Már ahol lehet, mert az automata óvónót és ápolónót, az önműködő pincért még nem találták föl. De ha föl is találnák, mit érnének vele?

Tudja-e minden tekintetben pótolni a gép az embert? S főleg az emberi kapcsolatokat? Adhat a gép emberi simogatást, mosolyt, jóságot? És helyettesítheti a gyermeket az öleb?

Az írók, filozófusok, pszichológusok, tanárok, orvosok a kérdés humánus vonatkozásaira hívják föl a figyelmet, s kimutatják: az elidegenedés, az ember-telenedés legvéresebb formája a gyermekellenesség, amelyik úgy látja, a gyermek akadály a szerzés, a cifrázkodás, az építkezés, a világjárás, a kényelem útjában. Ha akkor, amikor 8-10 gyermeket szült egy anya, és emiatt is nyomorgott a család, ma távolról sem így van — emlékeztetnek a demográfusok. Akiknek házuk van a városban, üdülővillájuk a hegyekben, tengerparton, 1-2 évenként cserélik a kocsijukat, no azoknál nem az inség szól a gyermek ellen, hanem a harácsolás-vág, a hedonista, élvezethajhászó gondolkodásmód, életvitel. A fogyasztói társadalom — a szerzésre való beállítottságával — gyermekellenes társadalom.

Ilyesmit beolvasni nem hálás dolog. Érdemes lenne összefoglalni, hol, hogyan reagálnak (és kik) a demográfusok jelzéseire. Ebben a kérdésben mindenki illetékesnek véli magát — és marja, átkozza a gyermekáldás híveit; az ember úgy érzi, legszívesebben megköveznék őket, mint ókori utcákon a tolvajokat vagy — prófétákat. Vannak országok, amelyek írói évtizedeken át küzdöttek az egyke ellen, a *normális* szaporulat kialakításáért s mindenért, ami ehhez szükséges, a társadalmi tudatalakítástól a népjóléti intézkedésekig. A válasz? Nacionalistáknak, narodnyikoknak titulálták őket, heccmesterek, kuplészerzők, zugfirkászok, karikatúristák és hirdőszónokok támadásainak célpontjai lettek a nemzet legműveltebb koponyái, világhírű személyiségek. Mikor aztán vérszenen beigazolódott szomorú előrelátásuk, észbe kaptak az illetékesek is. Példás, egyedülálló intézkedéseket hoztak. Elégé későn. Nincs immár elegendő fiataljuk, aki szüljön, emez országoknak évtizedekre „biztosítva van” Európa legelőregedettebb nemzetének a titulusa.

Néhol a háborút követő lendületes újjáépítés, gyors gyarapodás elkápráztatta a nemzetet, nagy önbizalom töltötte el, mit sem törődött a demográfia harangkongatásával. Aztán kiderült, hogy nincs fiataltság, hiányzik a munkaereje, elnéptelenednek az iskolái, parlagon marad a föld, belepi a gaz. S a híres, fejtett államok afrikai, ázsiai országokra szorulnak, onnan toboroznak munkaerőt, s ha azok egy szép napon hazamennének, Nyugat-Európában megállna az élet. Svédországban és Svájcban, Dániában és Norvégiában, a két német államban, Ausztriában vagy Finnországban, Belgiumban a demográfia ügyei ma már komoly állampolitikai gondná növekedtek.

Az ember azt hinné, hogy a ragyogó szemű, pufók arcú csöppségeket szeretik az emberek. No nem! A nyugati lapok lakáshirdetéseinek visszatérő motívuma: „Kizárólag gyermektelen házaspárnak.”

És a nők? Akiknek ösztönös vágyuk, hajlamuk szerint a gyermekpártiak közt volna a helyük? Vannak Lollobrigidák, Sophia Lorennek, akik úgy vélték, hogy a világhír sem pótolja a gyermek kedvességét, ragaszkodását, s nem sajnálták karcos derekukat: gyermeket szültek. De vannak Simone de Beauvoirok is, akik a női egyenjogúságot vívott harc akadályát látják a férjben, családban. Sajnos, a tanult nők jelentős hányadának véleménye, hogy pályájukban visszaveti őket a szülés, gyermekgondozás, az anyaság miatt maradnak le a férfiak mögött. S nem látják, mi örömforrást, sikerélményt, kielégülést nyújt a gyermek. A kérdés persze bonyolult, de a megoldást semmiképp sem a család- és gyermekellenesség nyújtja, ezt maga Beauvoir is elismeri, amikor egyébként kitűnő önéletrajza végén magáramaradottságáról ír, és családodottságát fejezi ki.

Ha valaki tudja, mi a magányosság, én tudom. Szüleim korán meghaltak, testvéreimtől is távol, árván nőttem föl. Majd később, amikor kidobtak az állásból, koholmányok sorával illettek, hónapokon át senki sem nyitott rám ajtót. Azt az elszigeteltséget, kirekesztettséget, szorongást senkinek sem kívánom. Mégis, amikor a magányról, egyedülségről olvasok, berzeng bennem a mondat: úgy kell nekik! Ugyanis a magányos emberek többnyire gyermektelen, családelenes be-

állítottságúak, s helyzetük lelki oka az önzés, az individualizmus, a mások iránti közömbösség, az elfordulás, s ez gátolja meg társadalmi beilleszkedésüket. A sokgyermekes család nem tudja, mi a magány... Az egyikük viszont — sajnos — már gyermekkorukban megismerik.

Nincs probléma, amelyhez annyira naivan, előítéletesen, tájékozatlanul vagy százéves sztereotípiák alapján közelednének az emberek. De ha csak a háziasszonyok, a kétékező skriblerok, a magukat mindenkinél okosabbnak tartó jogászok blöffölnének ósdi sémákat; nem, mindez több állam népesedéspolitikájában is megmutatkozik. Nem egy országban a szaporulat csökkenése láttán pronatalista törvényeket hoztak, s nem értették, miért nem mutatkozik javulás évek múltán sem. Más államokban jelentős anyagi támogatást is biztosítottak a népes családoknak. Semmi eredmény. Adta-teremtette szaporulat! Hát mi kell még neki? Ha a demográfusok még olyan tényezőkre hivatkoznak, mint az országos és egyedi biztonságérzet, a világos, elérhető jövőnek a tudata, kiegyensúlyozott politikai légkör, gyermekpárti közvélemény kialakítása, nos, azt válaszolják nekik, megfoghatatlan, amit javasolnak, sámáni tudomány, ráolvasás. Holott a népesség tudományában kevés az egyetemes törvény és az általános orvosság; fajonként, felekezetenként, földrészenként, országonként, koronként, sőt tájegységenként más-más tényezők vezetnek el a túlszaporodáshoz vagy a kihaláshoz, s annak függvényében szükséges egyik vagy másik megoldást alkalmazni. De csak a sok összetevőből álló demográfiai politika vezet sikerre.

Hogy állunk mi, romániai magyarok?

Engedtessek meg, hogy magamra hivatkozzam — noha ez szerénytelenségnek tűnik. Jó másfél évvel ezelőtt, miután megjelent az 1977 januárjában végzett népszámlálásról szóló közlemény, ugyanebben a rovatban kifejtettem, hogy néhány újságcikktől eltekintve a hazai magyar sajtóban nem dolgoztuk föl az adatokat, nem elemeztük nemzetiségünk demográfiai helyzetét, s főleg a legilletékesebbek, ama néhány népességtudományi szakemberünk hallgatott. Nevükön is neveztem őket, hátha ezzel kiprovokálom reagálásukat. Nem, azóta is békésen szunditanak. (Két közgazdász, Keszi-Harmath Sándor és Furdek Mátyas írt demográfiai vonatkozású tanulmányt.) De nem sürgetik a demográfiai írásokat a lapok szerkesztői, nem kérnek ilyen kéziratokat a könyvkiadók sem; a magyarok által is lakott tájakon nem végeznek népesedési fölméréseket a tudományos kutatóintézetek. A magyar ajkú orvosok írnak a napilapokban a nátháról meg a prosztatabetegségekről, de a terhességről, szülésről, csecsemőgondozásról vajmi keveset; néha átnézem a Vásárhelyt megjelenő *Orvosi Szemlét*, a lehető legritkábban ír a másállapottal, szüléssel kapcsolatos orvostudományi problémákról. A történelemtudományban is vannak székelységkutatók, gazdaságtörténészek, művelődéstörténészek, ókorászok és középkorászok, de népességtörténészünk egy sincs (holott a Nemzetközi Történelemtudományi Társaság demográfiai szakosztálya városunkban tartotta legutóbbi kongresszusát, s eme szakosztály elnöke az egy kolozsvári történeeszt választott). Ha úgy hozza a szükség, egyéb tanulmányai mellett Imreh István, Demény Lajos, Egyed Ákos népességtörténeti tanulmányt is ír, hogy kimutassa, mekkora volt a székelyek lélekszáma valaha, néha Kósa-Szánthó Vilma, Vasas Samu, Demény Dezső, Beke György, Gálfalvi György, Tófalvi Zoltán, Geréb Attila, Vetési László is foglalkozik demográfiával, Csép Sándor remek egyke-filmet készített, de nincs egyetlen szakemberünk, aki ennek a kérdésnek szentelné az életét és munkásságát, aki rendszeresen publikálna szaklapokban és könyvekben, rádióban és tévében, s aki-ben dolgozna az iparkodás, hogy fölrázzon, helyes gondolkodást és magatartást alakítson ki. Magyarán szólva: nincs demográfiánk.

És nincs demográfiai tudatunk sem.

Ilyen jól állanánk? — tehetnők föl a kérdést. Ha ugyanis igaz az, hogy boldog népeknek nincs demográfiájuk, akkor, mivel nekünk sincs, mi is boldogok vagyunk... Kalotaszegről írva, Kós Károly nem keveset mondott az egykéről, a régi *Korunkban* Jordáky Lajos éppúgy, mint Turnowsky Sándor, foglalkozott a kérdéssel, Mikó Imre Torockó vagy a Borsavölgyének bemutatása során tér ki a népesedés jelenségeire; a székelység szaporulata, fölöslegének elvándorlása állandó témája volt Benedek Eleknek, Kacsó Sándornak, Böződi Györgynek. De itt van mellettünk a jelenkori hazai román példa: Vladimir Trebici, Ovidiu Bădina, Ion Aluau és más román szociológusok bármilyen kutatást végezzenek, demográfiai vonatkozásait alaposan föltárják.

Nem úgy mi. Pedig hát szükségünk volna rá. Hol állunk ugyanis az országos helyzethez viszonyítva? A viszonylag szapora Románia lakossága a hatvanas évek közepére le hanyatlott a 14 ezrelékes születési hányadosig, ami európai sereghajtói helyzetet. Az ismert intézkedések nyomán a hatvanas évek végén „demográfiai

robbanás" következett be, a születések ezreléke jócskán meghaladta a húszat, majd ez évtized elején csökkenni kezdett, napjainkra úgy tetszik, megállapodott a 19 fölött. Ami európai vonatkozásban kiegyensúlyozottnak, a közepesnél jobbnak számít, elégedettek lehetünk vele.

Más a romániai magyarság demográfiai helyzete. A tízévenként megtartott népszámlálások adataiból kiderül, hogy a mi számbeli növekedésünk lassúbb az országos átlagnál, s ennek következtében az összlakosságon belüli arányunk évtizedről évtizedre csökken. Ez a kevesebb magyar gyermek születésével függ össze. A közzétett adatokból ugyanis kiderül, hogy az országban az utóbbi öt év során a születési arány 19—20 között mozgott, a hazai magyarság natalitása viszont csupán 15—16 között, tehát 4-5 százalékkal elmaradt az országostól. A 15-16 ezrelékes születési hányados pedig már távolról sem kielégítő, maga után vonhatja nemzetiségünk előregedését, a későbbiek során esetleg a számbeli gyarapodás teljes megállását.

Hogy mérsékelt szaporodásunknak mi az oka, milyen körülményekre vezethető vissza? Épp ez az, amit reklamálok: nem tudunk a kérdésre válaszolni, mert nem foglalkozunk vele eleget és alaposan; itt ellentmondás mutatkozik, mi ugyanis még az öntudatlanság állapotában élünk, mintha minden a legnagyobb rendben volna szaporodásunk terén. Pedig hát, hogy csak egyet mondjak, a hírhedt egyik vidékek — Kalotaszeg, Torockó, Murokország — lakossága jórészt magyar.

De addig is, amíg változás áll be — s ehhez megvan a lehetőség —, szeretnék kitérni egy vélekedésre, személyes élmények alapján. Ha a népszaporulatról szűkebb körben beszélgetek, mindig előáll valaki az ellenvetéssel: nem a számunk, hanem a minőségünk a fontos, és Berzsenyi sorait hangoztatja:

... Nem sokaság, hanem

Lélek...

Úgy vélem, le kell végre számolnunk ezzel a hangzatos, de önámító hazugsággal, e kegyes vigasszal. Látnunk kell, hogy a számunk igenis számít. Súlyunkat, jelentőségünket, erőnket növeli. És biztonságérzetünket, jövőtudatunkat erősíti.

A sokaság hordozza a lelket.

Ha viszont nincs sokaság — kialszik a lélek.

A *Változó valóság* című kötet ebben az értelemben határkö. Dolgozatainak többsége a népesedéssel foglalkozik; fél évszázada nem jelent meg nálunk ilyen könyv. Minden elismerést megérdemelnek szerkesztői, kiadói, szerzői. Erős lángú lámpást gyújtottak meg, amely messze bevilágít demográfiai öntudatlanságunk sötétjébe.

Herceg József

Kell a törődés

Az egyetlen érzékszervre — a fülre — hagyatkozó rádió a *hallgatóhoz* szól, stílusa ezért (az írott nyelvtől eltérően) beszélt jellegű, úgynevezett *hangos stílus*. A tiszta, világos gondolkodást közvetítő, pontos *gondolatközlés*en túl jelentős szerepet kap benne az *akusztikum*. A korszerű rádiózásban e két elem szerencsés együtttest alkot: egyik segíti a másikat. A leírt, azaz kötött szöveg megelevenedik, nem is hat írott (olvasott) szövegnek, ha a rádióbemondó érvényre juttatja beszédének egyéni jellegzetességeit. Közvetlen hangjával mintegy beszélgetőpartnerré avatja hallgatóit. Ez a stílus már nem a hírmondó stílusa, még csak az elbeszélő sem, hanem a *beszélgető*. Ide eljutni — anélkül, hogy a közvetlenség modorosságba csapna át, vagy csevegésbe — keveseknek adatik meg. A legtöbb rádióbemondó ettől való félelmében reked meg a szenttelen előadás, közlés szintjén, beszédjének nincs sava-borsa, még ha a legtökéletesebben képezi is a hangokat, s egyetlen kirívó hibát sem követ el. Sok gyenge szövegen „segített” már az előadója, de ennek az ellenkezője is igaz: a legjobb szöveg hatását is rontja a hibás szövegmondás — a rossz hangsúlyozás, kiejtés, a modoros hanglejtés, a hadarás

vagy a hangelnyelés. A szöveg akkor válik élővé, ha megszólal; ha szépen, okosan szól, élőlőszóvá, ellenkező esetben szenttelen felolvasássá válik. A bemondó jó akusztikai érzéke a kevésbé tetszetős szöveget is „fölrépítheti“.

A rádiós beszédében — érthető módon — az átlagosnál nagyobb szerepet kap a hangsúly, a kiejtés, a hanghordozás. Ha kiejtésről beszélünk, legelőször a hangképzés jut eszünkbe; a hangok kiejtésére gondolunk, a pontos artikulációra. Talán még az is megfordul a fejünkben, hogy nem betűt ejtünk, hanem hangot (ha a tanítónk teljes birtokosa volt anyanyelvünknek, belénksúlykolta, hogy *eggyetlent* mondunk például, és nem *egyetlent*, mert a kiejtés nem mindig igazodik az írásképhez), nem nyeljük el a hangokat (esetleg teljes szótangokat!), nem hadarunk. Utoljára hagyatam — de csak azért, hogy jobban kiemeljem — a hosszú és rövid hangok megkülönböztetését. A Kolozsvári Rádió egyébként igazán gonddal szerkesztett műsorainak hatását nagymértékben rontja a hosszú hangoktól szinte teljesen megfosztott beszédtonus. Ha fel akarnánk sorolni a helyes kiejtésű bemondók nevét, bizony félkezünk ujjai is soknak bizonyulnának. A rövid és hosszú hangokat „kinosan“ érzékelő váradi fülemnek (azon a vidéken a hosszú hangokat hosszúnak ejtik) nehéz elviselnie ezt az idegenül hangzó beszédet. Megpróbáltam a tartalomtól elvonatkoztatva, csak a hangzásra figyelve hallgatni, és mi tagadás, nem tűnt magyarnak ez a nyelv: rövid és hosszú hangok váltakozására épült zenéje, ritmusa elveszett, rövid á-jaival, é-jeivel valamely újlatin nyelvre emlékeztetett. Idegen ajkúak beszélnek így nyelvünket, akik számára a hosszú hang ismeretlen. A legszebb szövegeket is hatástalanítja ez az előadásmód.

Köztudomású, hogy Kolozsvár és környéke, de a Mezőség is rövid hanggal beszél, ez azonban nem lehet mélység, mert a rádió fórum, tömegnevelő eszköz, s az ott elhangzott szó — minta, követendő példa. (Egyáltalán nem közömbös, hogy jó, avagy rossz példa.) A tartalmukban oly szépen meggazdagodott, igényesen szerkesztett rádióműsorok miért ne szólhatnának hozzánk szép magyar nyelven Kolozsvárt is? Marosvásárhely sem esik messzebb a Mezőségtől, az ottani Rádió bemondóinak a kiejtése mégis mintaszerű. Miért? Talán a Színművészeti Főiskola közelsége teszi? Vagy ők nem tartják mellékes kérdésnek, nem tekintik pusztán *formának* a nyelvi megjelenítést? Ne firtassuk az okokat, a fő, hogy szépen beszélnek. De miért ne lehetne ezt elérni Kolozsvárt is? Ha amott a Színművészeti Főiskola, itt az egyetem: a Babeş—Bolyai Tudományegyetem, s benne a magyar szak. Én nem hiszem, hogy akadályba ütközne a rádióbemondók nyelvi továbbképzése — helyesejtési tanfolyam formájában — belső szervezéssel, esetleg külső szaksegítséggel. Az effajta tanfolyamok kedvezőbb nyelvi feltételek között, nagyobb intézményeknél is rendszeresek, megszokottak, és csak jó fényt vet azokra, akik ezt a tanulmányi formát igénylik, tudásukat nem tekintik befejezettnek.

Mivel a rádió az élőlőszó varázsával hat, a jól megszerkesztett, *szépen megírt* szöveget — véleményem szerint — a *helyesen beszélők* olvassák fel, s ne jusson mikrofonhoz egyetlen olyan szerző sem, akinek a beszéde nem üti meg a nyelv-helyesség mértékét! Az ifjúsági rovatban, a *Zsibongóban* kéthetenként jelentkező nyelvművelő műsor, amely az utóbbi időben örvendetesen felrissült, megfiatalodott, akkor lesz igazán hatékony, ha majd a Rádió valamennyi rovata nyelvi mintául fog szolgálni mindannyiunknak, hogy felhőtlenül örülhessünk a tartalmas, szép műsoroknak.

Hadd zárjam soraimat Kodály Zoltán költői szavaival, annak a művésznek a vallomásával, aki oly szenvedéllyel szállt síkra a helyes kiejtésért, akinek mindenkor szívügye volt nyelvünk jóhangzása: „Semmi sem jellemző annyira egy nyelvre, mint sajátos hangzása. Olyan ez, mint a virág illata, a bor zamata, a zománc, az opál tüze. Megismerni róla a nyelvet már messziről, mikor a szót még nem is értjük. Minden nyelvnek megvan a maga hangszíne, tempója, ritmusa, dallama, egyszóval zenéje.“

Erzsi' Ilona

Két megjegyzés — képzőművészetünk önismeretéhez

Be kell vallanom, hogy az *Igaz Szó* és a *Korunk* előbbi képzőművészeti számai után, a problémák újabb, egyoldalú és hiányos megvilágításától félve, szorongással vártam a „kerekasztal” anyagát. Az 1—2. számban közölt vitaindító és hozzászólások olvasásakor azonban örömmel tapasztaltam a hangvétel helyességét, a szinte minden lényeges kérdést kimerítő anyag átfogó jellegét.

Ha nem is értek egyet valamennyi írás valamennyi sorával, úgy érzem, nagy egészében a beszélgetés végre igazán hasznos volt, a résztvevők jól jellemezték nemzetiségi művésztünk (hazai képzőművészetünk részeként), és értékes hozzájárulásukkal erősítették képzőművészeti önismeretünket.

A következőkben egy, a hozzászólások során kevésbé érintett aspektussal és egy másik, csak vázolt, de valójában külön tanulmányt érdemlő témával szeretnék foglalkozni.

Képzőművészeti anyanyelvünk fejlesztésének számos problémája között gyakorlati jelentőségű a tájékoztatás, mely részben a köztudatra, részben magára az adott tájegységben alkotó művészre hat.

Temesvári képzőművész lévén, sokszor hallom, és magam is hangoztatom, hogy képzőművészetet is népszerűsítő anyanyelvű lapjaink, folyóirataink nem foglalkoznak egyformán a székhely vagy közvetlen környéke és a „végek” művészeti eseményeivel.

Megfigyeltem, hogy egy-egy művészeti központ vagy a hozzá tartozó alkotó nevének gyakorisága lapjainkban fordított arányban áll a szerkesztőség és az illető központ közötti földrajzi távolsággal. Ezért hangzik el olykor, hogy például az *Utunk* Kolozsvár lapja, az *Új Élet*, *Igaz Szó* Marosvásárhelyé stb. Ez természetesen túlzás, de nincs messze a valóságtól, mert ha az idézett lapok meg is jelentetnek időnként az ország távolabbi vidékein élő képzőművészeket, az rendszerint ezek élelmességén (beküldik műveik reprodukcióit a szerkesztőségekbe) vagy a „vidék” alkalmi tudósítóinak szorgalmán múlik.

Mindez nem szemrehányás, hisz közismertek a szerkesztőségek idő- és anyagi problémái, de ez a tájékoztatásban fennálló reális helyzet, mely a sajátosságok további alakulásának egyik fontos tényezője lehet.

Javasolnám itt, hogy az utóbbi időben elég gyakran megrendezett író—olvasó találkozókon legyenek jelen a képzőművészeti rovatok vezetői is, és műtermekbe, tárlatokra ellátogatva ismertessék egy-egy központtal kapcsolatos helyzetjelentéseiket. Mert nem mindegy, hogy egy (esetleg elfogult) helyi-alkalmi tollforgató vagy egy (legalábbis elméletileg) semleges, kezét az ország művészeti ütőerén tartó szakértő irányítja-e az olvasótábor erre érzékeny részének tájékoztatását.

Másik kérdés, hogy mi az, amit — anyanyelvű szaklap hiányában — az irodalomközpontú lapjaink keretében működő képzőművészeti rovatok propagálnak? Mindamellett, hogy ezek a rovatok rengeteget tesznek képzőművészetünk köztudatba „súlykolásáért”, általában megmaradnak saját, többé-kevésbé pontosan körülhatárolható, a hagyományok és irodalmi vonulatok árnyékában kialakult érdeklődési körükben, és sajnos hiányoznak a más érdeklődési köröket képviselő sajtótermékek.

Ezzel — félreértés ne essék — nem a korszerűséget hiányolom, mert azzal nincs baj, csak a divatok vagy hagyományok diktálta egyoldalúság veszélyére szeretném felhívni a figyelmet. Mert, érzésem szerint, ha a tájékoztatás nem elég átfogó, ez idővel nemcsak a közönség, de az alkotók szemléletét is módosíthatja.

Felmerülhet azonban az a kérdés is, hogy vajon ez az egyoldalúság nem magából a nemzetiségi sajátosságunkból ered, vagyis hogy nem tükrözi-e éppen a valós helyzetet?

Erre a kérdésre keresem a választ írásom következő soraiban, éspedig a nemzetiségi sajátosságot meghatározó egyik tényező, a nagy elődök, konkrétan Nagy István hatásán keresztül.

Véleményem szerint Nagy István az erdélyi magyar képzőművészet legerősebb és legmesszebbreható egyénisége. Plebejus művészi magatartása kikezdetlen, egységes és mindenkor érvényes. Férfiasan komoly festészete szilárd és ösztönösen konstruktivista alapokon nyugszik, amely a csíki táj és a népi architektúra szerkesztettségében gyökerezik.

Művészetében kimutatható az expresszionista vonás is, de az az erőteljes vonalak expresszivitása, és például Rouault-hoz képest szelídebb, sajátosan erdélyi expresszionizmus.

Nagy István nem befolyásolta közvetlenül környezetét. A vonulat, melyet megteremtett, búvópataként, váratlanul jelentkezik térben és időben. Hatása, tudomásom szerint, a negyvenes évek közepe táján jelentkezik, ezt bizonyítják id. Kazinczy János, ma Franciaországban élő művész akkori, erdélyi festményei és Vetró Artúr szénrajzai. Messzebb és jóval később tűnik fel hatása a hődmező-vásárhelyi Németh Józsefnek az utóbbi másfél évtizedben kialakult sommás festői stílusában.

Napjainkban pedig Kusztos Endre nagyvonalú művészete és a „csíki iskola” (ha annak lehet nevezni) egyik ága képviseli ezt az életerős hagyományt. A Nagy István művészetéből eredő vonulat tetőzését az ugyancsak erdélyi származású Barcsay Jenő művészetében látom. Tudatosan Barcsay Jenő feszítette elsőnek szét az erdélyi kereteket, és tette igazán európaivá szülőföldje örökségét, az erdélyi konstruktivizmust. Bár iskolát Szentendrén teremtett, hatása azokra is kiterjedt, akik ma is a forrás körül élnek (jómagam egyik, fejlődésemben talán épp a legfontosabb helyet elfoglaló mesteremnek Barcsayt vallom), így rajta keresztül a Nagy István-i eszmék a korszerűség igényével jutnak el mai követőikhez.

És ez vonatkozik azokra is, akik — epigonként — stílusát szó szerint alkalmazták, hisz ez sem nekik, sem nemzetiségi művészetünknek nem árt. Ellenkezőleg, azt jelenti, hogy él a fegyelmezett és szerkesztettségében erőteljes képépítés igénye, és ha egyesek később más irányban fejlődnek is, művészetüket ezáltal jó iskola alapjaira helyezik. (Különben is, a nagy egyéniségek mögötti kietlen útszakaszt araszoló epigonok népesítik be, mert, úgy látszik, erre a művészetnek szüksége van.)

Eszerint Lyka Károly, aki Nagy István művészetét „eredeti, magában álló”-nak jellemezte, tévedett, amikor azt jósolta, hogy „aligha lesz, aki utánozná”.

Konstruktivizmusunknak megvan tehát a képessége, hogy az univerzális stílusokba beilleszkedjen, mégpedig nem a stílusjegyek kívülről történő behozatala által, hanem a közvetlen szemlélet gyümölcseként. Epp ezért jó lenne, ha képzőművészeti önismeretünkben elfoglalná az őt megillető helyet.

Kazinczy Gábor

Tamás Pál fémdomborítása

Kísérletek a székelyföldi közbirtokosságok megreformálására

Az 1929-ben kirobbant tőkés gazdasági válság nem került ki az erdőipart és így a Székelyföldet sem. Az erdővágással, húzatással, fuvarozással foglalkozó ezer meg ezer dolgozó leszorult az erdőről, a leállt fűrészgyárak munkásai munkanélküliekké váltak. A Székelyföld gazdasági kérdései közül egyik legvitatottabb és legjelentősebb probléma az volt, hogy a kiterjedt erdő- és legelő-közbirtokosságok fennmaradjanak-e valamilyen formában, vagy pedig területük felosztassék a tulajdonosok között az arányrészek alapján. A kérdés a vidék olyan évszázados gazdasági egyégeit érintette, melyeknek mélyek voltak a gyökerei a gazdasági rendszerben és a lakosság tudatában.

A kormány már 1924-ben megbízta Victor Hodor közigazgatási felügyelőt a székelyföldi közbirtokosságok tanulmányozásával, és tegyen előterjesztést a közbirtokossági vagyonkezelések új alapokon való rendezésére. Három elgondolás született: 1. államosítsák a közbirtokossági vagyonokat; 2. helyezték községi tulajdonba; 3. osszák fel a tulajdonosok között. „Egész Székelyföldön végigvágott a rémület! — írja ezzel kapcsolatban a korabeli sajtó. — Hiszen igaz, sok belső viszálykodásra, erkölcsi eltévedésre, visszaélésre szolgáltat alkalmat a közbirtokossági vagyonkezelés, de mégiscsak ez az ottani székelyek igazi és úgyszólván egyetlen aratása. Az évenként osztott vágterületet termelik ki, szeletelik a kis hegyi patakokra szerelt fűrészeken deszkává s hordják azt szekereiken le Marosludasig is, hogy kukoricára, búzára cseréljék be. Mi lesz hát velük, ha ettől a keresettől is megfosztja a [...] kormány? Hiszen akkor végképpen a bankok prémái lesznek, mind elérverezik őket, még adósságaik kamatját sem tudják fizetni majd.”¹

A javaslatok egyike sem valósult meg, de a közbirtokosságok felosztásának kérdése továbbra is állandó vita tárgya volt. A közbirtokosságok összterületéből a legelő Udvarhely megyében 24,43, Csík megyében 28,01, Háromszék megyében 14,17%-ot, az erdő ugyanezen megyékben 74,45, 70,53 és 84,77%-ot foglalt el.²

A nép túlnyomó része a közösség megszüntetését kívánta, mert a közös földek jövedelme olyan kevés, hogy a költségeket is alig haladta meg. A gyergyószentmiklósi, valamikor az életerősebbek közé tartozó közbirtokosságnak a banktartozása 1931-ben 766 000 lej, más belső tartozása pedig 1 320 000 lej, ezzel szemben az évi költségvetése 2 000 000 lej volt. Ebből a kétféle millióból 300 000 lejt kellett fordítani a közbirtokosság adminisztrációs költségeire: tisztviselők, erdőőrök, kiszállások fizetésére, 1 700 000 lejt pedig adó, erdősíntési költségek, csemetekertek fenntartása, erdőkezelés címén az államnak kellett adni. A közbirtokosság tehertertele az év végén több mint 4 000 000 lej volt. Ennek fedezete az 1931—1932. évi vágterületekből kitermelésre kerülő fa, amelynek értéke, ha az árak nem esnek, kétféle millió lej lett volna. Tehát az év több mint 50%-os adóssággal zárult. A közbirtokosság közgyűlése megállapítja: ilyen körülmények között húsz év alatt a birtokosság vagyona megsemmisül, anélkül hogy a tagság valamelyes járandósághoz jutna. Ezért javasolják, hogy az összvagyon osztassék fel, és a közbirtokosság mint jogi személy szűnjön meg.³

A javakból való egyenlő részesedést kívánja a csíkmadarasi közbirtokosság tagsága is. Az 1921-ben végrehajtott földreform a csíkmadarasi közbirtokosságtól jelentős mennyiségű földet sajátított ki. A lakosság szegényebb rétege kizárólag a vagyonközösségtől arányrészek szerint kijáró fajtalékra volt utalva. A részesedés terén azonban több ízben is igazságtalanság történt, amelyet súlyosbított az, hogy az arányosítás és a közbejött változások nyomán az arányrészekkel kapcsolatos kiigazításokat elmulasztották végrehajtani, és így a telekkönyvekben, kimutatásokban a valóságnak meg nem felelő régi arányrészek szerepeltek. A tagok többsége emiatt helytelenítette, hogy mintegy 360 család 5—20 hold közötti illetménnyel maradt, míg egyesek 120—200 hold körül váltakozó arányrésszel rendelkeznek, noha „egyformán

illet mindenkit a közös vagyon". Követelik a közbirtokossági arányrészek egyenlő felosztását.⁴ A tekerőpataki közbirtokosság is a közgyűlés tárgysorozatára tűzte felosztásának kimondását.⁵ Különbön majdnem minden gyergyói községben a közbirtokosságok felosztása mellett foglalnak állást.⁶ A közbirtokosságok felosztásának hívei — az egyéni sérelmeken és jogtalanságokon túlmenően — a következőképpen érvelnek: a közbirtokosságokat túladóztatják, ami a vagyon lassú elsorvadásához vezet. 1925-ben Csík megye ősszadója huszonegy millió lejt tett ki, ez az összeg 1930-ra már hatvannyolc millió lejre emelkedett, ugyanis az adó alapjául szolgáló jövedelmeket mind nagyobb összegekben állapították meg, annak ellenére, hogy a gazdasági válság éveiben a jövedelmek estek, és sok esetben az emberek még azt az összeget sem keresték meg, amelyet adóba kellett fizetniük. Minden egyes köbméter fa után a következő adókat és illetékeket fizették: földadó 19,29, útdadó 5, szerződésilleték 7,92, községi pótdadó 1,5, vármegyei pótdadó 2,5, összesen 36,21%. Ezekhez járult még az ún. „illeték egyenérték” 10%-a és a globális adó 5%-a, úgyhogy a tényleges adózás 51-52% minden egyes köbméter fáért kapott összeg után.

Erdőőrzés címén a közbirtokosságok évente milliókat fizetnek a hatóságoknak, noha erdőőröket önmaguk kötelesek tartani. Újraerdősítési óvadékokra újabb összegeket kell letétbe helyezniük, ami után kamatot nem kapnak, és az összeget akkor nyerik vissza, amikor az erdőtulajdonos már annyit költött újraültetésre, mint amennyit letétbe helyezett. A helyzetet a büntetések, a kirótt bírságok, vágási engedélyek is nehezítik. Csupán 1931-ben a Csík megyei közbirtokosságokra 25 millió lej pénzbírságot róttak ki hamis adóbevallás ürügyén.⁷

Általánossá váltak a közbirtokosság ügykezelésével való visszaélések is⁸, olyanra, hogy már nem nézték jó szemmel a vezetőket.⁹ Pedig hát a közbirtokossági vagyonnak nemes hivatása volt: vágterületeket osztottak a község lakóinak, ebből tűzi- és épületfával látták el magukat, az erdők értékesítéséből készpénzt osztottak, ezenkívül kifizették a tagság állami, községi és egyházi adóját, községi kiadásokat vállaltak magukra; iskolákat, kultúrthonokat, utakat építettek és más közhasznú építkezéseket pénzelték, fürdőhelyeket tartottak fenn, továbbá a közbirtokosság jövedelméből segítették a megszorultakat, a tűz- és árvízkárosultakat, árvákat és a nagy családok hadiözvegyeket,¹⁰ a vagyonközösség révén ébren tartották a tagok között az együvé tartozás érzését, a közös legelők lehetővé tették a korszerű legeltetést. Ez időben azonban a Székelyföldön visszaesett az állattenyésztés is. 1925—1935 között a szarvasmarhaállomány helyzetét a következő adatok szemléltetik.¹¹

	Növendékállat		Tejelő tehén		Ökör		Bika									
	növekedés db	csökkenés %	növekedés db	csökkenés %	növekedés db	csökkenés %	növekedés db	csökkenés %								
Csík	1548	7,7	—	—	3550	11	—	—	4074	27	—	—	415	52		
Udvarhely	—	—	6279	37,9	—	—	1966	9,8	—	—	7780	63	—	—	63	19
Háromszék	—	—	2786	23	—	—	5489	24	—	—	6049	46	—	—	433	61

Az állatállomány csökkenése 200 millió lej értékű kárt jelent, amit a szakértők az ésszerűtlen erdőkitermeléssel magyaráznak. A favágás már nem nyújt elegendő munkalehetőséget, a lakosság tekintélyes része kénytelen a megélhetés utolsó eszközehez, az állateltetéshez folyamodni. A gazdagabb, iparosítottabb szomszédos területeken ellenkező a helyzet: az említett időszakban Maros megyében a növendékállatok gyarapodása 4931 db (38%), Brassó megyében a növendékállatoké 4609 (61,5%), a tejelő tehéneké 6666 (37%), az ökörállományé 1463 (17%), a bikaállományé 58 (25%). A felosztás híveinek szívében gyarapítja az amiatt érzett félelem is, hogy az óriási adósságokkal terhelt közbirtokosságok vagyona árverés alá kerül, és a néptől idegen érdekű tőkés csoportok tulajdonába jut. E súlyos helyzetben, a hatóságok tudatosan tönkretévő politikája nyomán „ilyen anyagi és erkölcsi gazdálkodás mellett nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk, hogy a közbirtokosságok 90%-a életképtelen és fenn nem tartható” — mondják a közbirtokosságok felosztásának hívei.¹²

Mindazok, akik a közbirtokosságok felosztása ellen hadakoztak, a közbirtokosságok vezetésének átszervezését vagy szövetkezetesítését hangoztatják, mert csak így lehetne valamilyen mértékben továbbra is biztosítani a mellékkereseti lehetőségeket, melyekre elengedhetetlenül szükség van, hiszen például Háromszékben 20% azoknak a gazdáknak a száma, akik mellékkereset nélkül is meg tudnak élni, Csík és Udvarhely megyében pedig ennél is kevesebb.¹³

Kétségtelen, hogy a közbirtokosságok vezetésének akkori formája nem volt megfelelő, költségvetései többnyire veszteséggel zárultak, a nagyobb vágterületeket nem maguk termelték ki, hanem eladták a fakitermelő cégeknek. Példa erre a székely-

szenttamási közbirtokosság. Területe 80 hold volt, évi vágása 120 köbméter, 10 000 lej értékben, kezelési és őrzési költségei évi 52 000, köztartozása 4000, tiszta jövedelme évente 200 lej, a kitermelt erdő értékének 2%-a. A közbirtokosság tagjai azonban még a tűzifájukat is pénzen kellett hogy megvegyék. A zetelaki közbirtokosság helyzete még elszomorítóbb képet nyújtott. A terület nagysága 14 000 hold volt, évi vágása 6000 köbméter fenyő és 3000 köbméter bükk; értékük 600 000, illetve 60 000 lej. A közbirtokosság kezelési és őrzési költségei 1 millió lej, köztartozása 750 000 lej, vagyis 1 750 000 lejjel terhelik meg. Ez meghaladta évi jövedelmének a háromszorosát.¹⁴

Erdélyben 1152 legelő- és erdőközbirtokosság létezett, amely 155 962 tagot számlált, és 359 765 ha területet birtokolt. A székely többségű megyék helyzete a következő volt:

	Közbirtokosságok száma	Családok száma	Terület (ha)
Csik	54	32 104	104 000
Háromszék	96	13 400	33 000
Udvarhely	70	5 900	18 000
Maros	47	8 725	13 000
Összesen	267	60 129	168 000

Az ország közbirtokosságainak 18,4%-a, a tagok 29,1%-a és a földterület 26%-a erre a vidékre esik. E négy megye közbirtokosságának földállománya 67,2 milliárd lej értékű, ha 200 lejből számítottuk holdjának értékét (168 000 ha egyenlő 336 000 holddal).¹⁵ Ez az érték gyümölcsöztetés szempontjából az akkori ügykezelés mellett súlyos teherként 200 000 embert érintett.

De a helyzet akkor sem javult volna, ha a birtokállományt felosztják a tagok között. A vagyon felosztása az akkori törvények szerint csak természetben eszközölhető, úgy, hogy mindenki megkapja arányosan erdő- vagy legelőrészt. Ezt viszont csak a bíróság mondhatta ki, tárgyalások alapján. Maga a felosztás engedélyezése milliós költségekbe került volna, de a költség akkor is megmarad, ha a kérést elutasítanák. Ha a bíróság mégis kimondaná a birtok feloszthatóságát, akkor el kell készítenni a felosztási tervet, amely újabb kiadás, nem beszélve arról, hogy a valóságban a felosztás szinte lehetetlen. Például Kibédén és Kisgalambfalván a felosztás után egy-egy tag 42 m hosszú és 80 cm széles területet kapott.¹⁶ A felosztás megtörténte esetén következtek volna a telekkönyvi átalakítások, a kataszter kiigazítása, új földkönyvek szerkesztése, az adókataszter átdolgozása. „Amikor arra kerülne sor, hogy felosztásra kerüljön a közvagyon, nem lenne mit felosztani. Felmészttette a sok költség” — írja az egyik szakértő.¹⁷ Kis területeiket sokan el kelletne hogy adják, ami a teljes leszegényedést jelentené. Nem szólvá a felosztással járó társadalmi felkavarodásról: a falu gazdagabb rétege nagyobb befolyásánál fogva elnyomná a szegényebbeket, aminek következménye békétlenség, verekedés, gyilkosság és börtön lenne.

Egyetlen megoldás mutatkozott: a közbirtokosságok szövetkezetekbe tömörülése, aminek nyomán a közbirtokosságok elavuló rendje és keretei átalakultak volna a kor igényeinek megfelelően. Ha a közbirtokossági tag a fát maga termelné ki és dolgozná fel szövetkezetekbe tömörülve — melyeknek a törvény is kedvezményeket biztosít —, meglenne a foglalkozása és a keresete. Csik megye törvényhatósági bizottságának ülészakán foglalkoztak a kérdéssel: „Intenzív gazdálkodás szempontjából — hangoztatják a képviselők — helyes lenne hatóságilag kötelezni a közbirtokosságokat egy közös fatermelő szövetkezetbe való tömörülésre s így [...] feleslegessé válna a hatósági ellenőr kirendelése, megszűnnének a falopások, mert ha csak a saját szövetkezet foglalkozna fatermeléssel, akkor a lopott fának nem volna gazdája, s meg lenne mentve a közbirtokossági vezetők becsülete, mert eddig minden vezetőséget hol jogosan, hol jogtalanul azzal gyanúsítottak, hogy tisztességtelen összegeket fogadott el a kereskedőktől, s emiatt a bizalom a közbirtokossági vezetők ellen megrendült, s a feljelentések lavínja indult meg ellenük.”¹⁸

1935-ben a szövetkezetek központja szabályzatot dolgozott ki az ország valamennyi közbirtokossága ügyvezetésének egységesítése végett. A szabályzat magába foglalta az erdőtörvényt és a szövetkezeti szervezeti törvény intézkedéseit is.¹⁹ Az utóbbi tartalmazott előírásokat a közbirtokosságok ügyvezetésére is. Megkönyvitette erdőtermelő szövetkezetek létrehozását, hogy a vágterületeket ne a cégeknek adják el, hanem szövetkezeti alapon termeljék ki, nagyobb jövedelemre téve szert. A tagok többsége szegény ember, akiket a mezőgazdaság válsága súlyosan érintett. Csik, Udvarhely és Háromszék megyében több mint 60 000 családfő a családtagokkal együtt mintegy 200 000 embert számlált, s fő kereseti forrásuk az erdő volt.

A szövetkezeti törvény előírta, hogy azok a közbirtokosságok, melyek arányrészük kétharmadával és tagságuk felével részt vesznek a kitermelő szövetkezetben, érdeiket maguk termelhetik ki, anélkül hogy kénytelenek volnának az erdőtvény körülményes előírásait alkalmazni. De a jövedelmezőség növelése érdekében a szövetkezeti munkát nemcsak az erdőkitermelésre kellene kiterjeszteni, hanem a fa feldolgozására is. A szövetkezeti hálózatba be kellene kapcsolni a legelőket is a tejszövetkezetek révén. Mindezek mellé hitelszövetkezeteket lehet létrehozni az okosabb pénzgazdálkodás érdekében.²⁰

Csikkarcfalva, Csikszenttamás és Csikjenőfalva tagságából meg is alakult az első Székely Fakitermelő Szövetkezet, amelyet Kertész István fakereskedő, Pittner Árpád jogász és Sztankó Zoltán erdőmérnök szervezett.²¹ 1933-ban alakult meg a Székely Fa szövetkezet, amely eleinte 6, majd 12 községet foglalt magába. Az elinduláskor 2—3000 köbméter fát termelt ki, 1935-ben pedig már 60 000 köbmétert. 1936-ban 197 000 lej nyeresége volt, azonban nem tudta elérni, hogy a kitermelő fát fel is dolgozza. A legjobban működő szövetkezetet Karda Ferenc szervezte Viktória néven Csikszentdomokoson. Tejfeldolgozó, fűrész-, malom- és mészszékeket foglalt magában. Célja az volt, hogy a tagok saját fájukat dolgozzák fel a fűrésztelepen, és készáruval menjenek a piacra. Számukra a telep féláron dolgozott. A Viktória alapszabályzata szerint a munkások is a szövetkezeti tagokból kerültek ki. A fűrészüzemet villanyáram fejlesztésére is felhasználták, és a villanyt bevezették a lakóházakba. 1936 tavaszán megindítottak egy malomüzemet, amelyet szintén a fűrésztelep gépei hajtottak. A malom a szövetkezeti tagok számára kedvezményesen örölt, és kedvezményesen adott gabonát is. A mésztelep évente 80—100 vagon meszet égetett. A szövetkezet a közbirtokosságtól bérelt legelőjavítással, fajállatok tartásával foglalkozott, és tejszövetkezetet működtetett. A szövetkezeti egységek kölcsönösen fokozták egymás jövedelmét, szép eredményt mutattak fel, nyereségük 1936-ban több mint félmillió lej volt.²²

Es mégis, ezzel a példaadó szövetkezetek sem eresztettek gyökeret. A szövetkezeti törvény elősegítette ugyan fakitermelő és -értékesítő szövetkezetek létesítését azzal a céllal, hogy előnyeit a tagok élvezhessék, de a valóságban ennek ellenkezője következett be. Gomba módra kezdtek alakulni komolyabb vagyoni alap nélkül a szövetkezetek, amelyek végeredményben csak az erdőtulajdonos és a fakereskedő között közvetítettek, a tagság érdekeit mellőzve.²³ A gyergyószentmiklósi fakitermelő szövetkezet nem termelt, csak üzletkötéseket közvetített a nagyvállalatoknak, élvezve a szövetkezet leple alatt járó adómentiséget és az elővételi jogot. Gyergyóalfaluban próbálkoztak ugyan fakitermelő szövetkezet alapításával, de nem valósíthatták meg, mert a vezetőség közel másfél millió lejről nem tudott számot adni.²⁴ Száztízhezét kászonfélési lakos a földművelésügyi minisztériumhoz intézett kérést, hogy a Kászonvidéki Fakitermelő Szövetkezetből kiléphessen; azt panaszolták, hogy a szövetkezet az erdőt kisebb áron veszi meg, mint ahogy azt nyilvános áron eladhatnák, majd továbbadja a fát egy környékbeli üzemnek valamivel többért, de még mindig alacsony áron. „Az erdőbirtokossági társulatok — írják a panaszosok — a szövetkezet útján a kiváltságosan kedvezményezett üzemnek súlyos ezrekre menő ajándékokat adtak. [...] az a szövetkezet, melynek alapszabálya szerinti célkitűzése volna az erdőbirtokossági társulatok tagjainak érdekvédelme, éppen e célokkal ellentétben árromboló munkát végez, és az erdőbirtokossági társulat érdekeinek rovására ennek az előtünk ismeretlen okokból kedvezményezett üzemnek szolgálatában áll. [...] Különösen aggasztó ennek a szövetkezetnek a működése abban az időpontban, mikor környékünkön emberemlékezet óta nem tapasztalt rossz termési eredmények mutatkoznak, és az ország háborúban áll, gazdasági viszonyaink általában is súlyosak. [...] Ezek a rendkívüli viszonyok is csak kirívóbbá teszik a szövetkezet vezetésének hibáit, és megindokolják [...] azt az elhatározásunkat, hogy kilépünk a szövetkezetből, mely a mi érdekeink ellen idegen célok szolgálatában áll.”²⁵

Újból fellángolnak a harcok a közbirtokosságok körül. Ditróban 72 közbirtokossági tag kéri, hogy csoportbirtokossággá alakuljon, kiválva a közbirtokosságból, amelynek már csak a roncsai maradtak meg.²⁶ A csikszentmiklósi közbirtokosság 234 tagja kérvényezi, hogy községükben az erdőbirtokossági jogok gyakorlását „a régi gyakorlat szerinti egyenlőség elve alapján továbbra is fennhagyják”. Kérésüket azzal indokolják, hogy a még az első világháború előtt kihirdetett arányosítási ítéletnek csak a nemesi birtokokra való részét hajtották végre, míg a községben maradt vagyon többi részét mindig közösen használták egy régebbi közgyűlés határozata alapján, mely szerint a tagság „összesen 235 egyént ismer el a csikszentmiklósi közbirtokosság jogosultjainak, és az összes szavazatok számát fejenként egyenlő arányban számítva 253-ban állapítja meg”. Azt akarják, hogy a vagyon továbbra is egyenlő arányban szolgálja őket, függetlenül a pillanatról pillanatra változó

anyagi helyzettől, mert a község 1916 főből álló lakosságának csak 800 hold körüli termőföldje van.²⁷

Csikszentmihályról a közgyűlésre kirendelt járási szolgabíró azt jelenti a főispánnak, hogy a tagok nagy többsége makacsul ragaszkodik a közbirtokossági vagyonnak kizárólag a község tagjai között való egyenlő felosztásához, s nem tartja tiszteletben a vásárolt és öröklött jogokat, ami a nagygazdáknak kedvezett volna. Az 1941. július 6-i gyűlésen a közbirtokossági tagság, a névjegyzék „törvényes alapon” való összeállítása ellen, s az egyenlő részesedési arány érvényesítése érdekében olyan kemény magatartást tanúsított, hogy az elnöklő szolgabíró a gyűlést feloszlatta. A közgyűlés „egyhangúlag és erőlyesen kijelentette, hogy nem ismernek arányosítási ítéletet és szerzett jogokat, csak szentmihályi lakosokat, melyek között a közbirtokosság vagyonát teljesen egyenlő arányban kell felosztani”. A közgyűlés felosztása után a községháza udvarán négyülést tartottak, a tagságot a volt és jelenlegi vezetőség ellen izgatták, s tiszteletlenül nyilatkoztak „közbecsülésben álló személyekről” — írják a jelentésben —, azt állítva, hogy a vezetőség mintegy 50 millió lej kárt okozott azzal, hogy engedély nélkül 40 000 köbméter fát eladott.²⁸

A kialakult általános helyzetre utalva Csík megye alispánja a Törvényhatósági Bizottság közgyűlésén előterjesztett jelentésében megállapította: „Fel kell hívnom azonban illetékesek figyelmét ama nyugtalanító tünetekre, hogy az arányosítási eljárás rendjén ítélettel megállapított arányrészesedéssel szemben, az egyenlőség érdekében sok helyen nagyon agresszív magatartást tanúsítanak, olyannyira, hogy az bátran volna kommunisztikusnak minősíthető.”²⁹

A közbirtokosságok válságát nem tudták megoldani. Egyenlő arányban részesedni a közbirtokosság vagyonából nem lehetett, mert ezt a közbirtokossági vagyon kezelését szabályozó törvények gátolták. Ha felosztották volna, ami egy pár helyen megtörtént, a többségben lévő, kevés arányrészrel rendelkezők nem tudták volna használni birtokukat már csak azért sem, mert ezek az úgynevezett II. határrezszenben elterülő erdőségek a falutól 25–30 km-re voltak. Olcsó áron eladták volna a fakitermelő cégeknek, és így utolsó mentsvárúktól is megfosztódtak volna. A szövetkezeti mozgalom sem vált be, mert nem tudta felvenni a nagy kapitalista monopóliumok, a Foresta és a Carpatina helyi kirendeltségeivel a versenyt; a nagytőke martalékaivá váltak, ami a szövetkezeti mozgalom iránti bizalmatlanság magvát hintette el a tömegekben.

A közbirtokosság gazdálkodása nem a piacra termelő gazdasági egyesülés volt³⁰, ezért ellentétben állt a kapitalista termelési viszonyokkal, és ez az ellentmondás reális reformot követelt, amelyet különben égetően sürgetett az iparosítatlan Székelyföld viszonylagos népesedési feleslege is. Végső megoldást azonban csak a második világháborút követő forradalmi átalakulás hozott.

Antal Imre

JEGYZETEK

1. Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. Buk., 1974. 111. — 2. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat, XXXIX. Bp., 1913. 310–311. — 3. Álami Levéltár Csíkszereda (ÁLCs), Közbirtokossági iratok. 21. iratcsomó, 345–354.; *Gyergyó*, 1931. április 12.; *Csiki Lapok*, 1936. október 11. — 4. *Csiki Lapok*, 1936. január 12. — 5. *Gyergyói Lapok*, 1936. október 11. — 6. *Csiki Néplap*, 1936. szeptember 9.; ÁLCs, Gazdasági Albizottság iratai. 149. iratcsomó, a Megyei Tanács ülészakának 1928/3. sz. jegyzőkönyve. — 7. *Keleti Újság*, 1931. szeptember 21. — 8. Antal Imre: *Közbirtokossági visszaélések Csík megyében (1934–1940)*. Korunk, 1976. 1–2: 124–127. — 9. *Gyergyói Lapok*, 1936. szeptember 25. — 10. Pál Gábor: *A székelyföldi közbirtokok és az agrárreform*. Magyar Kisebbség, 1923. január 15. 46–47. — 11. *Csiki Lapok*, 1936. július 26. — 12. Csiby Andor: *Még néhány szó a közbirtokossági vagyonok felosztásához*. Gyergyói Lapok, 1936. október 11. — 13. *Carpatpress*, 1936. január 10. — 14. *Carpatpress*, 1936. február 17. — 15. Uo. — 16. *Csiki Néplap*, 1936. szeptember 9. — 17. Uo. — 18. ÁLCs, Gazdasági Albizottság iratai. 61. iratcsomó, 201–203. — 19. *Monitorul Oficial*, 1945. április 6. — 20. Karda Ferenc: *A szövetkezeti munka külön feladatai Csík megyében*. Csík Lapok, 1937. április 4. — 21. Kacsó Sándor: i. m. 369. — 22. Bözdödi György: *Székely bánja*. Kvár, 1938. 222–223., 237–239. — 23. *Gyergyói Lapok*, 1936. szeptember 25. — 24. Bözdödi György: i. m. 218. — 25. ÁLCs, Gazdasági Albizottság iratai, 2014/1941. iratcsomó. — 26. Uo. 1466/1941. iratcsomó. — 27. Uo. 189/1943. iratcsomó. — 28. Uo. 445/1941., 876/1941. iratcsomó. — 29. *Csikvármegyei Hivatalos Lapja*, 1941. augusztus 29.; *Csiki Lapok*, 1941. augusztus 11. — 30. Imreh István: *A székely közbirtokosság jövője*. Székelység, 1944. június 3–5.

Az értelmetlenség trónfosztása

Gondolatok a könyvtárban

*Gyűlölöm a torzságot, a káoszt,
a színek értelmetlen egyvelegét.*

BAJOR ANDOR

A jeles humorista és szatirikus író e hitvallásában fellelhetjük ars poeticájának benső lényegét. Indulatosan, már-már haraggal tör az értelem megcsúfolóira, kineveti őket, de inkább keserű, mint vidám kacajában ott a leleplező értelem elégtétele, a józan ész fensőbbsege, amely igen határozottan elkülönül az ostobaság „fényűzésétől”.

Most egyszerre két kötetében is rálelhetünk humorának, szatirájának lírai vallomásokkal átszőtt filozófiájára, amellyel sikeresen zavarja meg a hamis emelkedettséget, tépi szét az értelmetlenség vásott lepleit. Két, fordításban megjelent kötetről van ezúttal szó: *Marele coordonator* (A nagy koordinátor) címmel jelent meg válogatás karcolataiból románul, és *Den Stier bei den Hörnern* (Bikát szarvánál; a Bajor-írás eredeti címe: *Toldi szaktárs munkabalesete*) címmel szerény gyűjtemény humoreszkjeiből németül; a román változatot a Kriterion, a németet az Eulenspiegel Verlag Berlin rendezte sajtó alá a múlt esztendőben. Mindkét fordító (Petre Tufaru, illetve Hans Skirecki) a szerző alábbi köteteiből válogatott: *Kerek perec* (1955), *Répa, retek, mogyoró* (1962), *Főúr, írja a többihez* (1967), *Tücsök és bogár* (1972), *Az éjjeliőr nem tud aludni* (1976). A fordítók személyes ízlése jobbra eltérő válogató szempontokat érvényesített (a lefordított mintegy 80 műből a román és a német változatban mindössze hat azonos humoreszk található), de ez semmiképpen nem csorbította a bajori szemlélet sajátosságait.

A román válogatáshoz Ion Băieșu írt előszót. Bevezető meditációjában a nevetés titkait fürkészi, majd felteszi a kérdést: „a derűt szolgáló irodalmat miért értékeli kevesebbre, mint a tragikus színezetűt? Miért gondolják egyesek, hogy a művészi tragikum mélyebb és tartalmasabb, mint a komikum? Lehetséges, hogy mindössze az irodalomkritikusok és irodalomtörténészek előítéletéről van szó, ami nem akadályozza az olvasókat abban, hogy egymás kezéből tépjék ki a humoros és szatirikus műveket.” Azt hiszem, nem indokolatlan Băieșu kérdésfeltevése: máig is nyomai vannak a humoros, szatirikus irodalom leértékelésének más műfaji kategóriákkal (dráma, epika stb.) szemben. Igen jellemző, hogy magában Bajor Andorban is ingerültséget kelt a jelzett előítélet. Egyik nyilatkozatában mondja: „A humorista gyűjtőfogalom, egy meghatározott műfajnak meg a leggyengébb íróknak gyűjtőfogalma... Legyek humorista, nekem ebbe nincs beleszólásom.”

A művészetek rangsorolása, értékrendjüknek meghatározása természetesen elmentmond minden művészi tapasztalatnak. Eppencsak utalnék arra, hogy a műfajok jogosulatlan minősítése Arisztotelész megjegyzéséhez nyúl vissza, ő jelentette ki: „a komédia... csekélyebb jelentőségű dolgoknak utánzása.” Nem kisebb tekintély, mint Henri Bergson csatlakozott az arisztotelészi hagyományhoz, mondván: „a nevetés nem a tiszta esztétikumhoz tartozik.” A humoros irodalomnak, például a vígjátéknak, azt veti szemére, hogy „nem érdekmentes, mint a tiszta művészet”. Mondanunk sem kell, hogy a művészet önelvűsége, illetve érdeknélkülisége meghaladt szemlélet, amelyet immár sem támadni, sem védelmezni nem szükséges. A művészi látomás megjelenítése a maga műfaji minőségében szuverénül érvényesül: értékrendbe sorolásuk esztétikailag megalapozatlan. Ennek ellenére Füst Milán is kirekeszti a komikus műfajokat az úgynevezett „grand art” (nagy művészet) berkeiből. *Látomás és indulat a művészetben* című művében fejté ki, hogy a komikus művészet nem lehet egyenrangú társa a többi művészetnek. Miért? „Mert elmés művészet... nem indulatainkat, a szívünket, naivitásunkat, hanem értelmünket szólitja meg bennünk mindenekelőtt...” Kétségtelen, hogy az emocionális

elemeknek fontos szerepük van a művészetben, de ez semmiképpen sem zárja ki az értelmi összetevőket. Az értelem és érzelem szerves egységet alkot a művészetek összes szférájában. A művészi kép a gondolati és érzéki elemek egységében hat, bár értelmi indítás nélkül aligha létezhet érzelmi reflexió. Az intellektus részt vesz az esztétikai-érzelmi átélésben; a műalkotás megformálása maga is értelmi-érzelmi összetevők eredménye. A műfajok rangsorolása, érzelmi és értelmi komponensekre történő szétválasztása mindenképpen kétségeket támaszt.

A humoros és szatirikus irodalom iránti olvasói vonzalom kritikai-morális igényből fakad. Bajor Andor írásai is mindvégig erkölcsi tiltakozások a vétkesek, bűnösök — talán csak esendők —, a törtetők, a jómadarak — talán csak bukdácsolók —, a bürokraták és kiskirályok életvitele, groteszk szemlélete ellen. A humorista látszólagos szenvtelensége mögött szenvedély izzik, mert hite szerint nem szabad eltűnnünk a hitszegők, a csalók, a képmutatók és közömbösek ágálasát a magánéletben, még kevésbé a közéletben. Érvényesíteni kell velük szemben a józan értelem eredendő jogát; nevetni kell rajtuk, sőt *ki kell nevetni* őket a nélkülözhetetlen emberi méltóság védelmében. Bajor Andor a kinevetéssel fosztja meg erejüktől azokat, akik vélt vagy tényleges hatalmukkal az értelmes élet fölébe kerekednének, s így ruházta fel a mosolygó vagy nevető „gyenge” értelmeseket az erő fölényével. Ekképpen keresztetzi a „kancsi szándékúak világméretű összeküvését” a nyílt tekintetűek hitével, életlátásával s mosolyával. „A szerző vélekedése szerint — állítja — az embernek kell mosolyognia... derű nélkül az emberiség nem él meg.” Művei azt tanúsítják, semmi sincs, ami *emberibb*, mint a mosoly és a nevetés. A mosolytalan emberek (vagy akik el akarják fojtani az emberek mosolyát) a lét meghódított magaslatairól lépnek vissza.

A román válogatás előszavában Ion Băieșu felfigyel arra, hogy „Bajor Andor derűje mélabúsan filozofikus, világlátása szelíd és érzelmes”, s éppen emiatt humora nem robbanó erejű, nem harsány, inkább töprengő és képeletgazdag. Kétségtelenül igaza van Ion Băieșunak abban is, hogy Bajor Andor kedvelt hősei bizarr személyiségek, különös, dörzsölt figurák. Mégis vitathatónak érzem megállapítását, mintha ezek jobbára „ütődött” („tránsniți”) vagy együgyű alakok volnának, akik „nem előre megfontoltan, hanem tudatlanságból vagy ártatlanságból cselekszenek. Bűntelen bűnösök, nagy gyermekek, akiket maguk mögött hagyott az élet, és tájékozatlanul lebegnek a valóság összefüggései között.” Bajor Andor hőseinek gyermekded együgyűsége ugyanis nem igazi együgyűség, hanem éppen séggel szárnyaló fölény. Alnaivitásuk mélyéről érzékelhetően fel-feltör a legtisztább ésszerűség, a bonyolult szellemi áttételek szikrája. A szerző megteremtí ugyan körülöttük a szimplicitás légkörét, felölteti velük az ártatlanság áruháját, de éppen ezzel éri el, hogy humorának művészi fénycsóvját a valóság groteszk helyzeteire villanthassa, azaz feltárja mosolyt vagy nevetést fakasztó értelmetlenségüket. Bajor Andor „bizarr hősei” olyan igazságokat tárnak föl a felfedezés rácsodálkozásával, amelyeket mindannyian jól ismerünk, mert alapvetően jellemzik korunkat és viszonyainkat. A naiv döbbenet, az együgyű rácsodálkozás komikus feszültségében viszont a beidegződött állapotokról lepatogzik a megszokottság zománca, és alatta leplezetlenül előtűnik a kártékony rozsdá. Bajor Andor úgy tesz, mintha tréfálna, de valójában azzal tréfál meg, hogy egyáltalán nem tréfál, mindössze a humor vonzó köntösébe bújtatja eszméit; látszólagos naiv hozzáállása a kritikusan érintett életjelenségekhez lényegében fölényesen gúnyos elutasítás.

Bajor Andor humoros világának tudatosan álinaiv, álegyügyű légkörét hadd illusztráljam a román fordításkötetben is szereplő *Ha vizigót diplomata lennék* című szatirikus karcolatának nyelvi fordulataival, amelyekkel a szerző a formális diplomácia üres, félrevezető *szvegmintáit* idézi fel az „ütődöttség” farsangi jelmezében. Ottemberger Jóska „meghatalmazott barátját” fogadja, s kifejtí: „örömmönek adtam kifejezést, hogy egyetértünk és közös holtpontra állunk”, „álláspontjaim meglehetősen baráti légkörben döltek halomra”, illetve „a tárgyalás meleg és szíves légkörben jutott holtpontra”. S mindebből az következik, hogy „Ottemberger Jóska mennyire szeret engemet”.

Petkó Peti a bíróság jogerősen elítéli, mert ellopott harmincegy kilométer műanyag ruhaszártó kötelet egy raktárból, ahol éppen ő volt a raktáros. A szerző kioktatja a „megzavarodott védőt”, aki „fejvesztett” védelmi joggyakorlatában megfelekedezett a legfontosabbokról: „óriási különbség van lopás és lopás között. Mert ha valaki 4 métert lop, az közönséges tolvaj, míg ha ellop 40 kilométert, az raktáros. Ez emberi közfelfogás minden *nagy* teljesítményt tisztel... Aki ellóg a munkahelyéről, és délben megy vissza, az lógós. De ha húsz évig nem megy vissza, akkor életművész... Ez az ítélet ellenkezik a sok évezeredes közfelfogással, amely mennyiségi alapon különbséget tesz kalóz és tengernagy, zsebmetsző és bankár, gyilkos és berepülő pilóta, elmebeteg és modern lírai kísérletező között... Veszély-

ben a nagyság, a zsenialitás, mert minden tolvaj egyforma a törvény előtt...“ (*Ki nem lop ruhaszárítót kötelet?*) Az álegygyűségről lehull a lepel — előtűnik az ironikus bölcsélet, amely leszámol az állgagságokkal, az állgyszerűség főlényes szemléletével. Egyébként a német változat fordítója, Hans Skirecki is megjegyzi: „fejét [a szerző] szívesebben használja gondolkodásra... s ha ez nem használ, ostobának tettei magát. Azt hiszem, ez nem is olyan ostoba módszer.“

Ion Băieșu méltán jelzi Bajor Andor humorának helyenkénti filozofikus érzelmességét. Bajor az adott világ tárgyi komikumát szembesíti az értelem világgóságával, az érzelmek tisztaságával, s mindig az *értelemmel* szövetkező *érzelmi* szépségekre szavaz. Kitűnő példája ennek a *Főúr, írja a többihez* című írása, amelyet szinte elégikus hang vezet a humor érzékeny rétegeihez. De humor-e ez még valójában? Vagy talán ironikus képsor, esetleg prózai sorokba tördelt költői vallomás? A groteszk kontrasztok, a komikus látszatok, a derűs stílusvariációk nem takarhatják el a tartalom komor és keserű hangulatát, nem fedhetik el a szerző érzelmes számvetését. Ott ül az élet terített asztalánál, borús hangulatban jelzi a fogyasztás különös tételeit: a szívárványos gyermekkort, a bombakörítéses ifjúságot, s most, a férfikor teljében arra kéri a főurat: „ha lehet, küldessen egy adag bátorrágot és kitarást... Nyugodtan fölírhatja elvesztett napjaimat, eltűnt szerelmemet, a kezemből kiejtett gondolataimat... A tükörrel az a helyzet, hogy homályos volt, nem mutatta a dolgok igazi formáját. Ezért vágtam belé a szódás-üveget... Főúr, felírhatja a többi mellé.“ Vállalja a felelősséget a felidézett károkért, bár tudja, hogy a felelősségtudat „luxuscikk“. Viszont semmiképp nem vállalja, ha „az álmot írják fel valóságnak“.

Az érzelmes vallomások — általában — nem férhetnek meg a humor és a szatíra árnyalataival. Bajor Andor megtöri ezt a hagyományt, s a humor derűjét, a szatíra haragját arra használja, hogy szemérmesen megpróbálja elfedni érzelmességét. Az érzelmesség ugyanis didereg a ráció hűvös légkörében, az ábrándokat szereti, a kegyes bánatot, a könnyes kitarulkozást. Bajor művészete átsuhan a kizáró előjeleken. Körülveszi őket a humor és a szatíra *külsőséges* elemeivel, elmosza közöttük a merev határvonalat. Módszerével meghökkenítő művészi képletek felé közelít, komikummal átszőtt élethelyzeti a groteszk irányába mutatnak. Elkerülném Bajor művészetének jellemzésénél az *abszurd* jelzőt, mert Camus, aki elsőként teoretizálta az abszurdot, azt fejtegeti, hogy az emberi lét teljességgel értelmetlen. Az efféle *irracionalizmussal* szemben Bajor Andor groteszk művészete a *ráció* létjogosultságát hirdeti. Ki is fejt: „En nem az okság elvét tagadom, én csak azt állítom, hogy van egy más principium is, az oktalanság elve. Ez is egy rugó, mozgató erő.“ Bajor Andor az oktalán és értelmetlen élethelyzetek leleplezésével felszámolásuk lehetőségét érzékelteti.

Mind a román, mind a német fordításkötetben helyet biztosítottak Bajor Andor irodalmi szatírának, többek között *Emlékezés François Villonra* című művének, amelyben éles ítéletet mond azokról az öntömjénező nullitásokról, akik az igazi irodalmi nagyságokról adnak közre emlékirást, hogy személyes erkölcsi tőkét kovácsoljanak ellenőrizhetetlen vallomásaikkal. A román előszó hosszan idézi a szatirikus karcolat szövegét, amely szétromcsolja az irodalmi karrierizmusnak, a törtétneknek ezt a divatos műfaját. Egy későbbi írásában (*Írjunk felejtést*) viszájára fordítja az emlékező vallomások hitel nélküli közléseit, mondván: „írjunk érdekfeszítő, sőt leleplező felejtéseket“, felejtjük a barátokat, a kihűlt eszményeket, a nyomasztó tényeket, az illetéktelenséget, a fellengős szavakat, a kétes tekintélyt. A görögök — írja — Léthének hívták az alvilági folyót, amelyben a felejtés hömpölygött: „Azt mondják, hogy az ember egy időn túl emlékeiből él. Szerintem ez nem igaz... Az igazság az, hogy én és még néhányan felejtéseinkből élünk: abból merítünk megújuló lendületet.“

A román fordításkötetben fellelhetjük Bajornak egy korai írását az irodalmi sematizmus idejéből: *Séma Fülöp levelei az irodalmi munka megjavításának kérdésében* című karikatúráját. Azért-e, mert a sematizmus kísértete még mindig besettenkedik az irodalmi életbe, ha másképp nem, az *ellensematizmus* lepleiben? Séma Fülöp akkoron kioktatta Homéroszt, Shakespeare-t és Balzacot ildomtalan böbeszédűségükért, legfőképpen, mert *híven ábrázolnak*. Ez megengedhetlen!

A sematizmusra felel az *Apróhirdetés* című derűs szatírája, amelyben kifejti, hogy ez a műfaj nem érdemtelenül örvend kimagasló népszerűségnek: „erénye a belőle sugárzó hit az értékekben... az apróhirdetés a huszadik század leghivőbb műfajának tartom... kétségtelenül az igazmondás lírai formája, már amennyire az igazság emberileg megközelíthető... Ha azt olvassuk, hogy eladó egy kolbászszütő, a kolbászszütő minden bizonnyal létezik. Ha a szerzőnek nem lenne kolbászszütője, észbe se jutna kiírni, hogy eladó. Ezt még a legelvetemültebb, legzüllöttebb apróhirdető sem tenné meg, mert előtte is szent az igazság.“ Méltán

jelentí tehát ki, hogy „az apróhírdetés a valóságos tények föltárásának műfaja“ — s ezt olyan időben állítja, amikor nagy hűhót csapnak a tényirodalom bizonyos művei körül, amelyek a tények tárgyi megjelenítésében messze elmaradnak az apróhírdetések megvesztegethetetlen művészete mögött. Amíg egyes lírai alkotások tele vannak töltelékzavakkal, az apróhírdetésekből nincs egyetlen fölösleges jelző vagy nélkülözhető állítmány; minden a helyén van, tömören, a valóságnak megfelelően, homályos jelképségek kiiktatásával.

Szatíráiban Bajor Andor kiemelten foglalkozik az olyan élethelyzetekkel, amelyeken nyomot hagy az elgépiesítés szelleme: az elembertelenítő bürokrácia. Bergson *A nevetés* című klasszikus művében a komikum elsődleges forrását „az élöbe illeszkedő mechanizmusban“ jelöli meg. Kétségtelen, hogy minden szellemi merevség, gépiesség a komikum természetes lejtőjére kerül, óhatatlanul a kinevetés csapdájába hull. A megszokás sztereotípiája éppúgy kihívja az értelem grimaszát, mint az, ha az életszerűt dermedt formákba kényszerítik. Mindenfajta szellemi automatizmus szükségképpen komikussá válik, illetve a kinevetés sorsára jut, ha szembezáll az értelmes, humanizált valósággal. Az ember, aki a maga hasznára és céljaira megteremti az automatikus géprendszereket (amelyek önmagukban egyáltalán nem nevetésgesek), nevetéssel is tiltakozik az emberi gyakorlatot elgépiesítő, elszemélytelenítő formarendszerek lefokozó mechanizmusa ellen. Valamely gépezet mechanikus mozgása pontosan olyan, amilyennek lennie kell, hogy betöltse gépi rendeltetését. A gép akkor működik „értelmesen“, ha mechanizmusa megvalósul. Ha azonban az életszerű lesz gépiessé, ha az értelmes, célszerű emberi gyakorlat mechanikussá csökken, azaz elveszti tájékozódóképességét, érzékenységét a döntésre, ítéltre, választásra — akkor sajátos emberi minőségét veszíti el: az értelem minőségét. Bajor Andor románra és németre fordított műveiben számtalan példázatot találunk minderre (*Emberkampány, Évvégi leltározók, Szerencsés körülmények, Lebontották-e a közfalakat?, Ranglétra, Ki tud a fürdőkádáról?, Összevesztém az automatámat?*).

A német változat fordítója, Hans Skirecki érzékenyen emelte ki Bajor Andor satirikus művei közül egyik legemlékezetesebb írását: *Miért evett Bodoni elvtárs vadásbélszint zsemlegombóccal?* Ebben olyan nyílt, lappangó és áttételes céltatok vannak, amelyek Bajor Andor művészetének kiforrott sajátosságairól vallanak. A satíra főhangsúlya kétségtelenül a lealacsonyító szervilizmus, az elvtelen hajbókolás komikus vetületére összpontosul. Am a felidézett helyzetkomikumból kibomlik a szolgálalkúség lélektanilag hiteles másik oldala: a köpenyegforgatás. Bajor Andor ábrázolóművészete élövé varázsolja azt a valóságos élethelyzetet, miszerint a hajbókolás légköre csak ott alakul ki, ahol ezt eltűrj vagy megkívánják. Bodoni: vidéki kiskirály. Hízlegéssel, alázattal igyekeznek kiérdemelni jóindulatát, legalábbis elkerülni lehetséges haragját. Amint azonban tudni vélik, hogy Bodonit leváltották, a korábbi rajongók ujjongva fejezik ki megvetésüket. A satíra művészi áttétele azt sugallja, hogy a célba vett és leterített alázat csak okozat, az igazi ok az alázatot igénylő és elfogadó Bodoni.

Ugyancsak a német változat közli Bajor Andor vallomásainak egyik önjelölmező írását, az *Április bolondja* című lírai hangulatú művét, amelyet esztétikai elvei jelképes megfogalmazásának is fölfoghatunk. A vallomás a szerző hitét, bizalmát, rendíthetetlen derűjét szólaltatja meg; végigjárja az április bolondját, tudatosan járja végig, mert nem szalaszthatja el a parányi lehetőséget, hogy április bolondja mégsem április bolondja, hanem a tisztá igazság vagy legalább az igazság lehetősége. A hivatalban irattekercset adnak át neki ünnepélyesen, mérget venne rá, hogy mikor kinyitja, föl fog robbanni. S valóban előcsap a jól ismert láng, és kormos lesz töle a képe. „Lemosom, s elhatározom, ha újabb paksmatét adnak, azt is föl fogom nyitni... Minden pecsétet fel kell törni, ez az ember dolga.“ Nevetnek rajta, mert hisz a csodákban, mert április bolondja, mert hisz abban, ami lehetetlen. Semmi sem lehetetlen! „...a században, a mélyben és körülötünk: minden szépség és csoda készen áll“ — ez az ő válasza. S nemcsak ennyi: „Mondd, ugrass: ma felfedezték a rák szérumát. És én elhiszem... Tréfálj: az ember máris partra szállt a bolygókon, s kitűzte a csillagot, és én elhiszem... Viccelj: a tengerbe dobtak minden fegyvert, testvérré lettek a föld népei, nincs többé sírás, könny, nehéz öregség. Elhiszem... Talán minden, ami jó, a te hitedre vár... Aki nem hisz benne, az a vak, az az ügyefogyott: az az igazi április bolondja.“ Itt már elhagytuk a humor övezetét, és szinte észrevétlenül átléptünk a költészet köreibé. A műnek nemcsak gondolatísága ragad meg, az eszmei szépség és a művészi szépség adekvát műfaji hangvétele is: szellemét gyengédség és érzelmesség hatja át mint az emberség természetes rezonanciája.

A rendhagyó műfaji tényezőkre azért kell hangsúlyozottan utalnunk, mert Bajor Andor művészetében a humor és a satíra elemei is rendhagyóan érvénye-

sülnek. Szatirikus jellemképeinek határfokát nem csökkenti a humoros hangvétel, ellenkezőleg, előkészíti a még teljesebb kinevetést. Szatírái akkor igazán élesek, amikor ábrázolása nemcsak csipős, hanem humoros is, vagyis nemcsak haragot, indulatot, megvetést sugároz, hanem ítéletének szövetét átszővi a humor úde szálaival is. Bajor Andor nem szigeteli el a humoros és a satirikus ábrázolást, ezek a minőségek áthatják, kiegészítik egymást művészetében.

A bajori humor és szatíra lételeme a tiszta értelem; nevében szól, gúnyolódik, veti a kinevetés paraszára az értelem megtagadó kétes jelenségeket. Az életörömmel és életszeretettel ez a hagyományos műfaj elutasítja mindazt, ami időben és társadalmi szituációban meghaladott, ami tehát óhatatlanul szembekerül az ésszerűséggel. Bajor Andor művészete, eszmei hajthatatlansága a mosoly vész-bírósa elé állítja mindazokat, akik a kártékony értelmetlenséget fölébe helyezték az ésszerű, tehát emberhez méltó értelmes életnek. Bajor Andor a nevetés elmarasztaló ítéletét emberségszolgálatnak tekinti — ez a szolgálat humorának tartalmi varázsa, derülátásra ösztönző művészi fényjele.

Robotos Imre

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

MANUALUL INGINERULUI METALURG I.

A metallurgia kulcsiparág. A vaskohászat, az acélgártás, a színesfémek kohászata a társadalmi lét alapját alkotják, rajtuk épül az egész gazdasági élet — mutatják az acéltérlemelés statisztikai adatai. 1928-ban, a tőkés termelés konjunkturalis évében a világ 108 millió tonna acélt gyártottak. Az 1985-re kivetített termelés valószínűleg meghaladja majd az 1,14 milliárd tonnát. A vaskohászat és az acéltérlemelés együttes energiafogyasztása is a rohamos növekedésnek ezt az irányát jelzi.

A jövő gondjai közé tartozik a még gazdaságosan kitermelhető ásványkincstartalékok kimerülése. A földkéreg mai technikával bányászható vastagsága mindössze 3,5 km, s a benne levő ásványi anyagok lerakódása évmilliárdok geológiai és vegyi folyamatainak eredménye. Kevésbé valószínű, hogy az ember jövőbeli létének idejében e folyamatok az eddigi méretekben megismétlődjenek — bár ma sem szünetelnek. Az 1970-ben felhasznált ércmennyiséget véve alapul, a világ vaskészlete még 880 évig tűnik elegendőnek, az alumíniumé 250, a nikkelé 140, a vörösrézé 50, az ólomé pedig csak 40 évig. Nagyon kell tehát takarékoskodnunk a fémekkel, és idővel arra is rászorulunk, hogy alacsonyabb fémtartalmú érceket dolgozzunk fel. Ezzel azonban fokozódik az energiafelhasználás — márpedig nem mondhatjuk, hogy az energiahordozóknak bővében volnánk.

A szűkülő lehetőségek rákényszerítik az emberiséget, hogy az ásványi alapanyagok minden kis részét hasznosítsa, mégpedig a legkisebb termelési költségek mellett. Erre tanít a Suzana Gádea docens doktor és munkaközössége szerkesztette kézikönyv, amelynek rendeltetése, hogy a metallurgia dolgozói számára hozzáférhetővé tegye a hazai és nemzetközi kutatások és a gyakorlat szintézisét.

A kézikönyv harminchét fémfélésege érceinek települését és kémiai összetételét veszi számba, bemutatja az ércelőkészítés technológiáját, összefoglalja a kohósításra kerülő ércek és koncentrátumok minőségi feltételeit. A tüzelő-, a salakképző és egyéb segédanyagokról szóló fejezet magában foglalja az ezekre vonatkozó összes jellemző adatokat. Kétszázharminckét oldalon sűrűen a könyv az extraktív metallurgia elméletét. Ez a rész vaskos kötetek anyagát tartalmazza, s a tudomány és a gyakorlat megbonthatatlan egységének jegyében mutatja fel az egymást kölcsönösen meghatározó összefüggéseket.

Ezután az egyes kohászati részfolyamatok elméletét vázolja a kötet, a termodinamikai és kinetikai-kémiai tudnivalóktól (amelyek megértetik, miképpen választhatók le a fémekről az oxidok, karbonátok és kénvegyületek) a színesfém-kohászati részt lezáró hidrometallurgiáig: az elektrolízis elméletéig. Mindezek olyan ismeretek, amelyekre a gyakorlati technikai tudományok egész tárháza épül — úgyhogy a könyv nemcsak a szűkebb értelemben vett szakma művelői, hanem minden műszaki értelmiségi számára hasznos.

A vaskohászat és acélgyártás technológiájának rendszeres és részletes „fel-
térképezése” után következik a színes- és ritkafémek metallurgiája (ez a könyv
teljes anyagának szinte a felét teszi ki). A befejező rész a fizikai metallurgia.

Ez a nagy jelentőségű szakmunka — amelynek II. kötete a közeljövőben,
1979 második felében jelenik meg — tömör egységbe foglalja a metallurgia tu-
dományát: a hagyományokat, azaz a kohászat sok évszázados múltjának tapasztalatait éppúgy, mint a modern hazai és külföldi kutatások eredményeit. Olvasói
számára nemcsak a korábban szerzett ismeretek felfrissítését szolgálja, de segíti
az előttük felmerülő újabb problémák tisztázását is, és megalapozza a felnövő új
kohászgenerációk szaktudását. Mindezek miatt a kézikönyvet méltán mondhatjuk
a román műszaki irodalom kimagasló teljesítményének, nem feledve megemlíteni,
hogy benne sok rajz és táblázatos adat-összefoglalás könnyíti meg a tájékozódást,
valamint hogy az egyes fejezetek végén részletes szakirodalmi útmutatót találunk.
S nem érdektelen arra is felhívunk a figyelmet, hogy a szerkesztői munkaközösség
tagjai közül az együttélő nemzetiségeket képviselő szakemberek sem hiányoznak.
(*Editura tehnică. București, 1978.*)

B. V.

LINKSZ ARTHUR: VISSZANÉZEK ...

„Bármily hosszú vagy rövid is lesz a rólam írandó és elkerülhetetlen nekrológ
(akit egyszer beválasztottak abba a nagyon előkelő és nagyon exkluzív, még ma is
csak vagy két és félszáz tagra szorított társaságba, amelynek American Ophtal-
mological Society a neve, arról idővel a titkár kell hogy elhelyezzen egy életrajz-
félért, fényképpel, az egyesület ülésjegyzőkönyveiben), mondom, bármifajta is le-
gyen az a rólam írandó nekrológ, az, hogy költő is voltam, magyar költő, nem
lesz róla említés. Talán legokosabb volna az egészet elfeledni, eltemetve hagyni...
talán okosabb lenne, ha az egészet, mint Zalán futását, a »bús feledékenység ko-
szorútlan« leple takarná. De hát nem hiába kerengtet agyamban Vörösmarty meg
Ady, Babits és Balázs Béla, Kiss József és Gyóni Géza és még Emőd Tamás is —
megszámlálhatatlan tömege a nagyrészt betéve tudott verseknek. Majdnem lehe-
tetlen volt, hogy ez a rengeteg szó, rim, ritmus újabb, nyilvánvalóan utána-
érezett mondatokba ne tömörüljön.“ — Egy rendhagyó emlékiratot jellemeznek ezek
a sorok (a könyv alcíme: *Ifjúkorom Magyarországon*); rendhagyó voltát nem a
pálya két ívét összekötő események gazdagsága, változatossága adja, hanem az a
nem megjárzott, nem művi szerénység, az a ritka őszinteség és objektivitásra tö-
rekvés, amely minden fejezetből sugárzik. A devecseri rabbi fia, a pápai diák, a
19-es vöröskatoná, a prágai orvostanhallgató, a német klinikákon, majd Budapesten
szakosodó, 1939 után pedig Amerikában sikeres szemész még egy nagyon fontos
— megtanulhatatlan — dolgot tud: az ember csak úgy maradhat önmaga, ha nem
árulja el ifjúságát.

Könyve második előszavában Linksz Arthur Ady-verssorokat idéz („Hát aho-
gyan a csodák jönnek, / Úgy írtam megint ezt a könyvet“), magyarázatot keresve
az emlékezés formájára, nyelvi anyagára: „Mind kevésbé tudom, hogy jól tettem-e,
hogy megírtam, és hogy jól tettem-e, hogy magyarul írtam. Barátaim jó része
nem tud magyarul. Fiaim, pár száz szavas magyar nyelvtudással, magyarul olvasni
nem tudnak.“ Írhatta volna angolul, ahogy a szakmunkákat írta; annál is inkább,
mert nem csupán beszél, orvosként, ezt a nyelvet. „Utolsó (angolul írott) könyvem
az írás és olvasás problémáival és az olvasni-megtanulás (különösen az angolul
olvasni-megtanulás) zavaival foglalkozik. Előszavában egy »harmincéves *love
affair*«-ról beszéltem, az angol nyelvvel való szerelembe-esésről. Még így is, har-
mincéves *affair* dacára az angol nyelv megtanult nyelv — nem mint a magyar
vagy német, amelybe csak úgy beleszülettem. Így érthető, hogy barátaim kérdésére
amúgy hirtelenjében nem tudtam válaszolni.“

A *Visszanézek...* egészében válasz e kérdésre. Azzal, ahogy az emlékeket
összegyűjti, elrendezi (nem szabályos kronológiai rendbe, nem is következetes-
tematikusan, de épp e szabályos-szabálytalanságában meggyőzően). Irodalomtörté-
neti-művelődéstörténeti értékük sem elhanyagolható (személyes vonatkozásokkal
egészíti ki a Babits-, Bartók-, Ignóty-irodalmat; és izgalmasan eredeti, meggon-
dolkozató, ahogy a Szabó Dezső hatását és Kassáké, a MA szellemi kisugárzását
önmagán méri — elfogultság nélkül). Linksz Arthur könyve mégis elsősorban
szociológiai szempontból, társadalomtörténetileg érdekes. Több, mint érdekes. Rend-
kívül tanulságos. (*Twenty-First Century Hungarian Publishing Corp. New York,
1977.*)

K. L.

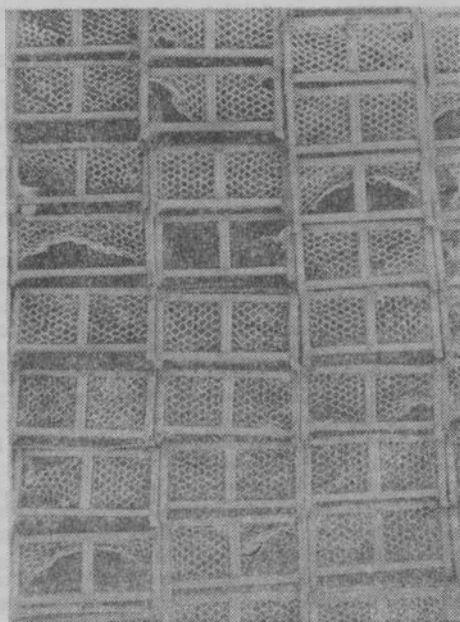
A CSODÁLATOS FA. Erdélyi szász népmesék

A *Népek meséi* sorozatban megjelent kötet — válogatta Kovács Ágnes, fordította Úveges Ferenc, az utószót írta Hanni Markel — első ízben ad nagyobb válogatást az erdélyi szász népmesekincsből a magyar olvasó számára. A forrás Josef Haltrich *Süchsische Volksmärchen aus Siebenbürgen* című gyűjteményes kötete (először 1856-ban jelent meg Berlinben), amelyből több mint félszáz mutatja be e népesség meséinek a legjavát. A Kolozsvárt élő Hanni Markel kutató szerint „a gyűjtemény összeállításakor a magyar mesekutatás szempontjait is figyelembe vettük. Ez a válogatás nem csupán a szász mesekincs megismertetését célozza, hanem egyszersmind arra is módot nyújt, hogy megvilágítsa a szászok és a magyarok mesemondása közötti kapcsolatokat.”

Az eredeti anyag gyűjtője és rendszerezője, Josef Haltrich a múlt századi erdélyi szász művelődési élet kiemelkedő alakja volt. Az utószó idézi utódának, Johann Wolffnak az elismerő szavait a sokoldalú és értékes munkásságot kifejtett kutatóról: „Josef Haltrich egész emberöltőn át munkálkodott az erdélyi szász népesség kutatásán. Lankadatlan szorgalommal kutatta át és vizsgálta végig hazai földön azt a tágas területet, amelyet Jacob és Wilhelm Grimm tártak fel a német tudomány számára. Szüntelenül foglalkoztatták a nyelvjárási sajátosságok és szólások, közmondások és találós kérdések, gyermekmondókák és -imádságok, dalok és játékok, mesék, mondák, tréfák, áldás- és átokformulák, ősi szokások, babonás hiedelmek és mitikus hagyományok, személy-, hely- és határnevek, ház- és eszközfeliratok. A szász néplélek minden megnyilvánulása fontos volt számára, még azt is megőrizte, ami a legjelentéktelenebbnek látszott, és megkísérelte hasznosítani a néplélek megismerésében. Ott is virágokra és gyöngyszemekre bukkant, ahol mások csupán dudvát vagy éppen semmit sem láttak. Szász honfitársai közül egy sem végzett gyűjtést a néphagyományok terén a Haltrichéhoz hasonló odaadó hűséggel és hozzá hasonló szerencsés kézzel, és egyikük sem ösztönzött az övéhez hasonló szívóssággal a munkában való tevékeny részvételre.”

A borító és a belső illusztrációk Lóránt Lilla, a szép nyomás pedig a gyomai Kner Nyomda igényes munkáját dicséri. Az ilyen hasznos, szépen lefordított és külsejében is izléses kötet esetében különösen zavarók az olyan nyomdai „szeplők”, mint *Dmiel* (Daniel), *lânia* (látania), *száz* (szász), *Jászrégen* (Szászrégen), *Mulbach* (Mühlbach), *Bükkös* (Bürkös), és több esetben meg kellett volna adni a német helységnevek magyar megfelelőit is. Kis öröm az örömben... (*Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979.*)

R. J.

Finta Edit: Ketrecek

A szociográfia magatartása

A budapesti MOZGÓ VILÁG ezúttal (1978. decemberi számában) fiatal szociográfusokhoz intézett körkérdesét Berkovits György tanulmánya (*A szociográfia magatartása*) vezeti be. Az alapeszme az, hogy a szociográfia a magyar irodalom és társadalomtudomány jellegzetes hagyománya, a valóság olyan megismerési lehetősége, amely nélkülözhetetlen. Berkovits György abból indul ki, hogy fiatal szociográfus nemzedék tulajdonképpen nincsen, mivel a szociográfia kevésbé objektíválódott a megismerés más, intézményesített formáihoz (novella, vers, tanulmány) viszonyítva. Alkalmi szerzők műfaja (manapság már nemcsak szépírók, de társadalomkutatók, újságírók is művelik), akik — hivatás, szakma szerint — inkább elkülönülnek egymástól, mintsem nemzedékké szerveződnének. A nyugtalanító, *félreérthető* írásoktól óvakodó lapok, kiadók számára általában a „valóság-feltárás” penzum csupán, jobbra *iratják* „háziavá” avatott, mindent (kompromisszumot) vállaló, jobbra dilettáns szerzőkkel. A szociográfiát hivatásként vállalni akarók pedig esetleg már nem jutnak szerződéshez. A szociográfust nem védi sem a tömegtájékoztató szervezet, sem a tudományos vagy művészi elvonatkoztatás lehetősége, de még a nemzedékhez tartozás tudata sem. Igazi szociográfusnemzedék csak mozgalomhoz kötődve született, először és utoljára a harmincas években. Valamely nemzedék viszont csak érvényes alkotásaiban létezik, ezek hiányában bármely mozgalomhoz csatlakozva csupán érdekszövetség. A művek érvényessége pedig az igazsághoz és a minőséghez kapcsolódik, a „falukutatók” esetében a valóság kendőzetlen ábrázolásához és az új műforma fölfedezéséhez. Ez a mozgalom, valamint a vele szembenálló kormánypárti „ellenfalukutató”-mozgalom kitermelte a szociográfia két típusát: az érvényeset (főltárót) és az érvénytelent, a „mintha”-szociográfiát.

Ez utóbbit a kritikátlan (pontosabban álkritikus) magatartás, a sztereotípiá, apologetikus szemlélet, manipulatív szándék (kommentálás) jellemzi. Viszont a manapság erőre kapott tényirodalom, a nonfiction éppen azt bizonyította be, hogy a tények már magukban kommentálhatják a valóságot, s ez így — egy más szemléletű „alkotói” ideológiának jegyében — új műformát eredményezhet. S mert a szociográfia tárgya közvetlenül a valóság, megismerésére (lévén a valóság több-dimenziós) több intézményesedett tudatformát kell számba vennünk. A direkt írói értelmezés a megismerésnek csupán egyik — sokszor nélkülözhető — formája.

A „mintha”-szemlélet a megismerési formákat az uralkodó részérdekeknek megfelelően használja fel. A manipulatív megismerésre kárhoztatott köznapi tudat így válik hamissá, a tudomány igazolóvá, az esztétikum álesztétikumává. A „mintha”-szociográfia belőlük táplálkozik, a hamis megismerésen alapszik. És csupán műfaji szándékában különbözik a közhelyes *tömegtájékoztató* (ez a tényeket, összefüggéseket homályban hagyva *sematizál*), az iskolás *társadalomtudomány* (tétéli rutinosan kezelhetők, formalizálhatók, reflexválaszként funkcionálnak — *dogmatizál*) és az *irodalmi férc* (közhelyes szépírói technológiával valamiféle „valóságot”, álkonstrukciót ügyeskedik össze — *redukál*) produktumaitól. A „mintha”-szociográfiában keverednek a hamis megismerési formáknak megfelelő valóságképletek: az álesztétikum redukciója, az igazoló tudomány dogmái és a hamis köznapi tudat sémái.

De általában nem kérdőjelezhető meg a szociográfia létjogosultsága, csupán a „mintha”-szociográfiáé.

Sajnálatos viszont, hogy a kritika, s a megjelent szociográfiák egy része is, tájékozatlan a társadalom törvényszerűségeit, tényeit, azok magyarázatát, a szociográfia technikáját illetően. A szociográfiai írások értékét általában az „élménytapasztaltsággal”, az „elkötelezettséggel” és az „íróisággal” mérik. E mérce a szociográfia mindkét magatartására vonatkozatható, tehát nem értékmérő, mert nem megkülönbözteti, de összemossa a két szemléletet.

A feltáró magatartás szemlélete kritikus, sztereotípiellenes, a közhelytelen igazságot kutatja, a valóságot objektív tények föltárásával, dokumentálisan vizsgálja, felismerve, hogy a valóság dokumentumok segítségével is transzcendentálható.

1. A föltárás feltétele a témát kitöltő tartalom megtisztítása a ráakódott manipulatív rétegektől, azaz, témától függően: a tényeknek a hamis értelmezésektől való megfosztása, a rejtőzködő jelenségek fölfedezése és tudatosítása, új összefüggések teremtése, ismert magyarázatok újraértékelése, tények, jelenségek szokatlan bemutatása. A feltáró szemlélet feltételezi a valóság egészben látását és értelmezését, a témának, a „résznek“ az értelmezett „egész“ szempontjából való kiválasztását, a tartalom megtisztítását az „egész“ és „rész“ összefüggésének tudatában. És föltételezi az egyéniség érvényesülését annak a folyamatnak az átfogásában, melyben a tények birtokába került, s ezeket értelmezte, megtisztította. A megtisztított tartalom lényegében a részjelenség föltárását jelenti, amely így ellentétbe állítható az „egésszel“. El kell gondolkoznunk, milyen is ez az „egész“, hogy helyreállíthassuk felbomlott viszonyát a megtisztított „részhez“ — tehát meg kell tisztítanunk az „egészt“ is.

2. Módszere a *szembesítő módszer*. Lényege: a föltáró szociográfus a valóság általa kiválasztott részletében (a témában) elemzi, milyen viszonyban van egymással a társadalmi elv és gyakorlat; továbbá, hogy a valóság egészében milyen az összefüggés közöttük, s végül, hogy a részlet és az egész dialektikájában hogyan *szembesül egymással* elv és gyakorlat. És mindezt nem előfeltevései igazolására teszi, hanem elfogulatlanág vezetői és elkötelezettség, hogy adott esetben akár az elvet, akár a gyakorlatot is bírálhatja. A kritikusság nem eleve elhatározásból táplálkozik, hanem a föltárás jellegéből: a manipulációellenességből és a szembesítő módszerekből.

A szociográfus birtokában a következő tények lehetnek: közvetlenül átélt személyes élmények; tájékozódás (interjú, riport) során szerzett információk; mély-interjúkból (kérdőívekből) származó adatok, statisztikák, különböző dokumentumok. A minőséget nem az adatgyűjtő módszerek száma határozza meg, hanem kiterjedtségük: amikor csak a tényhez kötődik a szembesítés és a megtisztítás, az kevesebb, mintha már a következtetésekbe is ágyazódik, de ennél magasabb lépcsőfok, ha már a szemléletbe ivódik.

3. *Tényformára találás*. Csak az a szociográfia lehet föltáró, amely a forma szempontjából is *öntörvényű* alkotás: magán viseli annak a tudatformának a bélyegét, amellyel megismerte a részjelenséget, amellyel a valóság egészét fölfogja, s amely módszereit irányítja. Ha a megismerési formák és a szociografikus struktúrák nem felelnek meg egymásnak, nem születhet föltáró szociográfia, hiszen ebben az esetben manipulatív az írói eljárás mód, a műforma a szándék ellenére sem tükrözi a tartalom megtisztítását, és a szembesítő módszer sem nyilvánulhat meg. Csak a formai szempontból is értékes szociográfia lehet föltáró — a szándék kevés.

A föltáró írások többségére a *szociális szemlélet* is jellemző, ami az — elsősorban jelenségre való — érzékenységen túl szociológiai tudatosságot példáz. E tudatosság megnyilvánulhat a (fontos és „kényes“) témák választásában, a témák fölfogásában és földolgozásában, a tényanyag lefegyverző gazdagságában, fogalmi pontosságban is, amelynek lényeges hozadéka, hogy tudományos érvénnyel magyarázza ennek a szociális szemléletnek az alapját: a társadalmi szerkezet egyenlőtlenségéből következő minden rendű és rangú egyenlőtlenséget. És terjed a dokumentális szemlélet is, amely fölliseri, hogy a tényformára találásban a megtisztítás és a szembesítés meghatározódik, felerősödik, és így a valóság legkonkrétabb tényei is felülemelkednek saját anyagukon. Hiszen a valóság tényei (adatok, iratok, esetek, elméleti fogalmak stb.) önmaguk saját formáiként is kezelhetők, *önálló formaelemek* is, tehát ahogyan rájuk talál, mint formatartalmat — *talált tárgyformaként* — „egy az egyben“ közli a szociográfus. A talált tárgyakat szerepeltetheti vagy stílusi elemként (még a számadatokat is), vagy szerkezeti elemként (megfelelő szövegekörnyezetbe ágyazva), vagy egyenesen velük teremthet szöveget és szerkezetet. Így a valóság tényeit formaelemként is használva, nemcsak fogalmilag, hanem formailag is bemutatja ezeknek a tényeknek az igazságát vagy hamisságát, azzal, hogy — szétválasztásuk helyett — éppen egyesíti vagy meghagyja őket formatartalomként. A szociális szemlélet tényanyaggazdagsága és tudományos vértettségé a nagyon hiányzó, hagyománytalan, szociológikus fogantatású társadalmi esszét látszik megalapozni.

A dokumentális irodalom művelőjének *eltökéltnek* kell lennie, mert szemlélete hagyománytalan, hiszen olyan formatartalmakra talál, amelyek a hagyományos széppróza, a tudományos kutatás fogalmi apparátusa, a szuralizmus, a „mintha“-szociográfia szemlélete, de még a hagyományos föltáró szociográfia szá-

mára is idegen elemek. De jól megférnek a modern tényirodalommal, amelynek hadállásait erősítheti, hogy a valóság nyers és konkrét tényeinek áttétel nélküli vagy áttételesebb felhasználása már polgárjogot nyert a szociofilmes irányzatban, a képzőművészetben (montázs, kollázs) és a konkrét zenében. Mindezzel együtt mindinkább elterjedtek az információszerző technikák — mélyinterjú, kérdőív, résztvevő megfigyelés —, s áttevődtek mint élményszerzési lehetőségek is, mint talált formátartalmak. Az új alkotónemzedék a bonyolultabb és átláthatatlanabb társadalmi viszonyok között élve bizonytalanná vált élete, élményei, sőt fantáziája valóságütköző érvényességében. Az új nemzedék tagjai közül sokan érzik és vélik úgy, hogy az egész és a részt, az elvet és a gyakorlatot nem ismerik, nem értékelhetik *anélkül*, hogy már készen kapott objektivációkat ne használjanak fel. Ezért és így válhatott élmények helyett élménnyé bizonyos technikákkal szerzett információk, dokumentumok formátartalma, amely egyúttal tartalmazza a valóság megismerését, véleményezését, föltárását is.

A talált formátartalmak esztétikailag megformálatlanok, tudományos szempontból értékelhetetlenek, a köznapi tudat számára ki nem elégítők, mert illúziótlanok, nem mutatkoznak morálisnak. Írói szempontból stilizáltak, újságírói szempontból ideológiátlanok, a „mintha“-szociográfus alapállásából nézve elkötelezetlenek.

A föltáró szociológus számára viszont önmagukat leleplezők, *önfeltárók*. A föltáró szociográfusnak el kell tehát fogadnia a különbözőséget, hogy ez a különbözős intézményesüljön.

A föltáró magatartás létrejöttében szemléletileg és elméletileg szerepe van a nyilvánosságra hozatal és a hiánybetöltés szükségességének is. Az előbbi abban gyökerezik, hogy a társadalmi nyilvánosság kibővült ugyan, de hogy egyénileg milyen mennyiségi és minőségi mértékben, azt a társadalmi struktúrában elfoglalt hely szabja meg; ezért a társadalmi nyilvánosságban való részvétel elve és gyakorlata között *nem* minden csoport, réteg, életmód esetében van összhang; ezt a nyilvánosság előtt kell tudatosítani. A hiánybetöltés szükségessége abban nyilatkozik meg, hogy a valóság egészét átható egyenlőtlenség következtében a részjelenségek sokszor nem a társadalmi nyilvánosság szintjén nyilvánulnak meg — mert olyan formátartalmakat hordoznak, amelyek nem részei a hagyományos esztétikumnak, kívül esnek a tudományos kutatás és a tömegtájékoztató érdekföldésén; a föltáró szociográfus feladata föltárni ezeket. Berkovits György végkonklúziója: a szociológia csupán föltáró lehet, másként szükségtelen.

A *Mozgó Világ* körkérdéztjeinek válaszai közül a Zsille Zoltáné hangnemevel, üzenetével egyaránt kitűnő. „A kérdőívek arra jók, hogy belefojtsák az emberbe a szót, pontosan akkor, amikor a lényegről kezdene beszélni. Ezért is van kétfajta szociológiai kép valóságunkról“ — mondja. Az egyik egy lappangó, nyilvánosságra ritkán és véletlenül kerülő szociológia képe, és ezzel szemben a „társadalmi szentkép-szociológia és a falvédő-szociológia“ képe. Ez utóbbiak „apológiái a represszív eszményvilágnak, a változatlan társadalmának, az együtt menetelő és estére ugyanazzal a réttel és mesével megetetett, modern ipari társadalomnak“. Ezzel szembeállítja a maga módszerét: „Nem érdekel a kérdőív, csak az, akivel beszélek.“ — „Meggyőződésem, hogy a legkiválóbbak műve — nagy idők, de hitvány korszakok tanúinak műve is — abban áll, hogy megkeresik, felfedezik a vesztes oldalon állók nem írott, nem látványos történetéből ugyanúgy, mint az udvarok és köztérek történetéből a figyelemre méltót, a lényegeset, az előremutatót vagy a tradíciót. Rámutatnak például személyiségekre — a cselekvés, az értelem és a morál kiválóságaira, vidékek és korszakok szenzációs pillanataira. Eseményekre, amelyek megvilágítják az egészet, és kulcsot adnak a társadalom és az egyes ember »normális« és »szabályos« életének megértéséhez is, egyszerre elrendezik a könyvtárnyi jelentős és jelentéktelen leirást, amelyekből megfordítva, az eseményhez, a lényeghez, az igazsághoz sohasem juthatunk volna el. Felfedezik, hogy az egyformaság, az átlagosság és a konformizmus a legnagyobb és egyedüli deviancia, az új, az egyéni és a kiemelkedő születéskorlátozása a legnagyobb abszurdum, és a megmerevedett rendszerek a társadalmi patológia fő forrásai.“

B. M.

SZILÁGYI DOMOKOS ÉS A MAI NEGYVENESEK (Irodalmi Szemle, 1979. 1.)

Cselényi László, a pozsonyi költő, Szilágyi Domokos nemzedék-, sőt év-társa *Kortárs-sírató* címen „rapszodikus jegyzeteket” közül az *Öregek könyve* és a *Tengerparti lakodalom* elolvasása után. Cselényi vérbeli lirikushoz méltó, érzékeny elemzése amúgyis érdemes volna figyelmünkre, ám ezúttal többről van szó: a kort a maga nyers valóságában és költői áttételeiben egyaránt megélt pályatárs gondolja itt végig Szilágyi Domokos útját s keresi meg a helyét a magyar költészet láncában. A *Kortárs-sírató* szerzője nem fél a legnagyobbakra mutató párhuzamoktól sem, s alighanem igaza van, amikor kijelenti: „Szilágyi Domokos derékba tört életműve ugyanolyan vaslogika szerint íródik (emelkedik egyre meredekebben, éri el a csúcst, s pillanatnyi megtorpanás után visszahullón teljesedik ki harmincnegyeven éves korára), mint a huszonnegyehuszonhat-harmincegy-harminckét évesen bezárult walkeri, Petőfi Sándor-i, mozarti, schuberti, József Attila-i életmű. Mondják, hogy a korahalálra ítéltetett zeniek előre megérik, hogy sietniük kell...”

„Ki volt kortársunk, Szilágyi Domokos?” — teszi fel a kérdést Cselényi; és a választ szélesen alakozza: „Nemzedékünket, a mai negyvenesek nemzedékét nemcsak hogy a történelem nem kényeztette túlságosan (gondoljuk meg: hat-hét évesen viseltük át a világtörténelem mindmostanáig legtérbolyultabb poklát, a második világháborút, tizennyolc évesek voltunk az ötvenes évek elején, tizennyolc évesen kaptuk ötvenhat sokkját, harminc-harminckét esztendősen hatvannyolcét), de nem volt irigylésre méltó, kipárnázott helyünk szűkebb működési területünkön, a költészetben sem. A világlírásban az ötvenes évek nagy nemzedékének (Ginsberg, Heissenbüttel, Sanguinetti, Voznyeszensz-kij) szintézisei (az Úvöltés, a Háromszögletű körte) után ugyanúgy nem nőtt az utánuk következők számára virág, mint ahogy a magyar költészetben a Weöres Sándor — Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes — Nagy László — Juhász Ferenc-nemzedék tetőzése után elfogyott körülöttünk a levegő. Mit lehetett itt tenni, egy ilyen hegyvonulat árnyékában? Aligha volna erőltetett párhuzam a múlt századvég Petőfi — Arany nemzedékét követő elátkozottjaival. Szilágyi Domokos korán lezárult élete már ezért is kísértetiesen hasonlít egy Komjáthy Jenő vagy egy Reviczky Gyula pályaképeére.”

Cselényi szerencsére nem áll meg ennél a párhuzam-lehetőségnél, továbbvizsgálja az irodalomtörténeti láncot, és eljut a felismeréshez, miszerint „Szilágyi Domokos az összekötő kapocs az előttünk járók (Nagy László mellett első-sorban Weöres Sándor és Juhász Ferenc) s az utánuk következők között” (itt említi Szöcs Gézát is). Cselényi idézi Nagy László versét (*Glossza, bocsánatért*), ezzel a megdöbbentető kommentárral: „S ha Nagy Lászlót idéztük, az Apát, aki, mielőtt maga is beletáborodik a földbe, még ki kell igrá a keserű pohárt, el kell sirassa legkedvesebb Fiát, Szilágyi Domokost (hogy többi halottjáról, Kondor Béláról, Kormos Istvánról, Latinovits Zoltánról ne is szóljunk), ha Nagy Lászlót idéztük, aki súlyos siratóban emelte fel Szilágyi Domokos kihűlt szívét, noha csak utólag, noha csak glosszában, bocsánatért esdekelve, de mégiscsak méltó helyre varázsolva a „becsukódott gyöngyház-kés” Szilágyi Domokost, a *Tengerparti lakodalom* címűd versének címét s sorait olvasva ugyancsak Nagy László klasszikussá jegecesedett költészetére nyílik az elménk...” Ugyanakkor más irányba is nyit Cselényi eszmeifuttatása; érdemes volna alaposabban megvitatni azt a tételt, hogy a hatvanas évek nemzedékének a több-központúság talaján kibontakozó lírája nem mérhető ugyanazzal az esztétikai mércével, mint az előző nemzedékek teljesítménye. Mindenesetre, már a példaként adott névsor gazdag asszociációs láncot indít el: az *Új Symposion* költői közül Tolnai Ottó, Domonkos István, Fehér Kálmánt, Koncez Istvánt; a *Magyar Műhely* szerzőit, Bakucz Józsefet, Bujdosó Alpárt, Nagy Pált és Papp Tibort; valamint az *Egyszemű éjszaka* című antológia, egyben az *Irodalmi Szemle* munkatársait említi. Valóban, Szilágyi Domokosról szólva, e „szövegkörnyezetre” is gondolnunk kell — sok egyéb mellett.

VISSZHANGOK (Filológiai Közlöny, 1978. 3.)

Több hazai vonatkozás miatt is érdeklődésre tarthat igényt e folyóirat-szám. Olvashatunk benne az Erdélyi Iskoláról, Octavian Goga 44 napos miniszterelnökségéről és Szabó Zoltán stilisztikai kötetéről.

Kese Katalin közleménye (*Az Erdélyi Iskola magyar visszhangja*) a „román triászról” nem az új adatokkal tűnik fel, inkább nyomatékosan felhívja a figyelmet néhány kevésbé ismert vonatkozásra, főleg az Erdélyi Iskola magyar kapcsolataira. Mint ismeretes, a román

társadalmi-kulturális fejlődésnek ez a fontos állomása a XVIII. század második felében bontakozik ki, amikor a majdani polgárság csiráit alkotó iparos, kereskedő, valamint értelmiségi réteg is megjelent már az akkor még jellegzetesen feudális osztálytagozódáson belül. Fontos lépés volt a Habsburg-ház katolikus térítőigyekezete nyomán létrejött görögkatolikus egyház (mely alapjában véve római katolikus színezetű volt) felállítására, mert ez megnyitotta a nyugati egyetemek kapuit az erdélyi román fiatalok előtt is: bécsi és római kollégiumokba, jezsuita intézetekbe jutnak be. A három fiatal teológus — Samuel Micu-Clain, Gheorghe Șincai, Petru Maior — is így járja meg külföldet, és kerül a „felvilágosodás eszméinek üdvös hatása” alá. Innen fakad a kultúraterjesztő, nemzettanító attitűd is. Céljuk a nép felemelkedése, a nemzeti öntudat ébresztése, anyanyelvi műveltség. Központi helyet foglal el a román nyelv latin eredetének kérdése, így hát nem véletlen a nyelvtudomány felé való fordulásuk és a történelem megidézése tanúságtétel végett. Az egyházi unióval ugyanis az erdélyi románkérdés vallásiból politikaivá változott; ezért a dákoromán kontinuitás gondolata ebben a korszakban vetődik fel mind nagyobb súllyal. Történeti munkásságukkal az újabbkori román történetírás alapjait vetik meg, bár műveik nem egyenrangúak. Samuel Micu-Clain főleg a felhalmozott adatok mennyiségével tűnik ki, melyeknek főcéljuk a latin eredet bebizonyítása. (Ebben bizonyos korabeli humanista szemlélet is közrejátszott, mely a „latinítást” a „nemesség” fogalmával kötötte össze.) Ugyane cél követi műveiben Șincai, és a már inkább összegező, összefoglaló Petru Maior is. Munkája, mely nemcsak a latin eredet, de a dáciai kontinuitás bizonyítására is törekszik, nagyhatású volt a maga idejében, fontos szerepet játszott a nemzeti öntudat ébresztésében. A fenti, közismertebb tények mellett a tanulmány szerzője felhívja a figyelmet néhány, a köztudatban kevésbé elterjedt összefüggésre is. Ilyen például az 1760-as évek körüli balázsfalvi szellemiség hatása az Erdélyi Iskola, különösen Micu-Clain gondolatvilágának, eszmerendszerének alakulására. Vagy, hogy Șincai, aki Bécsben a jezsuitáknál tanult, Benkő József, a kor híres történésze támogatja. Nyelvészeti téren a purista és egyéb túlzásoktól Micu jutott a legmesszebbre (bár Șincai munkája a legjelentősebb), főleg az 1801 után íródott *Dictionaryum valachico-latinum*-jában, melyet Gáldi

László adott ki 1944-ben. Ebben már a fonetikus helyesírás elve érvényesül, s ezzel kapcsolatban fontos, hogy az Erdélyi Iskola már a múlt század első éveiben felveti a latin betűs írás szűk-ségességét, lévén, hogy a cirill betűs némileg elhomályosítja a nyelv eredetét. Visszatérve Micu-Clain szótárához, ebben már magyar nyelvjárási elemeket is találhatunk. Ezirányban Molnár János szebeni orvos nyújtott segítséget Micunak. De nem ez az egyetlen név az akkori idők jelesebbjei közül, akivel kapcsolatban említhető az Erdélyi Iskola. Például kevés adat van a budai Egyetemi Nyomdában kifejtett munka időszakáról (a tanulmány szerzője egyedül Domokos Sámuel munkájára hivatkozik), és az ezalatti magyar kulturális és személyi kapcsolatokról. Figyelemkeltő mégis az a névsor, melyben Virág Benedek, Benkő József, Aranka György, Hadik Antal, Tertina Mihály, Katona István vagy Schedius Lajos neve olvasható. Ez utóbbi mint a pesti egyetem akkori tanára szaktanácsokkal segítette az Erdélyi Iskola történeti kutatásait.

Az érdekes összefüggésekre rávilágító tanulmányból egyedül Ion Budai-Deleanu *Țiganiada* című vígeposztjának és Arany János *Nagyidai cigányok* című művének párhuzamba állítása tűnik erlőtetettnek.

Mint már szóba került, ugyanebben a számban olvasható Voigt Vilmos írása Szabó Zoltán *A mai stílusztika nyelv-elméleti alapjai* című könyvéről. Nemcsak Szabó Zoltán, de az egész stílusztikai kutatásokat végző „kolozsvári iskola” munkájának részletes elemzése és méltatása a cikk, mely röviden ismerteti a kolozsvári iskola eddigi összes munkáit. Mint elsősorban nyelvészeti iskola, természetesen, hogy a nyelvészet, a nyelvtudomány felől közelítenek a stílusztikához, de talán ők fogják a modern irodalomtudományi áramlatokat is bemutatni — írja Voigt. Szabó Zoltán könyvét fejezetenként elemzi a továbbiakban, hangsúlyozván a munka értékét és jelentőségét az egész magyar stílusztika szempontjából. Rendkívül elismerő hangnemben tájolja be a mű, s ennek révén Szabó Zoltán és a kolozsvári stílusztikai iskola helyét, amikor „mai stílusztikánk legelesebb műhelyének” nevezi. A cikk felhívja a figyelmet arra, hogy ezek a munkák — színvonalukat tekintve — megérdemelnék a nagyvilág nyilvánosságát, a felmutatott eredmények széles körű elterjedését — azaz: a fordítást. Ez úgymint való igyekezetre és segítségre (vizontszolgálatra) hívja fel kartársait.

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

KÜLLŐ KÁROLY (Kolozsvár). — Érdeklődéssel olvastam László Ferenc tanulmányát Bartók Béla elfelejtett munkatársáról, Constantin Pavelről a *Korunk* 1979. 4. számában. A lapalji jegyzet viszont, amelyet a gondos szerkesztő a közlemény bevezető passzusához függesztett, meghökkenített. Vajon tényleg végképp feledésbe merült-e a jeles belényesi tanár neve? Tiszta szívvel állíthatom, hogy legalább is számunkra, bihariak számára nem. Világosan emlékszem reá, hogy midőn 1952 telén mint szakszervezeti kultúrfelelős elkísértem volt a nagyváradi tanárok színjátszócsoportját Belényesbe, az ottani kollegák — ismerve bibliofil beállítottságomat — még az előadás előtt elkalauzoltak a Ștefăniță-házba, Constantin Pavel özevegéhez, aki jogos büszkeséggel mutatta meg nekem a neves tanárdinasztia tágas nagyszobát megtöltő könyvtárát. A zöld függönyös polcokon a nyomtatványok mellett példás rendben ott sorakoztak Constantin Pavel kéziratái s talán levelezésének vaskos mappái is. Milyen kár, hogy akkor még nem volt tudomásunk Bartók Bélához fűződő kapcsolatairól, ugyanis újabb tizenkét esztendő múltán — amikor a kolozsvári Babeș—Bolyai Egyetem könyvtárának igazgatóját, Constantin Negulescut kísértem el Belényesbe, hogy a gyűjteményt megvásároljuk — már csak a család legfiatalabb tagját, a jogász Ștefănițăt találtuk életben. Maga is súlyos beteg lévén, kénytelen volt a családi házat eladni, s az elköttyavetylestől megmenekült könyveket és kéziratokat az udvaron lévő fűskamrába rakatta be. — A Vasile Ștefăniță—Constantin Pavel-könyvtár nagy része így 1964 kora őszén Kolozsvárra került, ahol csakhamar fel is dolgozták. Emlékezetem szerint olyan ritkaságok is voltak az anyagban, mint például Csontváry Kosztka Tivadar *Energia és művészet. A kultúremlék tévedése* című előadásának a szövege kéziratok lapszerű jegyzetekkel (könyvtári száma 850 961) és egy nyaláb népköltészeti gyűjtés a Fekete- és a Fehér-Körös völgyéből. — Nincs kizárva tehát, hogy valamelyik szerencsés kezű kutató a román—magyar művelődési kapcsolatoknak újabb becses láncszemeire bukkan majd e könyvállományban.

A KORUNK HÍREI

Május 15-én a parajdi szabadegyetemen Faragó József és Ferenczi István tartott előadást.

Május 17-én a gyergyószentmiklósi Salamon Ernő Szaklíceum szervezte *A filozófia és szociológia modern problémái* című tudományos ülészak keretében Semlyén István tartott előadást.

Június 1-én a temesvári Pedagógusok Háza meghívására a 2-es sz. Matematika—fizika Líceumban Kántor Lajos tartott előadást a Móricz-kutatás időszerű kérdéseiről.

Június 2-án a temesvári Állami Magyar Színház *Móricz Zsigmond közöttünk* című műsorában (szerkesztette Kántor Lajos és Koczka György, rendezte Cseresnyés Gyula) meghívott vendégként fellépett Balogh Edgár és Kántor Lajos.

Június 3-án a temesvári Látóhatár művelődési diákkörben Balogh Edgár és Kántor Lajos beszélt a nemzedékek külön- és közös nyelvéről.

Június 5-én a székelyudvarhelyi nyári szabadegyetem nyitó előadásán folyóiratunk májusi, Móricz-számának munkatársai közül Csiki László, Kántor Lajos és Nagy György találkozott olvasóinkkal; a helybeli pedagógiai liceum növendékei Miklós Ferenc tanár irányításával színvonalas Móricz Zsigmond-műsort mutattak be.

KORUNK GALÉRIA

Május 19.: Harald Meschendörfer (Brassó) grafikái. — Ritoók János és Murádin Jenő műkritikus bevezetője után Albert Júlia színművésznő Radnóti Miklós és Maksay Albert fordításában Adolf Meschendörfer-verseket olvasott fel, a Cantus serenus együttes (Wolfgang Meschendörfer, Gabriela Popescu és Ilse László-Herbert) Telemann *B-dúr trioszonátáját* adta elő.

Június 9.: Erdős I. Pál (Szatmár) tusrajzai. — Kántor Lajos bevezetője után Krasznai Paula színművésznő szerelmes verseket mondott, a Consort együttes (Mihály Domokos, Méder Lili, Szöllös Ferenc, Blazsek Marianna és Fancsali János), országos bemutatónként, részletet adott elő Carlo Farina *Capriccio stravagante* c. művéből.

HELYREIGAZÍTÁS. — Áprilisi számunk 306. lapjának alján a jegyzetben helyesen *Gondolat Könyvkiadó* olvasandó.

Új könyvek

- ÁBRAHÁM JÁNOS:** Micsoda majális! Novellák
- BALASSI BÁLINT:** Az jó hírért, névért. Összes versei. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Szigeti József. Tanulók Könyvtára
- BENEDEK ZOLTÁN:** A Szilágyságtól Új-Guineáig. Bíró Lajos természettudós útja
- BÍRO ANDRAS—JENEI DEZSŐ—ROHONYI VILMOS:** Dicționar tehnic român-maghiar — Román—magyar műszaki szótár. Kriterion Kézikönyvek
- DOBOS B. MAGDA:** A nominális szerkesztésmód a magyar impresszionista szépirodalomban
- * * * Erdélyi Múzeum 1814—1818. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Benkő Samu. A Téka sorozat 100. kötete
- FÜLEP LAJOS:** Európai művészet és magyar művészet. A bevezetőt írta Katona Adám. Téka
- GÁRDONYI GEZA:** Isten rabjai. Az előszót írta Rohonyi Zoltán. Tanulók Könyvtára
- HUSZAR SÁNDOR:** Így láttam a trapézról. Regény
- KANTOR LAJOS:** Szárny es gyökér. Utazás A-tól Z-ig
- KEMENY ZSIGMOND:** Két boldog. Elbeszélések. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Veress Dániel. Tanulók Könyvtára
- KOVACS SÁNDOR—NAGY BAKA GYÖRGY:** A számítógépek operációs rendszerel. Antenna
- KRUDY GYULA:** Kleofásné kakasa. Kisregények. Válogatta, az előszót írta és a függeléket összeállította Kozma Dezső. Tanulók Könyvtára
- LÁSZLOFFY CSABA:** Apokrif. Négy prózai írás
- LÁSZLOFFY CSABA:** Maradék birtokom. Versek
- MARINO, ADRIAN:** Bevezetés az irodalomkritikába. Fordította Dávid Gyula és Kántor Lajos
- MOHOLY NAGY LÁSZLO:** A festektől a fényig. Összeállította és jegyzetekkel ellátta Sugár Erzsébet. A bevezetőt írta Mezei József. Téka
- * * * Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerkesztette Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor
- NAGY BORBÁLA:** Trojai Kasszandré. Regény Homérosz nyomán. Sipos László illusztrációival
- NEMESS LÁSZLO:** Szarkatábakon jön a hajnal. Novellák
- NYARADI SZABO ZOLTÁN:** Az oroszán előtt. Versek
- PAJZS TIBOR:** A ceruza kalandjai. Versek
- SZASZ JÁNOS:** Szobor a hoban. Helyszínrajz
- * * * Székely felkelés 1595—1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerkesztette Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly
- SZILÁGYI JÚLIA:** A helyszín hatalma. Tanulmányok
- SZOCS GÉZA:** Párbaj avagy a huszonharmadik hóhullás. Versek
- TÓTH ISTVÁN:** Törékeny tükrök. Versek
- VODNAR JÁNOS:** Vegyipari alapfogalmak és műveletek